10

Sadašnji trenutak jugoslavenskog i svjetskog socijalizma/Kada točno počinje hrvatski jezični standard?/Polemika o „Muslimanima srpsko-hrvatskog jezika"

kritika

KRITIKA — dvomjesečni časopis za kritiku umjetnosti i kulturnopolitička pitanja. Izdavač: Društvo književnika Hrvatske, Zagreb, Trg Republike 7. Redakcijski savjet: Kritička sekcija DKH. Urednici: Dalibor Cvitan, Branimir Donat, Vlatko Pavletić, Danilo Pejović i Petar Selem. Glavni i odgovorni urednik: Vlatko Pavletić. Tajnik uredništva: Branimir Donat. Rukopise i stranke urednici primaju u prostorijama uredništva Nakladnog zavoda Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, svaki dan od 12—13 sati. Narudžbe i pretplate uplaćuju se kod Nakladnog zavoda Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, žiro-račun broj 301-1-7097.

KAZALO

OGLEDI I RASPRAVE

Grgo Gamulin: U ovom trenutku socijalizma 2

Dalibor Brozović: O početku hrvatskog jezičnog standarda 21

Ivan Pederin: Kačićeva književna terminologija i narodna pjesma 43

Mirjana Buljan: Rosemaryjino dijete — tragedija konformizma 52

Dalibor Brozović: Epitaf Bijafri 60

PROSUDBE I RAŠČLAMBE

Milan Selaković: Ljubo Wiesner — artistički blijesak kampanilizma hrvatske mlade lirike 67

Tomislav Šegota: Obradba stručnih naziva u »Rječniku hrvatskosrpskog književnog jezika« (Geografija i neki pojmovi iz dodirnih znanosti) 80

Branislav Zeljković: Nedosegnuta intimnost, fatum i fosfori u prozama Drage Ivaniševića 90

RAZGOVORI

Ruben Radica u razgovoru s Evom Sedak: Beskonačno veselje skladanja 94

RASPRE

Salim Ćerić: Još o knjizi »Muslimani srpskohrvatskog jezika« 100

Hrvoje Šošić: Za racionalan sustav oporezivanja i reprodukcije znanosti i kulture 107

LJETOPIS

Luka Ibrišimović i Đuka Begović: Zgode i nezgode hrvatskih književnika (dnevnik turneje po Slavoniji, jesen 1969) 117

OSVRTI I PRIKAZI

Zvonimir Mrkonjić: Prema fenomenologiji vidnog (Igor Zidić: »Blagdansko lice«) 123

Dubravko Ivančan: Radovan Vučković: »Preobražaji i preobraženja« 124

Stamparija »OGNJEN PRICA« — Zagreb, Savska 31

k r i t i k a

Broj 10 siječanj veljača **1970**

UREĐUJU
Dalibor Cvitan
Branimir Donat
Vlatko Pavletić
Danilo Pejović
Petar Selem

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK
Vlatko Pavletić

TAJNIK UREDNIŠTVA
Branimir Donat

IZDAVAČKI SAVJET
Članovi Kritičke sekcije Društva književnika Hrvatske

IZDAVAČ
Društvo književnika Hrvatske

ADMINISTRACIJA I DISTRIBUCIJA
Nakladni zavod Matice hrvatske
Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2

GODINA III **KNJIGA III** **BROJEVI 10—15**

ogledi i rasprave

U OVOM TRENUTKU SOCIJALIZMA

Grgo Gamulin

Pomislio sam da bi, upravo radi prenošenja naglaska od cilja na sredstva, trebalo ovom osvrtu dodati podnaslov. Ex modis...; a ne bi to trebalo da ujedno označi odvraćanje pogleda od budućnosti. U našoj zemlji, u grčevitoj težnji za vidljivim uspjehom, u psihozi reforme, mi smo često skloni previdjeti da su visoki ciljevi u svijetu još uvijek na snazi i da tvore nadu siromašnog i poniženog ljudstva. Postoji, doduše, danas stanovito psihološki i moralno duboko shvatljivo (ako ne i opravdano) antivoluntarističko strujanje prema svakidašnjici i prezentu, i postoji odvraćanje od daleke Utopije; ono dolazi od njenih neuspjeha i od njenih žrtava, uvjetovanih i neuvjetovanih, i zbog historijskog realizma koji je revolucionare napokon primorao na korekture; od teškog iskustva drugim riječima, postrevolucionarnog i historijskog, ali ne i socijalističkog u smislu njegove totalne definicije koja ne može biti statička. Ali kako je Utopija izrasla iz kompletnog dosadašnjeg (točnije: dorevolucionarnog) iskustva povijesti, a bila je dovoljno realna i historijska, dakle ne — utopijska, da je potresla i »preorala« gotovo cijelu strukturu današnjice, nije moguće izbrisati je sa geografske karte povijesti: značilo bi to predati se »pozitivizmu« i maloj, tehnološki zakamufliranoj rezignaciji.

Čini se, upravo to previđaju oni koji, iz svojih teških iskustava predlažu da se počne iz početka, to jest, to i počinju u svom razmatranju. Možda su im stanovite okolnosti to omogućile — možda zato što su bili bliže događajima, imali su, dakle, i »najviša« iskustva! — taj pogled iz daljine. Ako smo mi, naprotiv, ovako ukopani u »praktičnu« svakidašnjicu, i ovako zabrinuti za svaki korak i za svaki izgled (ili neuspjeh), što nam drugo preostaje nego »praktično funkcionirati« — svjesni spoznaje naše stare povijesti: upravo svaki novi dan je »početak iz početka«, na liniji zatečenog i upravo zadanog.

To možda ne znači radikalno misliti, u samom korijenu, ali još uvijek označuje povjerenje prema akciji i djelu, i, usred žrvnjeva presija i represija, jedino moguće ukopčavanje nastavka, pa i kakvu-takvu mogućnost da se idealno, savršeno zamišljeno društvo ipak prebaci na ravninu realnog.

1. Čarobnjak i njegovi duhovi

Poslije tog »opravdanja« našeg položaja koje je na neki način pretpostavka svakog praktičkog ispitivanja fenomena označenog u naslovu, treba možda reći da se radi o ispitivanju u širokom ali veoma nametljivom okviru univerzalne situacije, *usred velikog svijeta dakle,* gdje su posljednje godine dovele problem socijalizma do točke u kojoj se za nj odlučuje hoće li uopće biti ozbiljan (pozitivan) faktor u sudbini svijeta i u racionalnom usmjerenju njegova puta. I ne pomažu tu više nikakve deklaracije foruma, čak ni velikih partija na Zapadu (te su izjave i mišljenja postale nemoćne, »nepostojeće« unutar moćnih snaga koje u svijetu djeluju), kao ni samozadovoljno i slijepo razmetanje fizičkom silom na Istoku; pa ni naš primjer, plodan i lijep, ali malen po snazi i oštećen uslijed svoje nedosljednosti. Nasuprot dvaju golemih organiziranih represivnih aparata, što mogu snage riječi i misli, i u kojem slučaju bi one nešto mogle — to je ono usko polje pitanja i odgovora, na koje se danas svode sve filozofije prakse, one bar koje još imaju neki tračak nade i težnje »da se ostvare«.

Čarobnjakovi šegrti sporazumjeli su se sa zlim duhovima, oni čarobnjaka više niti ne trebaju; i prognali su ga — to je situacija marksizma danas. On bi im čak i smetao s nekim svojim humanističkim nostalgijama, a zatim, kažu drugi, što i može značiti šegrtovanje i nedoučenost koja ostaje na planu ideologije, danas, u vrijeme znanstvene revolucije, gdje i najmanja pogreška ili samo zakašnjenje može biti kobno. Ali ne bi tu mnogo pomogle ni nostalgije, jer ovi razlareni duhovi djeluju usred socijalizma prema proizvoljnim silnicama svoje mračne snage i ograničenosti. I, naravno, svojih interesa.

Što nam drugo preostaje nego pokušati uklopiti se u stvaralačke tokove povijesti (to jest, znanstvene revolucije) i osvojiti *za sebe* i za našu humanističku Utopiju što optimalnije uvjete, uključiti ih i učiniti od njih svoja gesla — u »proširenoj reprodukciji« proizvodnje, kulture i prosvjete, u nadi da će pouzdana snaga ovih provjerenih uvjeta, racionalno konstituiranih, poduprijeti uvjerljivost etičkih ideala Revolucije. A što je u tom slučaju — pitaju se mnogi — ostalo od ideologije?

Pa ipak, ostaje potreba za *političkom* platformom društvene volje i težnje prema optimalnoj produkciji i proširenoj reprodukciji, ali u okviru odnosa u kojima neće biti izrabljivanja čovjeka po čovjeku — *i to je socijalizam.* On nije, očito, samo to, no tko može (poslije svega) imati ludu ambiciju da ga već danas do kraja definira, u ovoj vrtoglavoj akceleraciji događaja i promjena? Jedno mi se čini sigurnim. Ako politički život na nekom idealnom putu prema socijalizmu i možemo zamisliti bez ideoloških neznanstvenih primjesa, bez platforme ga nije moguće zamisliti. A jedini način da se očuvamo — i da socijalizam očuvamo — od šteta i opasnosti koje sve velike prekoncepcije u sebi latentno nose — jest da njegovu platformu *držimo otvorenom i stalno pod svjetlom ispitivanja.* Sigurno je da se ciljevi i sredstva »prožimlju« i međusobno uvjetuju, a odavno nas je već i sama nužnost da se filozofija *misli* i *ostvaruje* integralno, naučila da se etička načela ne mogu odvojiti od metode ostvarenja tog integriteta (od sredstava, dakle); konačno, metode i sredstva su jedino što možemo vidjeti i opipati u sadašnjosti, *i provjeriti ih već danas,* za razliku od ciljeva koji su uvijek u budućnosti, u magli mogućeg i obećanog. Zato je sukladnost ciljeva i sredstava postala jedina *poznanica* i uporište za to osiguranje budućnosti; i zato nam se, umjesto biblijske priče: ex fructibus *(po plodovima,* koje je teško sače-

kati i koji stalno bježe u budućnost) već davno nametnula jedna suvremenija parafraza biblijske metafore: ex modis ili ex mediis: po sredstvima njihovim *prepoznat ćete ih.* Ali i bez tih naših metafora i parafraza jednostavni je razum puka i gledao prvenstveno na načine i sredstva kojima smo ostvarivali velike ciljeve i »ulazili u budućnost«. Tako su se najprije i otkrivale zagonetke u onim predratnim i poratnim lomovima na Istoku; a zatim su došli i plodovi; odnosno, plodovi nisu došli.

I sada, otkad su pale historijske autosugestije, prisustvujemo odjednom ispitivanju vrijednosti cilja na temelju sredstva, i to iz različitih situacija i vizura: onih koje dolaze iz unutrašnjosti socijalističke misli (od »Nove ljevice« na Zapadu, iz Trećeg svijeta, i konkretno od Herberta Marcusea u ovom slučaju) i onih koji dolaze iz samog krila »ostvarenog« socijalizma, iz ideološke korekture njegove ili čak abjuracije. Ne znam, treba li se začuditi ako naiđemo da se ocjene, koje su se sa tih suprotnih polazišta stekle, ponekad u biti gotovo poklapaju ili barem da konvergiraju prema — umjerenosti i, čak, nenasilju. Ne znam ni koliko je prijelaz na nove metode zaista uvjetovan golemim represivnim aparatom, a koliko izmijenjenim situacijama (psihološkim, društvenim i materijalnim), ali indikacija je simptomatična: ako filozof »Nove ljevice«, koji je komunističke partije na Zapadu kritizirao, ignorirao zapravo zbog parlamentarizma i »integracije« u društvo represije, odjednom govori o »umjerenim sredstvima«, očito je da se nešto događa u vrhovima društvene misli.[1]

2. Ugašena teorija revolucije

Bilo bi neophodno potrebno uklopiti se misaono u to događanje ne zbog umjerenosti sredstava, ni sa apriornog stanovišta umjerenosti, nego sa stanovišta funkcionalnosti: što se realno može očekivati nasuprot represivnim aparatima na Zapadu i unutar njih? I naravno, nasuprot društvu obilja više-manje integriranom, što mogu »suptilne« Marcuseove distinkcije između afirmacije potrošačkog mentaliteta i pacifikacije kao totalnog oslobođenja? U čemu se sastoji značenje nenasilja kao mogućeg odgovora i stava, i u kojem slučaju takav odgovor može nešto značiti, kad je cio Treći svijet (koji se zacijelo ne poklapa sa »svijetom neangažiranih«) u otvorenom otporu prema najrazličitijim modelitetima izrabljivanja i tlačenja? Nije potrebno čitati Stokely Carmichaela ili, uopće, govore sa kongresa »Dijalektika oslobođenja« (London, 1967); događaji širom svijeta odvijaju se pred našim otvorenim očima.[2] Nikome, zacijelo, ne pada na um savjetovati taktiku »skrštenih ruku« u nebrojenim slučajevima otvorenog napada, ali sub specie historiae:

[1] *H. Marcuse,* Ne samo rušiti. »Telegram«, 24. X, 1969, što je u stvari tekst sa konferencije »*Revolucija u industrijskom društvu*«, održane u Beču srpnja 1969: »*U mjeri u kojoj pseudodemokratski proces uz pomoć djelomičnog monopola na sredstva masovnih komunikacija producira i reproducira sebi istovjetno društvo i na taj način jednu imunu većinu, u toj istoj mjeri političko odgajanje i pripremanje mora ići putem tradicionalnih liberalnih formi. Političko djelovanje i političko prosvjećivanje moraju proizaći iz pouke i učenja, diskusije i pisanja. — Ljevica mora pronaći umjerena sredstva da bi razorila konformistički svijet političkog jezika i političkog ponašanja. Ljevica mora pokušati da uzdrma i probudi svijet i svijest* drugih.«

— Posve novi dodiri i usmjerenja vide se sada tu, u riječima duhovnog vođe nove ljevice, i nove političke mogućnosti na koje ćemo se još navratiti.

[2] Dijalektika oslobođenja. Izd. »Praxis«, Zagreb, 1969. — »*Mi radimo na tome da povećamo revolucionarnu svijest crnih ljudi u Americi da se udruže s Trećim svijetom. Da li da se upotrijebi ili ne upotrijebi nasilje ne odlučujemo mi, to odlučuje bijeli Zapad. Mi vodimo politički rat. Politika je rat bez nasilja. Rat je politika s nasiljem. Bijeli Zapad će odlučiti kako oni žele da se vodi politički rat. Mi više nećemo sagibati naše glave ni pred kojim bijelim čovjekom. Ako on dirne jednog crnog čovjeka u SAD, on će ući u rat sa svakim crnim čovjekom u SAD.*« (S. Carmichael, Crna vlast, u sp. dj. str. 88).

koji su izgledali Revolucije u Južnoj Americi protiv domaćih »gorila« i američkih zelenih beretki, i u vezi s kojom strategijom, točnije: kojom tehnikom revolucije? A odjednom, kad se pitanje prenese na afrički plan: koji su realni putovi razvoja socijalizma u pojedinim točkama, i na koji se način socijalistička misao i strategija može suprotstaviti rafiniranim oblicima neokolonijalizma.[3] A u Evropi, na vrhovima socijalne i psihološke adaptacije, kakvi su izgledi i u čemu su udarne snage komunističkih partija, parlamentarne i one neparlamentarne? — i tako se sa geografskim i historijskim ordinatama očito mijenjaju i odgovori i strategije; o problemu demokratizacije istočnog socijalizma da i ne govorimo. Ali gdje se nenasilje i može kanonizirati (uvjetovano i ono neuvjetovano) kad bi to bez sumnje značilo ući u predviđanja i u strateške prekoncepcije koje bi živa povijest zacijelo ubrzo opovrgla? Ni H. Marcuse tako nešto vjerojatno ne misli, ali već prije ove svoje posljednje proklamacije, točnije: ispovijesti u »Neues Forum«, on je u jeku evropskog studentskog pokreta prilično bespomoćno podsjećao *»na razne mogućnosti demonstracija, na pronalaženje elastičnih načina demonstriranja koji se mogu uspješno boriti protiv upotrebe institucionaliziranog nasilja, na bojkot, na mnoge druge stvari«.*[4] Sada ovo njegovo izričito upućivanja na »umjerena sredstva« možda ipak stvara i nove taktičke mogućnosti, a možda i novu ocjenu velikih i malih komunističkih partija na Zapadu.

Jesu li te partije i uopće pokreti neki zalog rezolucije, i prvo, u kojem slučaju? — Drugo, je li njihova »integracija« u kapitalističko društvo takva da olakšava ili pak otežava njegovu socijalističku preobrazbu, i treće: što treba još učiniti da bi u tim (uvjetovanim) okolnostima ovi pokreti dobili ono što im očito nedostaje: novu i dosada neslućenu udarnu snagu — *to su problemi iz zamrle i ugašene teorije revolucije, kako smo je to nekad nazivali;* a nema razloga da je tako ne nazivamo i dalje, jer se zaista radi o revoluciji u odnosima i u ljudskim određenjima, samo što se ona odvija u ordinatama novih uvjeta neokapitalizma.

»Društvena kritika« dostiže u tim točkama svoje posljednje izglede i ujedno mogućnost svog vlastitog totalnog provjeravanja. Ona se tu stapa ili barem dodiruje sa starim tradicijama revolucije, a dokumentira se onim što je najpristupačnije i što se u samoj praksi odmah provjerava: *svojim sredstvima.* I to je ono polje koje tek treba obraditi: polje dodira s ostalim faktorima i partnerima u »zadanom društvu«, metode,

[3] U knjizi *R. Dumont-M. Mazoyer,* Développement et Socialismes, Ed. du Seuil, Paris, 1969, koja je široka analiza zemalja Trećeg svijeta, autori pokušavaju ono što je najteže: »*Kako izmiriti socijalizam s boljom privrednom djelotvornošću i većom slobodom*«, da bi u posljednjem poglavlju rezignirano zaključili: »*Priznajemo na kraju da svi mi skupa, iz različitih evropskih socijalističkih obitelji, ne znamo s jasnoćom reći što hoćemo.*« I nastavljaju u potrazi za posljednjim izgledima:

»*Socijalizmi Trećeg svijeta tek se bojažljivo javljaju. Htjeli bi razviti se, a naići će na mnoge poteškoće; često će doživjeti slom prije nego što se učvrste. Pa ipak, mogli bi izgraditi originalne oblike socijalizma, prikladnije za njihovu stvarnu situaciju no što su to naši lijepi konfekcionirani modeli, skrojeni po mjeri drugačije proporcioniranih tijela. Ovi socijalizmi Trećeg svijeta predstavljat će velik dio nada čovječanstva da jednog dana dođe do ostvarenja socijalizma ljudskijeg lica. Jer ako oni dožive potpuni slom, nije moguće, u našem vremenu, razabrati tko će preuzeti barem. — Moralne zaokupljenosti jednog Nyerera i jednog Kaunde predstavljaju zaloge uspjeha. Socijalizam kakvog mi shvaćamo ne može se svesti na jednu ekonomsku shemu zasnovanu na klasnoj borbi kako se, kažu nam, još uvijek događa u Kini. Naš je cilj da dostignemo jedno zaista »komunitarno društvo«, što zahtijeva i dostizanje stanovite moralne razine.*«

[4] *H. Marcuse,* Oslobođenje od društva obilja, u »Dijalektika oslobođenja«, str. 276. — A simptomatično je da je na ovom, inače ratobornom kongresu i američki »društveni kritičar«, Paul Goodman, mogao reći da je internacionala omladine »*jedini mogući protivnik sadašnjoj tehničkoj-menedžerskoj internacionali*« (Dijalektika oslobođenja, str. 223). — Teško je povjerovati da je tome tako, ali iz perspektive USA-standarda i integriranosti »modrih ovratnika« u domovini ovog društvenog kritičara, je li moguće ne shvatiti ovu njegovu usku »revolucionarnu viziju«?

dakle, i način saobraćanja, ono upravo što je dosad bilo »kamen smutnje velike« i što je rezultiralo izolacijom komunističkih pokreta na Zapadu i, redovno, njihovim decimiranjem; a što je na Istoku od njih učinilo subjekt političkog monopola i represije. Stvar ocjene ovih partija još je značajnija uslijed toga što sam Marcuse (za razliku od R. Dumonta i M. Mazoyera; vidi bilješku 3) ipak smatra da *»ovdje i sada naš naglasak mora biti na razvijenim društvima«*.[5] Meni izgleda da je naglasak jednako tako i na socijalističkom Istoku, i da je teoretski problem (to jest problem teorije revolucije) u biti jedan te isti: kako učiniti komunistički pokret efikasnim *»pred barikadom« kao i iza nje,* ili govoreći terminima koji očito također nisu više suvremeni: u predrevolucionarnom parlamentarnom sistemu i u »diktaturi proletarijata«. Ova terminologija naime, na žalost, još uvijek vrijedi i označuje čak podjelu svijeta, i ujedno krizu socijalizma koja nas preplavljuje i guši.[6]

3. Jedinstvo strategije

Sigurno je ipak da se Istok i Zapad ne mogu odijeliti u ovom jedinstvu koje nas je okovalo te da isti motivi reguliraju djelotvornost revolucije s jedne i s druge strane barikade. Ako sada govorimo o nenasilju na Istoku, što je u stvari prigovor na drugoj povijesnoj razini, postrevolucionarnoj, bilo da o njemu, uvjetovanom ili neuvjetovanom, i o »umjerenim sredstvima« govorimo na Zapadu, to je uvijek isto iskustvo izvedeno iz prve i druge iskustvene faze, prije i poslije revolucije dvostruko funkcionalno i, na žalost, krvavo provjereno. Jednako tako izgleda nam sigurnim da se u novoj situaciji (u našem ogorčenom traženju *svijetle jezgre)* i sam revolucionarni subjekt izgubio; tko je zapravo danas nosilac socijalističke misli i akcije: radnička klasa, studenti, intelektualci, zemlje u razvoju, svi ljudi dobre volje i zdrave pameti? Tko će ih u tom slučaju povezati i konstituirati, makar i ne kao opću društvenu volju, nego kao određenu snagu usmjerenu cilju? Očito (tako je glasio klasični odgovor): cilj sam preko konstituirane avangarde. Pa ipak, iskustva novog doba donijela su nam saznanje: ni cilj nije dovoljan za opće, široko usmjerenje, on može u najboljem slučaju ostvariti neku stranku; jer iako se i kad se (nužno) postavi pitanje sredstava i načina koji su nužno različiti, ono što toj stranci predstoji to je izolacija, pa kasnije čak i raslojavanje u njenom vlastitom jezgru. Uzalud je tada vapaj za monolitnošću i jedinstvom, kao što su uzaludne i sankcije: cilj će nestati u daljini, bilo da se radi o parlamentarnom Zapadu, bilo o istočnom monopolu. Da bismo mu se mogli (u slobodi i radi slobode) približiti, *potrebna je golema nadideologijska i nadstranačka koncentracija snaga,* a nju je u ovim novim uvjetima integriranog neokapitalizma moguće

[5] *H. Marcuse,* sp. dj., str. 276.

[6] Da ne ponavljam već rečene misli i da ne kopam po još starijim tekstovima, pronalazim ovaj vlastiti citat kao ilustraciju odavno spoznate istine: *»Za socijalističku teoriju, međutim, od najveće je važnosti utvrditi da su korijeni naših neuspjeha u samoj strukturi političkog sustava koji ih dopušta i omogućava, tj.* koji ih sistemski ne onemogućava. *Radi se — o žarišnoj točki u kojoj se faktor slobode i faktor efikasnosti dodiruju i uvjetuju. Ostvariti slobodnu kritiku i selekciju (postići, dakle,* uvjet *koji je za efikasnost neophodan) može se međutim samo u društvu u kojemu* politički mehanizam *tu slobodu ne samo dopušta nego i traži; koji, drugim riječima, onemogućenje kritike i slobodne selekcije i stvarno i formalno* onemogućava. *Takav demokratski »formalizam« unutar socijalizma teoretski, a možda i psihološki, već je odavna potencijalno moguć. Bez njega izolacija komunističkih partija na Zapadu neminovna je, a za svaku od njih predstoji prije ili poslije ona ista čehoslovačka »dilema bez izlaza«. Ili će, recimo, francuska i talijanska partija pronaći teoriju i strategiju koja će proletarijatu otvoriti izglede za ostvarenje socijalističke vlasti u vlastitoj zemlji, ili će se osloniti na import revolucije putem rata ili invazije; a u tom slučaju »dileme bez izlaza« postaju »pravilo bez izuzetka.«* (S v i j e t l a j e z g r a, »Kritika«, br. 3, str. 282, Zagreb, 1968)

postići jedino koordinacijom svih onih koji cilj u načelu prihvaćaju, bez obzira na eventualno različita sredstva i načine. Mjesto na kojemu će se razlike amortizirati mogu biti različita tijela socijalističke koalicije, a može to biti i parlament predrevolucionarne situacije ili čak socijalističke zemlje u cjelini.

Ovo što naslućujemo nije zacijelo talijanski lijevi centar, ali je možda ono što KP Italije, čini se po nekim znakovima, već ima u svojoj viziji i novoj strategiji. Ako mi u našoj zemlji, a pogotovo dalje, na Istoku mislimo da možemo djelovati i rezonirati drugačije, upropastit ćemo ne samo njih na Zapadu nego i nas, ma koliko se trenutačno osjećali sigurnim i snažnim.[7] Što se njih na Zapadu tiče, izolacija ima svoje jasne uzroke, a nisu ih još izbrisala nikakva uvjeravanja ni KP Italije, na primjer. Uzroci su u *nužno* licemjernom demokratizmu i u p r i v r e m e n o m parlamentarizmu komunističkih partija za koje se zna — i koje to ne kriju — da poslije ostvarene (i, naravno, hipotetične) parlamentarne većine od 51 posto prelaze u diktaturu proletarijata. Bauk tog proturječja *između danas i sutra, točnije između današnje prakse i današnje teorije,* osamio je te partije, isključio ih je zapravo iz parlamentarne igre i sveo isključivo na snagu njihovih birača; ostalo je učinilo ekonomsko i političko »iskustvo s Istoka« koje se nije moglo sakriti. Rezultati su poznati. U nemogućnosti da se sa kapitalističkim svijetom takmiče na privrednom planu, socijalističke zemlje nisu rezervirale za tu utakmicu (tj. za *dokaz prednosti)* nikakav drugi plan, ni kulturni ni onaj ljudskih odnosa, i zapadne su partije tako bile prepuštene sebi samima, to jest svojoj već ostvarenoj izolaciji.

U njoj su čak i studentske demonstracije mogle izgledati neka nova mogućnost, a — što je veoma simptomatično — one su to i bile; ako ništa drugo, ukazale su na mogućnost proširenja revolucionarnog subjekta, na zastarjelost vjere u revolucionarnu etiku klasičnog proletarijata (koji kao takav više na Istoku ne funkcionira, a na Zapadu samo u nekim zemljama i u ograničenoj mjeri). Ono što je, međutim, utopističko i iluzorno u toj novoj vjeri u ulogu inteligencije, studenata i ostalih slojeva *(»male grupe«,* veli Marcuse, povezane *»organiziranom spontanošću«),* ima one iste korijene iz kojih proizlazi i njegova površna ocjena uloge velikih partija. *»Već sam naglasio neodrživost tradicionalnih formi organizacije, kao što je parlamentarna stranka, na primjer. Danas ne mogu zamisliti stranku koja već za kratko vrijeme ne bi pala žrtvom političke korupcije. Zato nikakva politička stranka, ali isto tako nikakvi revolucionarni centralizam i nikakvo podzemlje«* — govorio je H. Marcuse na već spomenutoj konferenciji »Revolucija u industrijskom društvu« u Beču 1969. godine. Međutim, nije nevolja u tome što su to velike partije, i što su parlamentarne, n e g o u t o m e š t o s u t o p a r t i j e p o l i t i č k o g m o n o p o l a (na Zapadu i na Istoku) i što su po svom programu premalo parlamentarne, bez povjerenja zato, i bez prodorne snage. Težak odjek Istoka na Zapadu zbog toga je posebno koban, i to doista izgleda kao začarani krug koji je nemoguće raskinuti. Marcuse je ipak u jednom momentu dobro uočio spasonosnu točku eventualnog raskida: *»nikakvi revolucionarni centralizam«.* Tome treba još samo dodati: pa to je i oštetilo te partije, velike i male, ali kad bi se istočni

[7] Nije naodmet podsjetiti da se nužnost »proširenja subjekta« očitovala veoma jasno unutar »socijalizma osobne slobode«: *»Ono što ja predlažem jest proširenje potencijalne osnove u masi, od tradicionalne industrijske radničke klase do novih radničkih klasa. Ovo proširenje na jednu veliku ali vrlo difuznu i raščlanjenu masovnu osnovu mijenja odnos između politički militantnih kadrova ljevice i mase. Ono što sebi možemo predstaviti nije neki veliki, centralizirani i koordinirani pokret, nego političke akcije koje se regionalno i lokalno provode protiv specifičnih nepovoljnih prilika.«* (*H. Marcuse,* N e j e d n o s t a v n o r u š i t i)

grijeh centralizma eliminirao, ne samo u strategiji nego u platformi i u teoriji, *u samoj srži socijalističke misli,* upravo bi te stranke postale (mogle bi postati) središta okupljanja i upravo ove dinamične jezgre koja nedostaje »organiziranoj spontanosti«. *Jedno, je naravno, centralizirani monopol, a drugo je organizirana koordinacija, ali da bi ova mogla djelovati, potrebna je sukladnost i cilja i sredstava, međusobno povjerenje grupa i stranaka usmjerenih zajedničkom cilju.*

Može li se veliki cilj socijalizma uopće sagledati ako jedna od tobože koordiniranih strana radi o glavi onoj drugoj i gradi temelje svog budućeg monopola. Čak u formalnom postojanju Narodne fronte (u Čehoslovačkoj, na primjer) poslije Revolucije nalazi se groteskna lakrdija koja je u stanju da upropasti šanse zapadnim partijama, a pitanje je *bili im uopće mogao pomoći* ikakav stvarno demokratski program i zaklinjanje na višepartijski sistem unutar socijalizma, poslije tolikih iskustava prošlosti i sadašnjosti, i naočigled intervencije Varšavskog pakta? U tome je jedinstvo strateške situacije i nužnost jedinstvene »teorije revolucije«.

Je li to iluzija u današnjem stanju stvari? Ako je to zaista iluzija, socijalizam nema izgleda da se izvuče iz ovog kompromitantnog kolopleta. Što u tom slučaju (iz kojega se ni Jugoslavija nije mogla izvući) preostaje socijalizmu na Zapadu? *Preostaje mu: konstituirati do posljednjih konzekvencija viziju i strategiju demokratskog socijalizma.* To je ono što je KP Italije počela raditi, dok KP Francuske jedva da je sagledala sudbonosnu dilemu pred kojom se nalazi. Ali to su novi a stvarno i jedini realni izgledi da se pred budućnošću izgradi moralno jedinstvo cilja i sredstava, i da ideja socijalizma bez nasilja i bez privilegija, sa slobodnim mehanizmom dogovora u socijalističkom parlamentu i jedinom borbom dostojnom modernog doba (i čovjeka uopće): borbom argumenata.

4. Jezgra i ljuska demokracije

Ono što je pokrenulo »bratsku pomoć« Čehoslovačkoj (a što je prije toga proizvelo pojavu kakvu odavna nismo vidjeli u socijalističkom svijetu: gotovo kompaktno svrstavanje naroda na putu socijalizma), došlo je do verbalne formulacije u ovoj rečenici akcionog programa KP Čehoslovačke koja glasi: »*Pravnim normama ... treba zajamčiti slobodu izražavanja nazora i interesa manjine.*« Radi se, očigledno, o legalizaciji normalnog ljudskog stanja i razumljivog, modernog, u civilizacijskom smislu jedino efikasnog društvenog odnosa, koji je ubrzo mogao dovesti do posve novog »modela« socijalističkog demokratizma. Bila bi to također izvanredna pomoć komunističkim partijama na Zapadu u nastojanju da se oslobode svojih monopolističkih nostalgija koje su gotovo upropastile stvar socijalizma. Teško je shvatiti kako se na Istoku nije našla nijedna izgrađena platforma koja bi, bar na teoretskom planu, pružila u tome pomoć Zapadu. Naša zamjena stvarnog demokratizma sa samoupravljanjem nije im naravno mogla nadoknaditi jasno zajamčene slobode u socijalizmu, i dok sam, poslije čehoslovačkog augusta godine 1968. (prema paraboli Ernsta Blocha o »*zvijezdi koja još nikada nije sjala*«) tražio to »*rješenje kojega u socijalizmu još nije bilo*«, ono se već nalazilo, u klici barem, u spomenutoj formulaciji »Akcionog programa«, ali već dugo je živjelo u oslobođenoj misli ljudi na mnogim meridijanima. Kakve su krize i samrtni kataklizmi bili potrebni ovoj našoj nesuvremenoj povijesti, da bi se u političkoj imaginaciji našeg vremena (poslije sumraka socijaldemokratizma, uvjetovanog dobrim dijelom i ovom opsjednutošću komunističkog partnera teorijom diktature proletarijata) javila jednostavna i funkcionalna slika: postoji socijalistički ustav kao temeljni društveni dogovor i kao jamstvo slobode i svojine, koji ne dopušta izrabljivanje čovjeka po čovjeku i naroda po narodu, i postoji socijalistički parlament u kojemu se odvija konkretno dogovaranje o putovima i sredstvima da se to izrabljivanje onemogući; a zatim, da se dostignu bolji uvjeti općeg života i što veće osobne slobode, i ta je jasna i svijetla slika ljudskih odnosa dovoljna ne samo za početak nego i za nastavak, *i to je veoma mnogo,* i baš stoga što je to veoma mnogo i što se time već nalazimo na posve novom stupnju povijesti, ne može se početi iz početka niti je to potrebno. Treba nastaviti, makar sa grižnjama i sa pepelom, s iskustvima i s užasom pred suvremenom poviješću i pred svim ovim njenim primitivnim stupnjevima, *ali ocijeniti ih možemo samo funkcionalno:* koliko se tu svijet rada doista oslobodio i koje su to nove slobode na ovom novom stupnju zajamčene. Zacijelo, nije potrebno te ocjene provoditi nikakvim ideologijskim mjerilima, više je nego dovoljna sama sociološka i ekonomska analiza. Jer što je socijalizam i dovelo do nebrojenih neznanstvenih i antietičkih pozicija, ako nije to bila suvišna ideološka naslaga koja mu je (na današnjem stupnju barem) posve nepotrebna. *Funkcionalnosti cilja osiguranog društvenim dogovorom i ustavom mora neizostavno i nužno odgovarati funkcionalnost sredstava,* pa kad bi se takvo jedinstvo moglo konstituirati na Zapadu i na Istoku, razrasla bi na tojpovijesnoj cjelovitosti i posve nova cjelovitost društvenog života, i koherencija političkog etosa. U toj koherenciji živi jedina nada socijalizma i njegove buduće sudbine na Zapadu.[8]

Kobno je pri tome što takvu koherenciju, u kojoj bi načela slobode i načela efikasnosti bila ujedinjena, ne možemo u dogledno vrijeme očekivati na Istoku, i bit će to ona mračna pozadina na kojoj će se odvijati i sudbina zapadnog socijalizma. Neki govore o tehnološkom pritisku i o nefunkcionalnosti koja će Istok primorati na demokratizaciju, i tu vjerojatno leže neke mogućnosti. Ali ne treba imati iluzija: nema improvizacija ni slučajnosti u ovoj našoj povijesti, kao što zacijelo nema prirodne ili povijesne nužnosti. Ništa nije a priori privremeno, niti će samo od sebe minuti. Povijest se, na žalost, može okameniti; znamo za čitava petrificirana stoljeća, ali kako se s ovim razmatranjem nalazimo *na planu misli* i razmišljamo o *eventualno mogućem,* ne preostaje nam drugo nego zamisliti spomenuto ujedinjenje načela slobode i načela društvene efikasnosti barem kod socijalističkog pokreta na Zapadu, bez obzira na ovu mračnu pozadinu na Istoku. A ne treba to shvatiti kao povratak na »čistu vjeru« od nekada, nego kao nastavak, i to na daleko višoj razini, u novom razdoblju povijesti. Mnoge se snage

---

[8] Orijentacija socijalizma na staljinsku formu diktature proletarijata, i uopće na diktaturu, mimoišla je ne samo sve socijalističke evolucije izvan Treće internacionale, nego i izričite teze koje su se bile očitovale kod najvećih vođa srednjoevropskog proletarijata: »*Ni u kojem slučaju nismo fetišisti formalne demokracije, radi se tek o tom da smo uvijek dijelili društveno jezgro od političke forme građanske demokracije, uvijek smo otkrivali gorku jezgru društvene nejednakosti i neslobode pod slatkom ljuskom formalne jednakosti i slobode, ne zato da bismo sve to odbacili, nego da bismo osvojili vlast, da bismo je ispunili novim društvenim sadržajem. Povijesna uloga proletarijata ako dođe na vlast jest da ostvari socijalističku demokraciju umjesto građanske, a ne da odstrani svaku demokraciju ... Socijalistička demokracija počinje rušenjem klasne vladavine i gradnjom socijalizma. Počinje trenutkom kad socijalistička stranka osvoji vlast* (R. Luxemburg, Die russische Revolution, Hamburg, 1968, str. 59—60). — Vidi ostalu argumentaciju o istom pitanju u B. Debenjak, Med bodočnostjo in prihodnostjo. »Prostor in čas«, br. 3/4, Ljubljana, 1969, str. 137—144.

na Zapadu već kreću u tom smjeru političkog pluralizma i na njegovom moralnom planu. Osnovna teza tog kretanja jest: ako građanska liberalna demokracija oblači u ljusku formalne slobode jezgru svoje klasne vlasti, nejednakosti i izrabljivanja, sa socijalističkim društvenim dogovorom ova se jezgra mijenja, a demokratska ljuska tek sada dobiva svoje pravo značenje. Štoviše, ona sada dobiva i nov *sadržaj*, ne više formalan, nego društveno veoma stvaran: traženje najveće funkcionalnosti sistema i dogovornu selekciju najefikasnijih rezultata znanstvene revolucije i njenih političkih nosilaca.

Zacijelo, to dijeljenje jezgre i ljuske samo je stara metafora Rose Luxemburg; u stvari, i u stvarnoj ljudskoj povijesti, razotuđenoj dakle koliko sadašnji stupanj povijesti to dopušta, takvog dijeljenja ne može biti, i zbog toga je današnji položaj čovjeka ispod razine u načelu dostignute. U tome se sastoji zakašnjenje socijalističke teorije i prakse.

Kompenzirati što brže unutar komunističkih stranaka na Zapadu to zakašnjenje, čija je »druga strana« jačanje neokapitalizma, a zatim i pojava nove ljevice, jedina je stvarna perspektiva za novu demokratsku f a z u socijalizma na Zapadu, i to je perspektiva koju H. Marcuse (sa veoma labilnog stanovišta »organizirane spontanosti«) još nije sagledao — unatoč novoj ideji o umjerenim sredstvima.[9] Starim revolucionarnim rječnikom to bismo proturječje nazvali proturječjem između taktike i strategije. Istina je, međutim (a ona je rezultat duge revolucionarne empirije), p r v o, da takva *»teorija spontanosti«* prepušta pokret na milost i nemilost represiji bez mogućnosti stvarnog organiziranog otpora — zato je Marcuse i primoran da bar deklarativno doda adjektiv: *organizirana* spontanost, što je samo nova contradictio in adjecto; d r u g o, dobro je poznato da su upravo organizirane komunističke i socijalističke stranke na Zapadu maksimalno proširile »revolucionarni subjekt« i mobilizirale velike mase i različite slojeve za socijalizam (za dokraja nedefinirani, ali upravo stoga slobodni pojam socijalizma *in statu nascendi);* t r e ć e, da je upravo sablast monopola (poslije zauzimanja vlasti) bila faktor nepovjerenja i razilaza, i ne samo neuspjeha ljevice u parlamentima Zapada i izvan njih, nego je svojom stalnom prijetnjom bacala druge socijalističke i socijaldemokratske stranke na desno, u abnormalne odnose, stavljala ih zapravo u položaj da budu, htjele-ne htjele, instrumentalizirane od druge strane.

Tu negdje leže nove mogućnosti koje za »novu fazu« socijalizma tek treba sagledati. Njih je nova ljevica dosada ignorirala, i u tome je korijen njene teške nepraktičnosti. Doda li se toj nepraktičnosti razdor koji desetljećima traje između konstituiranih stranaka, izvire iz te situacije kompletna neefikasnost koja bi ovaj novi stupanj povijesti mogla zalediti do tko zna kojih novih inicijativa. I do tko zna kojeg vremena.

5. Iznad formalne demokracije

Odrazi situacije sa Zapada na Istok nisu, već i zbog oblika i strukture vlasti, tako snažni i izravni kao što su ovi što u obratnom smjeru

[9] *»Radikalni preokret ne može se zamisliti bez osnove u masama. No i stvaranje takve osnove za naš socijalizam osobne slobode čini nam se isto tako nezamislivo, u najmanju ruku nezamislivo u doglednoj budućnosti.«* — A odmah zatim: *»Već sam naglasio neodrživost tradicionalnih formi organizacije, kao što je parlamentarna stranka, na primjer. Danas ne mogu zamisliti stranku koja već za kratko vrijeme ne bi pala žrtvom političke korupcije. Zato: nikakva politička stranka, ali isto tako nikakvi revolucionarni centralizam i nikakvo podzemlje«.* (*H. Marcuse,* N e j e d n o s t a v n o r u š i t i)

prenose teške pouke i posljedice istočnog hegemonizma među obavještene i civilizirane društvene strukture Zapada. Rosa Luxemburg već je u svoje vrijeme (poratno i revolucionarno!) pisala o boljševicima: *»Svojim odlučnim revolucionarnim držanjem, s uzornom snagom svog djelovanja i s neslomivom vjernošću međunarodnom socijalizmu oni su uistinu učinili ono što je u tako prokleto teškim prilikama bilo potrebno učiniti. Nevolja tek počinje onda kad oni iz nužde čine vrlinu, kad svoju taktiku, koju su im nametnuli kobni uvjeti, sada u svemu teoretski učvršćuju, i hoće da je preporuče međunarodnom proletarijatu ništa manje nego kao uzor revolucionarne taktike.«*[10]

Od tih vremena prošlo je pola stoljeća, odviše za temeljitije saznanje i proširenje tako jednostavne istine. Zapravo, sva katastrofalna iskustva jedva su sa 1948. godinom, u Jugoslaviji, rezultirala prvim historijskim obratom, a zatim, postepeno, tu i tamo, gotovo uvijek potiskivana, ova je istina sada poprimila težinu odlučnog faktora. Očitovala se kobno u Poljskoj. Mađarskoj, Rumunjskoj, i nedavno u Čehoslovačkoj, a pozitivno rješenje dileme u KP Italije, Engleske, Španjolske itd. ostalo je kao naša najljepša nada, nedovoljna, na žalost, da izbriše nepovjerenje nataloženo desetljećima. U krilu velikih pokreta unutar klasičnog i novog kapitalizma mora se odviti proces programiranja demokratskog socijalizma, koji će dati nove uzore i djelovati kao katalizator prema Trećem svijetu i možda prema Istoku. Vjerovati u svjetsku efikasnost djelovanja Njererea i Kaunde u Africi, kao što to čine Dumont i Mazoyer, čini nam se vjerovati u slamku kao zalog spasa. *Registar nada mora biti širi, a treba ga zasnovati na visoko efikasnoj i univerzalnoj strategiji najšireg »revolucionarnog subjekta« u svim velikim zemljama Zapada, i, naravno, ne samo Zapada.* U tome je i smisao bitke koju je Garaudy prihvatio u KP Francuske i svih sličnih nastojanja na Zapadu.

Obratni refleksi prema Istoku bili bi u tom slučaju ipak vjerojatni. I u nas, gdje je proces demokratizacije poprimio posebne i sigurno nove oblike (koji će, upotpunjeni i ispravljeni, vjerojatno biti plodniji u budućnosti negoli što su to danas), cio niz sociologa, ekonomista i društvenih kritičara (a teško se odlučujem izgovoriti nepreciznu i sumnjivu oznaku: politologa) razmatra bitna pitanja o subjektu vlasti i o modalitetima vlasti u socijalističkom društvu, a to je upravo sklop pitanja o jezgri i ljuski demokracije i onoga što smo nazivali jedinstvom strategije revolucije na Istoku i na Zapadu.

Ovdje nas — u tom nebrojenom mnoštvu rasprava i osvrta — zanima samo ono (a primjeri su zaista izvučeni nasumce) što sa tim razmatranjima o subjektu i o modalitetima vlasti ostaje *unutar* evolucije socijalizma i *kako* ostaje. Jer kada, na primjer, jedan slovenski pobornik »kritičke teorije«, Božidar Debenjak, navodeći u svojoj polemici protiv termidora poznate riječi Rose Luxemburg: *»Sloboda samo za pristalice vlade, samo za članove neke stranke — ma koliko oni bili brojni — nije sloboda. Sloboda je uvijek sloboda onoga tko misli drugačije.«* — bitno je utvrditi: u kojoj mjeri i u kojem stupnju je njegova kritička teorija zapravo — kako on to sam kaže — »teorija kritičkog komunizma«; no možda bi točnije bilo reći, ukoliko ona sagledava ne samo mogućnost nego i nužnost osobne slobode unutar i post factum dokinuća klasnog izrabljivanja, i obratno: nužnost (ustavnog) dokinuća klasnog izrabljivanja u funkciji i u cilju ostvarenja stvarne osobne (i, naravno, grupne,

[10] *R. Luxemburg,* sp. dj., str. 61/62.

nacionalne itd.) slobode?[11] Tako shvaćanje slobode ne može biti apsolutno, ono je ograničeno društvenim dogovorom, ali je bitno da funkcionalno *teži proširenju,* i to ne samo na privrednom planu, nego i samoupravnom. To su dva varijabilna plana, koja u stvarnom socijalizmu *moraju biti u progresivnom toku:* sve veća materijalna moguć̆nost otvara pojedincu dosad neslućenu slobodu kretanja i ostvarenja vlastitih stvaralačkih mogućnosti; sve veća samoupravna sloboda u procesu rada otvara mu mogućnost nalaženja svog mjesta u tom procesu i sve veće vladanje njime. Ali ako se ta dva plana vlastitog ostvarenja nužno nalaze u progresivnom toku, i određuju se u vezi sa znanstvenom revolucijom i porastom kulturnog standarda, na globalnom *političkom planu* pojam slobode *određen je revolucijom i društvenim dogovorom koji je s njom i povodom nje sklopljen.* On bitno ne raste ali i ne opada, jer označava, za određeno povijesno razdoblje, opću sigurnost i jamstvo društvenog postojanja. Stoga i materijalne i samoupravne slobode mogu biti samo komplementi političke slobode, njeno čak bitno proširenje i njen *rezultat* — za razliku od onog što se u nas ponekad misli. Zato se veoma teško može zamisliti ono na što mnogi ukazuju i što se zaista nameće kao problem i kao rješenje: *identifikacija i stapanje* ovih dvaju planova: samoupravnog i uže-političkog, i to putem vertikalnog prerastanja mikrosamoupravne, neposredne demokracije u globalnu samoupravnu piramidu kao u cjeloviti i dosljedni sistem društvenog i političkog života.[12] Ali na kojim temeljima: privrednim, društvenim, teritorijalnim ili političkim, tj. na temelju ideja? — i tu postaje jasno nešto na što ćemo se još navratiti: što zapravo znači to stapanje planova i ukoliko ono ipak zamračuje i onemogućava *da se globalno diferenciranje odvija na osnovnim misaonim planovima?* a zatim: ukoliko upravo to globalno diferenciranje i izmjena mišljenja o bitnim životnim smjernicama, o izboru projekata, programa i njihovih nosilaca, na kraju krajeva tek *osigurava* političku slobodu? Možda se to osiguranje može provesti i sistemom više ili manje neposredne demokracije, tj. čisto *samoupravnom vertikalom,* ali to bi tek trebalo ispitati, i to još nitko nije dokazao. Doduše, na to još nismo ni svratili našu pažnju. Tu počinje težak problem: zašto?

Ne radi se, dakle, govoreći općenito, o apsolutnoj političkoj slobodi, nego o slobodi unutar društvenog dogovora koji isključuje izrabljivanje i ugnjetavanje, odnosno, njihovo društveno institucionaliziranje. Niti se radi o demokraciji koja bi *sama po sebi* isključila svaku dominaciju (re-

[11] *»In če je v čem pomen gibanja demokratskega socializma, gibanja za »človeški obraz socializma« (Ernst Fischer), potem je v tem, da »disciplineranja« družbe v družbo eksekutive ne sprejema kot zgodovinsko nujnost, marveč kot barbarski pol alternative, in da v širjenju prostora svobode vidi možnost, neopustljivo, nezanemarljivo, nujno možnost prihodnosti. Samo kjer in kolikor družbena gibanja ustvarjajo prostor tej svobodi, samo toliko in samo tam so to gibanja za prihodnost; vsa druga so filozofija zgodovine, ki pelje in samo v brezizhodno bodočnost, v tehnokratizem.« (B. Debenjak,* sp. dj., str. 142)

[12] *»U načinu na koji se taj pojam kod nas upotrebljava nije uvek jasno da li je to politički sistem, određeni oblik produkcionih odnosa ili oblik organizacije celokupnog društvenog života; nije jasno da li je sfera primene samoupravljanja samo mikro-struktura društva i da li je ono, prema tome, sinonim decentralizacije, ili je njegova primena nužna i na nivou globalnog društva, na nivou centralnih društvenih institucija. Iz većine napisa i diskusija o samoupravljanju kod nas dobija se utisak da je samoupravljanje dopuna države i da je tzv. sistem smoupravljanja hibridno društvo u kome trajno koegzistiraju institucije vlasti na nivou globalne društvene zajednice i institucije samoupravljanja na nivou posebnih i lokalnih privrednih, kulturnih i drugih zajednica.«* — I odredivši ispravno da se radi o preraštavanju podjele društva na subjekte i objekte, na upravljače i izvršioce, autor logično zaključuje:

»Samoupravljanje se prema tome ne može ograničavati samo na neke nivoe i sfere društvenog života. To je oblik organizacije celokupnog društva uključujući i njegove vrhove, negirajući državu i birokratizam, obuhvatajući pored političke i ekonomske i tehničku i kulturnu sferu društvenog života.« (M. Marković, Samoupravljanje kao oblik socijalističke demokratije, »Delo«, br. 20, Beograd 1969)

cimo većine nad manjinom), nego se radi o apsolutno ravnopravnoj raspodjeli slobode. Na drugom mjestu u beogradskoj *»Kulturi«* br. 5—6, 1969, jedan je drugi pisac to formulirao kao »jednakost u slobodi«. Pisao je o tome Branko Pavlović pod naslovom *»Elita i načelo jednakosti u slobodi«,* a problem je razmatran relativno ograničeno, na planu globalnih političkih sloboda; što je ipak omogućilo zgušnjavanje pažnje na osnovne kritične točke: ukoliko se uopće ljudsko zadovoljstvo i sreća rješavaju na materijalnom planu? Ukoliko se, naime, društvo izvlači iz oskudice, utoliko se ono rješava i pritiska materijalnog egalitarizma, i utoliko pažnja i prioritet prelaze sa jednake raspodjele dobara na jednaku raspodjelu slobode.[13]

Načelo jednakosti u slobodi ne može na žalost biti provedeno na materijalnom planu (stjecanje prema radu, nasuprot stjecanju prema efektu rada), niti na planu samoupravljanja, već i radi golemih razlika u sposobnosti orijentacije u proizvodnom procesu i umješnosti sudjelovanja u njemu; ali *pravo* na tu jednakost mora biti svakome osigurano, *a ono se osigurava na globalnom političkom planu,* i upravo zato možemo reći da te osnovne slobode i prava treba da budu stalno i čvrsto osigurane, a da su one ostale zapravo *njihov konkretni proizvodni i socijalni* rezultat. U njima se one prve konkretno ostvaruju, i zato su samoupravne i materijalne slobode stvaran socijalistički komplement formalne demokracije građanskog tipa. One tek ovu čine stvarnom i efikasnom. A način i sredstva osiguranja tog prava na jednakost, dakle kriterij ostvarenja vlastitih mogućnosti, regulira se upravo na političkom globalnom planu društvenog dogovora o ciljevima i o sredstvima, i tu se vraćamo na teren s početka ovog osvrta: na formulaciju: ex modis eorum . . .

U tom kompletiranju, međutim, nalazi se jedina *mogućnost* (ali samo mogućnost) eliminiranja »meritokracije« i »elitokracije«, i preraštavanja liberalne formalne demokracije; ta se mogućnost, naravno, *ne nalazi u ograničenju slobode unutar globalne političke sfere.* Može li nas to ograničenje slobode na elitu bilo koje vrste, čak najnapredniju i s najboljim namjerama, osigurati od puta u pakao pogrešaka, zabluda i nasilja, čak i uz najefikasnije komplementno proširenje na materijalnom i samoupravnom planu — to je drugo, odnosno, to je čak *prvo* i bitno pitanje. Branko Pavlović u spomenutoj raspravi točno intuira da se opasnost skriva upravo u težnji prema beskonfliktnom društvu (drugi bi možda rekli: savršenom društvu) i da *»upravo jednakost u slobodi podstiče konflikte«.*[14]

Oni konflikti pak, koje ne želimo jer ih smatramo anahronističkim, riješenim i dovršenim revolucijom, konflikti dakle klasni u globalnom smislu riječi (osim ako se ne radi o pojedinostima još podložnim društvenom ispitivanju, kao što su neki oblici svojine i sl.) blokirani su ionako društvenim dogovorom, i stoga je suvišno strahovanje od restau-

[13] *»Stoga je vizija socijalizma kao društva materijalnog obilja i opšte sreće svih ljudi jedna dosta uproštena slika ljudske sreće. Toj i takvoj uprošćenoj viziji socijalizma uvek je pretila opasnost da potpuno previdi vrednost načela jednakosti u slobodi, stavljajući namesto toga načela neko drugo, najčešće ono kojim se zahteva podjednaka raspodela siromaštva . . . Nastojanje da se data količina materijalnih dobara uvek raspodeljuje na pravičan način nije isto što i nastojanje da se ona jednako raspodeljuje; jednaka raspodela nije isto što i pravična raspodela i pravična raspodela nije isto što i jednaka raspodela. Jedini izuzetak od toga jeste raspodela slobode: jednako raspodeljena sloboda istovremeno je i najpravičnija raspodela« (B. Pavlović,* Elita i načelo jednakosti u slobodi. »Kultura«, br. 5—6, str. 11, 1969).

[14] *»Međutim, ono što je potpuno nezavisno od spomenutih želja i težnji, to je činjenica da nejednakost u slobodi, upotrebljena za nasilno otklanjanje i gušenje društvenih sukoba, ima za nužnu posledicu sivilo individualnog i društvenog života, ogromnu pasivizaciju ljudskih energija, rađanje prigušenog konflikta između oficijelnog i privatnog načina života, rascep morala na javni i intimni, osiromašenje i uniformizaciju govora i pisane reči, kao i još mnoge druge slične posledice« (B. Pavlović,* sp. dj., 10).

racije kapitalizam — trauma i bauk kojim se i razne lijeve elite uspješno služe. Pitanje je sada u ovome: naše je samoupravljanje bez sumnje ostvarilo široke prostore za plodonosni razvoj i razrješavanje konflikata; otuda i polet u proizvodnji, u nauci, u kulturi, umjetnosti, *i stalno prisutan tok razvoja i usavršavanja,* ali, p r v o: je li taj polet adekvatan našim stvarnim mogućnostima, je li dakle na razini povijesnog trenutka? I d r u g o, ne onemogućuje li upravo reduciranje i svođenje razrješavanja konflikata na samoupravni plan ono daleko značajnije rješavanje o s n o v n i h smjerova, *iznad* konkretnih i posebnih problema u tvornicama, u kulturnim i ostalim ustanovama? Jer u *prvom slučaju* naša je društvena kritika ustanovila nebrojeno mnoštvo nedovoljnosti i zaostajanja upravo na području kulture, društvenih odnosa itd., a ekonomska kritika provodila je to u velikim razmjerima i ustanovila na planu privrede *relativno* zaostajanje koje je daleko od držanja koraka s tehnološkom revolucijom; možda se uzroci toga ne mogu svesti na postojanje monopola ili, uopće, neslobode u izboru kadra, u selekciji ljudskog faktora, osnovnog faktora, dakle; ali sudeći po dugom iskustvu, to je ipak zajednički nazivnik mnogih neuspjeha i polovičnosti; u *drugom slučaju,* stalne proizvodne ispravke u nekim osnovnim smjerovima, a uz to i nepotrebno perzistiranje na drugim pogreškama u globalnim određenjima, projektima, zakonima itd., pokazuju mučno traženje puta, blokadu i ograđivanje od iskustva »drugih«, od efikasne primjene znanosti i specijalnih znanja upravo na visokim upravnim razinama; pokazuju, drugim riječima, pomanjkanje efikasnih samoupravnih vertikala (ukoliko eventualno pronađemo da one mogu djelotvorno osigurati ravnomjerno sudjelovanje u slobodi) ili pak pomanjkanje socijalističkog sustava posredne demokracije zasnovane upravo na ovim temeljnim određenjima i projektima,[16] ili na još globalnijim diferencijacijama — ukoliko se ustanovi da je za ravnomjernu »raspodjelu slobode« to neophodno; na što, po mom mišljenju, upućuju mnoga iskustva na Istoku i na Zapadu. U svakom slučaju, ne treba imati iluzija: sistem samoupravnih vertikala znači s t a p a n j e samoupravnog i globalno-političkog plana, točnije, svođenje ovog drugog na mehaniku i efikasnost prvog. Ukoliko je time osigurano načelo *usavršavanja sistema* i smjene elita, drugim riječima, ukoliko je time onemogućena svaka meritokracija i elitokracija — to je drugo pitanje.[17] Odnosno, to je ono prvo, bitno pitanje, pitanje društvene i osobne slobode.

[15] U stanju sam usput navesti samo neke vlastite osvrte, ali sigurno je da osvrti drugih kritičara tvore širok registar koji se pregledati praktički ne da. — *G. Gamulin,* D i j a s p o r a p o d p r a z n i m n e b o m, »Kritika«, br. 7, 1969, str. 444—447; P a r t e n o g e n e z a i o n o d r u g o, »Telegram«, br. 456, 1969; U p o č a s t k n j i g o v o d s t v u, »Telegram«, br. 465, 1969; S i t u a c i j a k o j a j e z a h i r i l a, »Telegram«, br. 467, 1969; sve to, naravno, poslije knjige »Mostovi preko usamljenosti«, 1968.

[16] Takva temeljna pogreška, na primjer, u primjeni samoupravljanja u kulturnim ustanovama bila je od potpisanog više puta ocrtana (S a m o u p r a v l j a n j e s e l e m e n t i m a v l a s t i, »Telegram«, 20. XII 1968; I z r a v n a a k c i j a, »Telegram«, br. 472, 1969; vidi i oštra i točna zapažanja u *I. Kraljević,* U p r a v l j a n j e s e l e m e n t i m a v l a s t i, »Vjesnik«, 12, XII, 1968). U bitnim pitanjima životnog standarda i zapuštanja »društvene potrošnje« na korist osobne, vidi E. Berković, K o n c e p c i j a ž i v o t n o g s t a n d a r d a, »Delo«, br. 10, Beograd, 1969, str. 1076. Za adekvatni problem *»društvenog standarda u kulturi«* vidi radove potpisanog u bilješci 15, zatim »M o s t o v i p r e k o u s a m l j e n o s t i«, Zagreb, 1968, a u vezi orijentacije socijalizma osobito »M i r u z a v i č a j u«, »Kultura« br. 9, Zagreb, 1969.

[17] *»Demokratija, dakle, nije savršeni oblik regulisanja društvenih odnosa i društvenih sukoba, ali u velikom broju situacija ona je bolja od drugih oblika koji se mogu zamisliti i ostvariti. Dva su razloga toj superiornosti demokratije: ona nije savršena, ali u samoj sebi sadrži princip usavršavanja, drugi je razlog u njenom konstitutivnom i regulativnom načelu, načelu većinskog odlučivanja ... Načelo većinskog odlučivanja ne može da spreči formiranje elite i njenog posebnog uticaja, ali ono može bar u principu da spreči trajno ostvarivanje sebičnih interesa neke elite ...«* (B. Pavlović, sp. dj., str. 16).

U njenom određenju leži ne samo ljudska neophodnost nego i nužnost sumnje, ali u njenoj motivaciji leži i načelo efikasnosti.[18] Odredimo li slobodu kao formalnu demokraciju ili kao samoupravnu, uvijek je to u funkciji ovog osnovnog načela: efikasnosti što optimalnijeg ljudskog djelovanja unutar organizacije života. U zakonitosti je povijesnog razvoja, bolje reći, u povijesnom je iskustvu čovjeka saznanje da *načelo efikasnosti* sadrži u sebi i *načelo samousavršavanja.*

6. Načela sumnje i samousavršavanja

Naglašavati ideju o napretku i usavršavanju usred povijesti u kojoj se nalazimo može u prvi mah izgledati donkihoterijom ili cinizmom, čak, i čini se doista da nam je u ovom trenutku socijalizma jedna jednostavna, ali ne manje oštra filozofija historije neophodna, i čak nama, ovdje, u ovoj točki misaonog toka koji teče neobavezno, kao razmatranje jedne jedinke, oslonjeno doduše na iskustva koja očito nisu iskustva samo te jedinke. U apsurdnom svijetu Vijetnama, Bijafre, u paklu Brazilije i Cordillera, i crnačkih geta najbogatije zemlje ove civilizacije, u iracionalnom sistemu saobraćanja, gdje su riječi često samo elementi obreda — simboli odavno lišeni svog smisla i realiteta koji ih je osmislio — a lansiraju se kompjuterskom brzinom i točnošću preko sredstava neophodnih našem uznemirenom duhu (*mass media* — tepamo im već u improviziranom internacionalnom esperantu), u takvom svijetu govoriti o napretku povijesti čini se doista ironijom; ali zaista, samo se čini, jer protuteža toj rezigniranoj ocjeni je u toj istoj povijesti, u znanstvenoj i tehnološkoj revoluciji, u masovnom oslobađanju rasa i nacija, i u samoj krizi socijalizma, koji upravo u svojim modifikacijama označava viši stupanj političke i sociološke imaginacije. Unatoč tjeskobi i stravi svakidašnjice, mi ipak svim svojim čulima i svim mislima osjećamo svakidašnje ubrzanje povijesti. A u jezgri svih progresivnih situacija nalazi se *načelo sumnje,* dakle misaone slobode. To načelo razara ne samo mitose i ritualne funkcije nego i sam ritualni jezik, u njemu (u antitezi stare dijalektike) nalaze se impulsi koji rastvaraju ideološke konvencije i pronalaze ponovno izgubljeni odnos prema realnosti. Načelo sumnje obnavlja opservaciju i omogućuje analizu situacije, a svaka politička i sociološka imaginacija koja na njima ne počiva izlazi sve očitije kao proizvoljna prekoncepcija iz sfere mogućeg. To su one neprovjerene projekcije dobrih namjera i lijepih želja koje su toliko zla počinile, a koje sa socijalizmom nemaju logične veze. Premda, na žalost, imaju veze historijske i stvarne.

Od opažanja i analize do imaginacije možda i nije dalek put. Nevolje, vidjeli smo, počinju tek u času kada se postavi pitanje *nosioca* političke imaginacije i volje, a to se pitanje naravno postavlja već u prvom času. Kad Marx nije u svom povijesnom trenutku uočio radničku klasu samo kao najdonji sloj koji ne može osloboditi sebe, a da ne oslobodi i sve druge, nego i kao nosioca tog oslobođenja, a efikasnost tog nosioca bila je velika i neosporna: do barikade, pa i preko nje, sve do trenutka kad se društvo izmijenilo, pa i položaj tog subjekta unutar društva. Njegova snaga na Zapadu suzila se u toku vremena ne samo uslijed tehničke moći represije te porasta broja i značenja »bijelih ovratnika« u procesu proizvodnje, nego i uslijed društvene i psihološke inte-

[18] *»Ako nedostaje mogućnost za razložnu, duboku i ničim unapred neograničavanu sumnju, onda po paradoksalnoj logici ljudskog delovanja onaj ko dobro smera može zlo da stvara i obrnuto«* (B. Pavlović, sp. dj., str. 18).

gracije »modrih ovratnika«. Na Istoku i uopće, iza barikade, pritisak i birokratska integracija proletarijata isključili su praktički ovoga iz mogućnosti da bude subjekt sumnje i demokratske akcije; točnije, tu su mogućnost u tolikoj mjeri ograničili da su inicijative zapravo dolazile od studenata i intelektualaca (Petöfi klub u Mađarskoj, Društvo književnika u Čehoslovačkoj, studenti u Poljskoj u martu 1968), a sve što se danas iz Sovjetskog Saveza čuje, to su osamljeni glasovi književnika i intelektualaca. Treba li revidirati, dakle, ocjene o subjektu napretka? Čak u Francuskoj su detonator majskih događaja 1968. bili studenti, u Njemačkoj su ostali osamljeni, o situaciji u Sjedinjenim Američkim Državama da i ne govorimo.

Drugim riječima: čak kad se na teoretskom planu provede analiza situacije, a u političkoj imaginaciji zacrtaju rješenja, preostaje dugi i najteži put do formiranja nosioca društvene volje koji bi ih htio i mogao ponijeti. Problem revolucionarnog subjekta je najteži problem današnjice, a vidjeli smo, on nije odijeljen od platforme i od strategije. On je u neku ruku njihov rezultat i funkcija. Zbog isključenja načela sumnje i došlo je do njegova ograničenja i slabljenja, i do privida koji nas ponekad zavarava: da u našoj povijesti nema napretka, da je ljudska priroda zla, odnosno toliko zla koliko dobra, ravnodušna zapravo prema načelima i mogućnostima moralnog osmišljenja postojanja. Pod teretom hidrogenskog apsurda (ili apsurda Bijafre ili Vijetnama) rastvara se zaista sve više raspon između racionaliteta znanosti i iracionaliteta društveno-političkih odnosa, i taj raspon označuje možda najveću krizu čovječanstva. Za ovo se doista radi o biti ili ne biti, a orwelovska vizija samo je hiperbola prebačena preko naše suvremene stvarnosti.

Infernalna napetost između racionaliteta i iracionaliteta zapljuskuje, naravno, i nas. Ne samo s vremena na vrijeme, poput onog Malapartinog crnog vjetra, prilikom ekscesa ili bitke za neka osnovna politička ili privredna određenja, nego u samoj jezgri našeg društvenog bića (u sustavu vrijednosti kome je ono orijentirano) nalazi se iracionalna determinanta koja prouzrokuje stalnu vibraciju i nelagodu. Ova determinanta počiva upravo na odsustvu načela sumnje i kritike; bolje reći, na odsustvu njihova stvarnog društvenog nosioca, i zato je svako verbalno proklamiranje »kritike svega postojećeg«, za kakvo je vojevala grupa oko »Praxisa«, iluzorno. Ta se, naime, kritika može ostvariti samo u konkretnoj dinamici, u političkom otkrivanju i razrješavanju konflikata ili samo razlika u koncepcijama i u putovima, koje se u socijalističkom društvu javljaju, a javljat će se i u društvima koja će biti mnogo bolje organizirana od ovog našeg.

Odsustvo stvarnih nosilaca sumnje i kritike ima teške posljedice u tome što socijalizam ne integrira, ili integrira djelomično, ili čak pogrešno neke velike probleme, privredne, kulturne, nacionalne. Čak i u našoj zemlji, gdje su ideje samoupravnosti i demokratizacije socijalizma rođene, tako reći, došlo je zbog istih razloga do »krivih sadržaja« i do ignoriranja mnogih koje je trebalo asimilirati, stvaralački, na novoj razini koju su nova znanstvena dostignuća omogućila.

7. Optimistička alternativa: početi iz početka ili nastaviti?

Zbog toga mi se ne čine odviše umjesnima mnoga inzistiranja na ideološkim »postavkama«, ali i neke izričite i opširne polemike protiv njih. Jednako tako i tumačenja prema kojima se treba, mimo socijalizma, i čak protiv njega, vratiti na polaznu točku. Možda tom tumačenju

nedostaje stanovito historijsko gledanje, i ovo naše svakidašnje iskustvo, i konkretne korekture koje su stvaranje samo. Bitno je pri tome postaviti pitanje (unutar uključenja Oktobra u »filozofiju historije«, kao što smo odavno uključili i veliku francusku revoluciju): što znači dokidanje izrabljivanja čovjeka po čovjeku kao novi stupanj povijesti, poslije dokidanja kmetstva i feudalizma? I zatim, pitanje: ako ukidanje kmetstva i feudalizma nije bilo dosljedno i sretno provođeno, i ako je rezultiralo novim nepredviđenim poteškoćama i nevoljama (Termidor i Bonapartu ne treba zaboraviti, kao ni Louisa Philippea!), znači li to da su gesla velike revolucije bila nepotreba i »pogrešna« i da se, negdje u prvim desetljećima 19. stoljeća, moglo birati samo između bonapartizma i Restauracije?

I zatim — prenesemo li alternativu ponovno u naše vrijeme — dolaze li naše tegobe i promašaji od socijalizma i zbog socijalizma, *ili dolaze od nedostatka socijalizma i zbog njegovih (popratnih) nedostataka?* — Čini mi se u prvi mah da odgovor na to pitanje uključuje neko naše čvrsto i jasno znanje: što je to socijalizam i kako on treba da optimalno i uzorito izgleda, što ponovno pretpostavlja čarobnjačku sposobnost proricanja (a čarobnjake smo ionako prognali), i savršenu Utopiju koje smo se, u praksi, odavna odrekli. Drugim riječima: socijalizam je kao pojam i kao empirija uvijek in statu nascendi, a sudjelovanje u njegovu nastajanju traži našu stalnu prisutnost i funkcioniranje. Možda ta naša (svakog od nas) puna i efikasna prisutnost nije uvijek ni poželjna ni potrebna. — *U tom slučaju to socijalizam nije.*

Daljnji izvodi? Da, nismo se, uvijek i dokraja, odrekli apsolutnih prekoncepcija, ali tko kaže da je to socijalizam? Razvili smo, u težnji da prerastemo vlastiti voluntarizam, sociološku imaginaciju, veoma opreznu i empirijsku, kakvu nitko ranije nije ni slutio — jer kamo sreće da je marksizam zaista izgradio čvršće obrise samoupravnog društva! — i odmah smo je zakočili, dosljedno našem dogmatiziranom mentalitetu; ali tko kaže da je time socijalizam završen ili bar zacrtan? Kažu nam ponekad: te reliquiae reliquiarum, je li to sve što je od socijalizma ostalo? Naprotiv, to je veoma mnogo, *jer upravo od tih temeljnih ekonomskih, društvenih i moralnih zasada otvaraju se najšire mogućnosti.* A negativna su iskustva jednako tako dragocjena kao i ona pozitivna, iskustva ne-potrebnog i ne-mogućeg, svih naših i tuđih generalizacija i apsolutizacija, *i upravo ona nas uvjeravaju da nije potrebno »početi iz početka«, od tih općih zasada.* One su provjerene iskustvima negativnim i pozitivnim, ostale su u prošlosti. Povijest se uvijek nastavlja, poslije svakog stupnja i događaja, a što se negativnih iskustava tiče, nužno je uvijek konkretno utvrditi *jesu li ona u vezi s bitnim određenjem pojma ili samo sa stanovitim pojavnim modifikacijama?* Je li, dakle, staljinizam sa svojim popratnim pojavama uvjetovan onim što zaista određuje bit socijalizma, to jest dokidanjem izrabljivanja čovjeka po čovjeku, ili jednom modifikacijom postrevolucionarne vlasti, to jest političkim monopolom? A pošto je odgovor na to pitanje jednostavan i jasan već i s obzirom na eliminaciju kritike i slobode što funkcionalno vodi do elitokracije, a uslijed zakona hijerarhijske ljestvice i do autokracije, što je potrebno učiniti? Potrebno je eliminirati modifikaciju vlasti koja do poznatih posljedica dovodi, i potražiti takvu koja će svaki monopol isključiti; a pri tome se uključuju ne samo razlozi moralne prirode nego i razlozi materijalne i društvene efikasnosti itd. — Ili, sada na našem specifičnom terenu, ako je samoupravljanje pokazalo pozitivna iskustva na planu proizvodne stimulacije, te društvenog i psihološkog oslobođe-

nja čovjeka, a nije do sada riješilo problem proširene reprodukcije, znači li to da ga treba odbaciti sa svim njegovim vrijednostima i doprinosima, ili pak da treba odmah i što radikalnije prići obrazovanju asocijacija, koje će efikasnom akumulacijom sredstava omogućiti investicije prema zahtjevima i razmjerima moderne tehnologije? I dalje, ako se pri tom udruživanju proizvođača i njihovih sredstava ukaže mogućnost stvaranja privrednog monopola na štetu slobodnog tržišta i zajednice, hoćemo li drastičnom administrativnom mjerom pokušati izbjeći te nove konfliktne situacije, ili ćemo otvaranjem granica potražiti putove uključenja u svjetsku podjelu rada i dobiti tako regulative za optimalniju proizvodnju? Ako se, međutim, i u tim novim okolnostima ponovno pojavi opasnost obrane partikularnog interesa na štetu društva, treba li tu štetu dopustiti ili (što je očito) potražiti nove društvene regulative? Bitno je pri svemu tome: održati u samom sistemu načelo samousavršavanja, a upravo zato je potrebna stvarna a ne samo deklarativna sloboda saobraćanja i kritike.

I dalje, još uvijek u problemu samoupravljanja: ako je njegova primjena (shematska i nedograđena) na područjima kulture pokazala nedostatke i štete predavši nacionalno kulturno blago u ruke pojedincima, hoćemo li sistem odbaciti ili ćemo ga dograditi i dograđivati? U naučnim ustanovama, muzejima, galerijama i konzervatorskim zavodima, fragmentacija iskustava i kompetencija dovela je u nas do privatizacije brige i vlasti nad golemim društvenim vrijednostima, umjesto da se samoupravna vertikala konstituira do republičkih stručnih savjeta, ali s operativnim kompetencijama i sa mogućnošću proširene reprodukcije na osnovu samoupravnog dogovora. Zbog čega to nije ostvareno? Zbog toga što sabrano iskustvo nije imalo ni žarišta ni puta da se pojavi i nametne, *upravo zbog pomanjkanja stvarne slobode* koja bi djelotvornu kritiku omogućila i razbila uvriježenu prekoncepciju, u ovom slučaju shematsku apsolutizaciju samoupravnog načela.

Ili, sada u problemu slobodnog tržišta, ako nas svakodnevno iskustvo već godinama uči da proizvodnja materijalnih dobara nije u stanju sama po sebi niti nekim tržišnim automatizmom odrediti što su vitalne i stvarne, a što »krive potrebe« (da upotrijebimo još jednom ovaj sigurno neprecizni izraz H. Marcusea) jasno je da tu proizvodnju treba, *prvo*, socijalistički drugačije odrediti, to jest, sa planom (s aposteriornim planiranjem, koje će biti apriorno samo u odnosu na humanističku ocjenu »pravih potreba« na određenom terenu i u određenom trenutku) usmjeriti i pronaći za to ekonomske instrumente, i *drugo:* da takvu proizvodnju treba k o m p e n z i r a t i drugačijim strukturiranjem i *drugačijim vrednovanjem društvenog standarda.* Umjesto toga, mi smo dogmatizacijom ideje tržišta prišli komercijalizaciji prosvjete i kulture, privatizirali smo dakle standard i tamo *gdje je upravo socijalizmu bilo moguće postići brzu i veliku prednost pred kapitalizmom: na području duhovne moći i svijesti ljudske.* Izgubili smo uopće običaj da razmatramo razliku između društvenog i osobnog standarda, te je i humano i ekonomsko značenje onog prvog već nestalo s našeg teoretskog obzorja; otuda i nestanak dječjeg doplatka, nazadovanje sistema zdravstvenog osiguranja i posvemašnje zapuštanje službi koje bi omogućile stvarno oslobođenje žene (oslobođenje od domaćinstva); a u pitanju je pri svemu tome više od polovice pučanstva. Dolazi tu do izražaja stanovito pomanjkanje ljudske solidarnosti, koju nikakva razina materijalnog standarda ne može nadoknaditi, i to je još jedno *negativno* iskustvo *unutar pozitivnog iskustva* samoupravnog socijalizma; znači li to da i jedno i

drugo iskustvo ne treba »uračunati« u ocjenu osnovnog toka ovog samoupravnog trenutka, sa odsudnim pitanjem: dolaze li sve ove tegobe i promašaji od samoupravljanja i zbog samoupravlanja ili zbog njegova zakržljanja, odnosno od nedovoljno precizne i temeljite razrade pojma i prakse samoupravljanja? Kao i u slučaju socijalizma uopće, i samoupravni sistem (ili proces »u stanju nastajanja«) nije moguće savršeno prekoncipirati, ali je neophodno u njemu pozitivno sudjelovati; od njega ovise pozitivne evolucije samoupravnog socijalizma na Zapadu i na Istoku.

Ako mi nismo u stanju sudjelovati u tom procesu, to samo potvrđuje njegovu nepotpunost i temeljna proturječja u koja je zašao, a koja očigledno koče načelo samousavršavanja. Tu ćemo vjerojatno prihvatiti i najradikalnije zamjerke koje smjeraju na dokidanje spomenutih proturječja, na uspostavljanje načela samousavršavanja, k o j e m o ž e p o s t o j a t i s a m o u a t m o s f e r i s l o b o d n e k r i t i k e, a time smo se obodnicom začaranog kruga vratili na polaznu točku: na sumnju i negaciju kao stvaralački faktor kretanja i ubrzanja povijesti, na *slobodnu misao* drugim riječima, koju treba, sudeći po svem našem iskustvu, s obodnice pažnje i ocjene prenijeti u središte onog začaranog kruga koji tako tek postaje logičan lanac uzroka i posljedica. Nema boljeg kontrolnog mehanizma pored nje, a od nje i svi ostali mehanizmi zavise, oni pravni i čvrsto institucionalizirani, koje smo i odviše često vidjeli u groteskním i jezivim perverzijama.

I tako će nam slobodna misao pružiti m o g u ć n o s t n a s t a v k a. Kako će se ona oploditi akcijom, nije moguće proricati, ali ne treba sumnjati u nju, dobro je znamo iz povijesti: koliko nas je već puta izvukla iz slijepih ulica neznanja i neljudskosti! Slobodna misao koja se danomice provjerava u proizvodnom procesu (materijalnih dobara, kao i kulturnih) i bori se za sebe i za svoju demokratsku afirmaciju *argumentima i rezultatima tog procesa* — to je uglavnom duh samoupravnog socijalizma. Na kojoj razini, na kojim organizacionim točkama tog procesa će se ta borba voditi i o kakvim će se pitanjima na kojem stupnju odlučivati? — to je problem upravo one naše nedograđene strukture samoupravljanja; sa kojim problemom treba rješavati kompletnu i složenu proširenu reprodukciju društva, tehnološku i kulturnu. Ako u tim višim tijelima (uključenim vjerojatno u mehanizam socijalističkog parlamentarizma) budu odluke donosile kvalificirane grupe stručnjaka i znanstvenih radnika, odvijat će se to ipak *unutar oslobođene javnosti,* integrirane i odgojene demokratskom borbom mišljenja. A to će, drugim riječima, značiti u k l j u č e n j e z n a n s t v e n e r e v o l u c i j e u s o c i j a l i s t i č k u, i obratno; bez čega ni prva ni druga neće našu povijest (napredak povijesti) bitno ubrzati. Bez toga neće ni najveća sloboda postati efikasna, niti će ne znam kako produktivna efikasnost postati slobodna i ljudska.

Post scriptum

Smisao ove bilješke na kraju nije produljenje ionako dugog razmatranja o ovom socijalističkom trenutku. To razmatranje zapravo nikada ni neće završiti. Možda je njen smisao u objašnjenju osobne nužnosti ovih redaka, što su kao istraživanje vlastitog odnosa prema trenucima koje doživljujemo. Jesu li ovi trenuci takvi da bi se moglo šutjeti? Je li moguće i dopušteno da društvena kritika (a o njoj se ovdje radi) zastane kod konkretnosti i da ne potraži opće nazivnike i uzroke?

Možda zaista postoji netko tko bi želio da kritika ostane obraćena posljedicama i pojedinostima, zaokupljena pojavama umjesto njihovim uzrocima. Pa i polazio je ovaj misaoni tok uvijek od pojava što su bole naše oči ovdje »dolje« (jer naš rad i naše brige sudarale su se s njima), a morali smo, već i po zakonima mišljenja kojima su nas učili u školama i u životu, slijediti uzročne nizove kao Arijadnine niti; ukoliko smo htjeli iz labirinta svakidašnjice izaći na svjetlo dana koji su nam obećali.

A odjednom se po niti više nije moglo dalje, to jest, desetljećima smo p o s l j e d n j e u z r o k e s mnogo povjerenja prepuštali »posebnoj selekciji« i orali smo skromne svoje male njive, više ili manje predano, više ili manje stručno, a to je povjerenje bilo i potvrđeno: 1948, pa u demokratskom razvoju sistema (komunalnog i samoupravnog), na VIII kongresu i sve ono drugo, dok na kraju ipak novo dozrijevanje situacije i nas samih u njoj, i zaostajanje koje se očitovalo u vezi sa razvojem na Istoku i na Zapadu, i sa zakočenjem samoupravnosti i reforme, nije za svakog od nas ubrzo postavilo pitanje: biti ili ne biti u socijalizmu, *i biti ili ne biti* u svom narodu i u svom vremenu? *Postojati ili ne postojati, ne samo s vlastitom mišlju, sudom i ocjenom, nego i s vlastitim djelovanjem, koje se na žalost sudaralo s nametnutim granicama, kao što se i teoretska misao uvijek nanovo sudarala s teretima i starim i novim.*

Pitali su me često (oni koji sve vide u jednostavnim crno-bijelim odnosima koji ne postoje) *otkuda ta vjera u Utopiju toliko već kompromitiranu? Kao da relativnost ljudskih vrijednosti i snaga može obezvrijediti čistu misao i nadu za koju su podnijete tolike žrtve (najmanje su tu važne one vlastite)! Uostalom, možda su mnogi u stanju živjeti bez smisla upravljenog prema osumnjičenom napretku povijesti, ali drugi zacijelo to nisu. Treba li im zamjeriti njihovu upornost da se ne vraćaju na trnovite prijeđene staze? Tako sam i ja pokušavao objasniti (a pitali su me nevoljko i sa sumnjom) otkud ova upornost u kritici. A ona zapravo dolazi od n u ž n o s t i da se ne vratimo, unatoč tjeskobi i strahu od slijepe ulice. A bilo je i pitanja o »pravu na kritiku«; ona su stizala od našeg zatvorenog kruga koji se plete između obreda i monopola, od naše vlastite prošlosti, dakle; ali odavno smo (u načelu i u Statutu, barem) svi već prešli preko tako niske granice slobode. Otkuda nam to pravo? Od rada, zaboga, od desetostrukih uloga i energija na svim područjima, bez privilegija i bez naknada, i u njemu je ona »pozitivna kritika« koju su od nas tražili, te nema kritike toliko negativne i oštre koju nismo rukama iskupili. Otuda i krzmanje i bojažljivo ispitivanje puta, i rečenice koje su same po sebi problem jer su guste i otekle od problema, pa kad su mi neki (opet oni kojima je sve jasno i jednostavno zbog njihove vlastite jednostavnosti) zamjerali nejasan tok misli i neodlučne izvode, bilo mi je teško povjerovati u iskrenost te svete jednostavnosti (koja je i na Rhodos zaboravila) i reći im da je sve to ipak mučno kidanje vlastitog živog tkiva, ovo istraživanje stotina putova i staza koji odvode u nepoznatu budućnost (a polaze od grobova), i uvijek po rubu ponora, te da ne bi trebalo ni pisati kad bi nam sve jasno bilo.*

Možda doista ima onih koji neće mariti za grobove nego za sadašnjost i za budućnost (kao da u budućnosti grobova neće biti); a ima i onih koji su primili Objavljenje, znanstveno, klasno ili tko zna koje, i koji također misle da mogu zatvoriti oči na rubu ponora. Jesam li bio naivan kad sam za jedne i za druge napisao ovaj post scriptum?

O POČETKU HRVATSKOG JEZIČNOG STANDARDA*

Dalibor Brozović

1. 0. Pojam koji se engleski označuje izrazom *standard language*, u slavenskim se jezicima naziva različitim dvočlanim terminima, npr. hrvatskosrpski *književni jezik*, ruski *literaturnyj jazyk*, češki *spisovný jazyk*. Zbog nepreciznosti tih termina, tj. zbog toga što oni s jedne strane navode na pomisao da je odnos prema pisanju ili prema literaturi (upravo beletristici) bitan za karakterizaciju tog pojma, a s druge strane i zato što su znanosti potrebni i termini koji će označivati baš sam taj odnos (pisani jezik, jezik pismenosti, jezik književnosti),[1] i u slavenskim se jezicima u novije doba upotrebljava termin *standardni jezik*, osobito u hrvatskosrpskome (od pedesetih godina; u ruskom je termin *standartnyj jazyk* upotrebljavao E. D. Polivanov još u tridesetim godinama).

Termin *standardni jezik* u vrlo visokoj mjeri odgovara sadržaju pojma koji označuje, što se veoma jasno vidi pokušamo li uočiti komponente koje taj pojam karakteriziraju. U nekoliko sam navrata davao definiciju pojma »standardni jezik« i ovdje ću navesti najnoviju, onu koju sam formulirao u jednom radu objavljenome na ruskom jeziku (hrvatska verzija nalazi se sada u tisku):

»Bitno je za definiciju standardnog jezika da je on autonoman vid jezika, uvijek normiran i funkcionalno polivalentan, koji nastaje pošto se jedna etnička ili nacionalna formacija, uključivši se u internacionalnu civilizaciju, počne u njoj služiti svojim idiomom, koji je dotad funkcionirao samo za potrebe etničke civilizacije.«[2]

* S engleskom verzijom ovoga rada, pod naslovom »The Beginnings of the Croatian Language Standard«, sudjelovao u Clevelandu (Ohio, USA) na IX godišnjoj konferenciji slavenskih studija (tema: »Croatian Language and Literature«), 17—19. listopada 1969, u organizaciji Case Western Reserve University (Cleveland) i Institute for Soviet and East European Studies (John Caroll University). Engleska verzija tiska se kao posebno izdanje instituta Center for Documentation and Comunication Research (Case Western Reserve University), a poslije će biti objavljena u zborniku spomenute slavističke konferencije. Hrvatska se verzija pretiskava u mojoj knjizi *Standardni jezik: teorija, usporedbe, geneza, povijest, zbilja* (Zagreb, MH).

[1] Termin *književni jezik*, uobičajen osobito u Slavenâ, nije loš samo zbog neadekvatnih sugestija i neželjenih konotacija — nego je i naprosto netočan: očito je preuzak, jer se standardni jezik ne upotrebljava samo za literarnu ekspresiju nego i za sve oblike više komunikacije, a isto je tako očito i da je istodobno također preširok, jer se u beletristici upotrebljavaju ne samo standardni jezik nego vrlo često i dijalekti, razgovorni jezik, sleng i sl. A termin koji je istodobno i preuzak i preširok u odnosu prema pojmu kojemu služi kao etiketa — naprosto nije termin. (O osobitoj upotrebi nekih termina u ovome radu, npr. *Beletristika*, vidi opasku 7.)

[2] »Slavjanskie standartnye jazyki i sravnitel'nyj metod«, *Voprosy jazykoznanija*, Moskva, XVI/1967, br. 1, str. 3—33 (citat sa str. 14). Hrvatska verzija tiska se u mojoj već spomenutoj knjizi *Standardni jezik: teorija, usporedbe, geneza, povijest, zbilja*. U ovdje iznesenom citatu upotrebljava se termin »idiom« u svojem osnovnom kontinentalno-evropskom značenju, tj. ili jezik ili dijalekt ili skupina dijalekata ili mjesni govor — dakle svaki sustav jezičnih znakova, bez obzira na to kakav rang ima na historijsko-komparativističkoj ili dijalektološkoj hijerarhijskoj ljestvici.

Ta definicija ne obuhvaća doduše svu stvarnost standardnog jezika, izvanredno je važan npr. odnos prema supstancijalnoj i strukturnoj osnovici jezičnog standarda s dijalektološkoga i historijsko-komparatističkog stanovišta,[3] no sama definicija vrijedi bez obzira kakav bio taj odnos u svakom pojedinom konkretnom standardnom jeziku. Iz same pak iznesene definicije vidimo, s druge strane, da će fizionomija svakoga standardnog jezika biti u najvećoj mjeri zavisna o odgovoru na pitanje »kada je i kako nastao stanoviti standardni jezik?«.

1. 1. Govorimo li o hrvatskosrpskom standardnom jeziku (koji inače opstoji kao kod, ali se realizira u obliku dviju nacionalnih varijanata, hrvatske i srpske, pojavno analognih britanskoj i američkoj varijanti standardnoga engleskog jezika, i sl.), onda se čini da je odgovor na navedena pitanja u znanosti već jasan. Najčešće bi taj odgovor glasio: hrvatskosrpski standardni jezik nastao je u Hrvatskoj u doba hrvatskoga narodnog preporoda kao rezultat djelatnosti Gajeva tzv. »ilirskoga« pokreta, tj. organizirane snage samoga preporoda, a u Srbiji je nastao srednjom prošloga stoljeća kao rezultat djelatnosti Vuka Stefanovića Karadžića u prvoj polovici stoljeća, još od mladih Karadžićevih dana.

To je shvaćanje prilično ukorijenjeno u hrvatskoj i srpskoj inteligenciji i širim slojevima, ali nije točno, bar što se tiče Hrvatske. Ne mislim time ni najmanje umanjivati značenje hrvatskoga narodnog preporoda u političkom, kulturnom, nacionalnom i društvenom smislu, pa ni u jezičnom (i književnome, naravno) u onoj mjeri u kojoj je preporod stvarno važan za jezik i književnost, ali stvari su ipak malo složenije nego što se to čini.

1. 2. U jednom članku u časopisu *Kolo*, objavljenome u vezi s poznatom proslavom 130. obljetnice hrvatskoga narodnog preporoda god. 1966, napisao sam i ovaj stavak:

»Želio bih ovdje samo usputno spomenuti da pred našom naukom o jeziku stoji jedna vrlo važna zadaća: treba istražiti stvarne jezične veze između dopreporodne i popreporodne hrvatske književnosti. U tom je pogledu učinjeno veoma malo. Sasvim je sigurno kako naše dosadanje romantičarske predodžbe ne pružaju mogućnosti da se dade ispravan odgovor, na primjer, na ovo pitanje: što je navelo šesnaestogodišnjeg Ivana Mažuranića, čakavca Novljanina, da god. 1830. u čakavskoj Rijeci pokuša ispjevati u štokavštini pjesmu 'Pozdrav Vinodolu'? Te se godine pojavljuje tek Gajeva 'Osnova' i izbor gimnazijalca Mažuranića nije mogao imati veze s kasnijim zagrebačkim događajima. U svakom slučaju, naše će se buduće predodžbe sigurno veoma razlikovati od dosadanjih. Uvjeren sam da će npr. Kačić dobiti u historiji i genezi standardnog jezika kod Hrvatâ neusporedivo važnije mjesto nego što ga zauzima danas.«[4]

[3] O tome podrobno govorim u radu spomenutome u op. 2, s primjerima iz raznih jezičnih porodica.

[4] »Jezično značenje hrvatskoga narodnog preporoda«, *Kolo*, Zagreb, IV (CXXIV) /1966, br. 8—10, str. 249—253 (citat na str. 251—2). Taj se rad također tiska u knjizi spomenutoj u op. 2. — O problematici geneze hrvatskosrpskoga standardnog jezika, osobito u Hrvatâ, govorim još u nizu drugih radova osim ovoga u *Kolu* (*a*), svagdje s drugoga interesnog stanovišta: *b.* »Vuk i novoštokavska folklorna *koine* (Prilog tipologiji slavenskih standardnih jezika)«, *Slavia*, Praha, XXXIV/1965, seš. 1, str. 1—27 (taj se rad tiska također u knjizi spomenutoj u op. 2); *c.* »Vuk i naš standardni jezik«, *Mogućnosti*, Split, XI/1964, br. 9, str. 910—917; *d.* »Srpskohrvatski standardni jezik i Vuk Stefanović Karadžić«, *Anali Filološkog fakulteta*, V/1965, Beograd, 1966, str. 27—34; *e.* »O usklađivanju periodizacija«, *Telegram*, Zagreb, IX/1968, 9. kolovoza, br. 432; *f.* »Dva priloga proučavanju Petra Zoranića: 1. O 'Planinama' kao izvoru za jezična istraživanja, 2. Zaboravljena Tinova pjesma o Petru Zoraniću«, *Zadarska revija*, Zadar XVIII/1959, br. 1, str. 70—71; *g.* »Djelo Petra Zoranića u razvitku jezika hrvatske književnosti«, u tisku (*Zadarska revija*); *h.* »Čakavština u hrvatskoj književnoj i jezičnoj prošlosti i današnjici«, u tisku u *Zborniku* I sabora čakavskog pjesništva, Žminj 1969; *i.* »O Makarskom primorju kao jednom od središtâ jezično-historijske i dijalekatske konvergencije«, u tisku u *Zborniku* Znanstvenog savjetovanja o Makarskom primorju, pod pokroviteljstvom JAZU, Makarska 1969; *j.* »Mjesto hrvatskosrpskoga jezika u slavenskoj jezičnoj porodici«, u tisku u *Radovima Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 12 (proširena engleska verzija u tisku u *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*, Mouton, The Hague); *k.* »Common and Particular Characteristics of Formation and Development of Standard Languages in South-East Europe«, referat koji će biti čitan na II međunarodnom kongresu jugoistočnoevropskih studija, u Ateni 7—13. svibnja 1970, i objavljen poslije u materijalima Kongresa.

1. 3. Problem je u tom što smo se mi navikli da neadekvatno ocjenjujemo opću hrvatsku jezičnu situaciju od polovice 18. stoljeća do tridesetih godina prošloga stoljeća, pa onda precjenjujemo i razliku između dopreporodnoga i popreporodnog stanja. Ta je razlika prilično velika gledamo li sa stanovišta sjeverozapadne, kajkavske Hrvatske (iako i tu manja nego što se obično misli), ali sa stanovišta svih ostalih hrvatskih krajeva — a oni sačinjavaju veliku većinu hrvatskoga nacionalnog teritorija — promjene u tridesetim godinama nisu u j e z i č n o m pogledu ni nagle, ni bitne, ni revolucionarne.

Ne mislim time oživljavati nekadanju Fancevljevu tezu[5] — koliko god mislim da je ona s nepravom potpuno odbačena, ipak ima nekoliko bitnih nedostataka: polazi također s kajkavskoga stanovišta kao općehrvatskoga, što ono ne može biti, zatim miješa idejni, literarni i čisto jezični vid problematike, pokušavajući negirati ili umanjiti jedna idejna kretanja za račun drugih, kao da već u načelu nisu mogla koegzistirati oboja, itd. Stvari dakle treba postaviti na posve drugačiji način.

2. 0. Prihvatimo li naime tezu da je standardni jezik u Hrvatâ nastao u tridesetim godinama prošloga stoljeća — kako se to obično smatra — onda je očito da time automatski tvrdimo kako ga prije toga doba nije bilo. Logika ne dopušta drugačije tumačenje. Prema tome, potrebno bi bilo dokazati da dopreporodna jezična praksa u nekajkavskih Hrvata ne zadovoljava definiciju standardnoga jezika.

Što se tiče kajkavaca, dokazivanje i nije potrebno: čak ako njihova dopreporodna jezična praksa i zadovoljava definiciju, to ne bi bilo važno jer znači samo da je doduše možda i postojao standardni jezik s kajkavskom dijalekatskom osnovicom, ali to nije d a n a š n j i standardni jezik. No možemo li mi prihvatiti da je dopreporodna štokavska jezična praksa predstandardnoga karaktera i tipa?

2. 10. Prvi bi prigovor bio da je ta praksa bila pokrajinskoga značaja i značenja, da je bila vezana u svakom kraju uz mjesnu dijalekatsku osnovicu, prema tome bez zajedničkih normi, a standardni je jezik nužno općenacionalan, ili bar obuhvaća većinu nacije, ili naroda, narodnosti (ruski *narodnost'*, njemački *Völkerschaft*), etničke skupine ili zajednice — već prema tome kakva je socio-etnička formacija nosilac i korisnik jezičnog standarda. U stvari, taj se prigovor mora odbaciti.

Istina jest da su u dopreporodno doba zemlje u kojima žive Hrvati bile izvanredno razjedinjene u upravnom, ekonomskom, političkom, kulturnom i civilizacionom, prometnom i svakom drugom smislu, odijeljene često i dugotrajnim frontama. Ali upravo što se tiče jezične prakse, možemo reći da izuzev sjeverozapadnu, tj. kajkavsku Hrvatsku, imamo prilično homogen štokavski pisani jezik. Navest ću nekoliko momenata što nisu dovoljno osvijetljeni:

2. 11. A. S obzirom na to da se pri proučavanju povijesti hrvatske književnosti redovno precjenjuje značenje i domašaj tridesetih godina

[5] Franjo F a n c e v, »Dokumenti za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda«, *Građa za povijest književnosti hrvatske*, Zagreb, JAZU, XII/1933.

prošloga stoljeća kao bitnoga i osnovnog prijeloma, međaša, gotovo jaza, koji dijeli »stariju« od »novije« hrvatske književnosti, onda se isto tako redovno, po zakonu kontrasta, potcjenjuje značaj i značenje drugih dvaju prijeloma — polovice 18. stoljeća i prijelaza između 19. i 20. stoljeća. Oba se ta momenta negativno odražavaju na shvaćanje jezične povijesti.

B. Takozvana »starija« hrvatska književnost, tj. ona između »srednjovjekovne« i preporoda, obuhvaća naime dva u općetipološkom smislu posve različita tijela. Promatramo li s jednoga kompleksnijeg stanovišta, ne samo literarnoga nego i društveno-kulturno-jezičnoga, onda je polovica 18. stoljeća unekoliko čak najvažniji preokret. Uzmimo, posve uvjetno, literarne termine kao tehničke, »radne« nazive za operativnu karakterizaciju tih dvaju tijela. Kako se u književnosti od konca 15. do sredine 18. stoljeća smjenjuju ili prepleću elementi trubadurske, renesansne i barokne stilske formacije,[6] poslužit će nam za to razdoblje kratica *TRB*, a kako su u književnosti od polovice 18. stoljeća do preporoda zastupani elementi klasicizma, sentimentalizma, iluminizma[7] i preromantizma, označimo je kraticom *KSIP*.

C. Takozvana »novija« hrvatska književnost, tj. ona od preporoda do danas, također se sastoji od dvaju različitih tijela — jednoga u kojem se smjenjuju ili isprepleću elementi romantizma i realizma, do pred konac 19. stoljeća (dakle kratica *RR*), i drugoga koji jednostavnosti radi možemo nazvati modernom hrvatskom literaturom (dakle kratica *ML*) i koji traje do danas.[8]

D. Razmatramo li samu pisanu jezičnu praksu, onda od »doprepordnih« razdoblja (»srednjovjekovna« književnost, koja nas ovdje ne zanima neposredno, zatim *TRB* i *KSIP*) sâmo razdoblje TRB ima pokrajinski karakter, tj. zapravo je zbroj pokrajinskih književnosti: kajkavska (pisana različitim govorima, od samoga početka otvorena čakavskim i štokavskim utjecajima, s postepenim stvaranjem općekajkavske *koine*[9]), kajkavsko-čakavska (Zrinjski, Frankopan, Vitezović i sl., također otvorena štokavskim utjecajima), čakavska, ili točnije, čakavske književnosti (pisane raznim čakavskim dijalektima, negdje povrgnute utjecajima hrvatske redakcije starocrkvenoslavenskoga jezika, drugdje štokavskim utjecajima, osobito dubrovačkima, a bez jasne tendencije k stvaranju općečakavske *koine*), i na koncu štokavske književnosti, i to u prvom redu dubrovačka (pisana specifičnim ijekavskim štokavskim dijalektom dubrovačke regije, u početku nenovoštokavskog tipa i s jakim čakavskim infiltratom, gotovo isključivo ikavskim), zatim bosanska (s glavnim predstavnikom Divkovićem, koji piše veoma osebujnim istočnobosanskim dijalektom, također nenovoštokavskog tipa i također ijekavskim), a ikavski štokavski dijalekti — bosanski, dalmatinski, hercegovački, slavonski — u razdoblju TRB još i nisu pravo zastupani u pisanoj jezičnoj praksi.

E. Slika koja vrijedi za razdoblje TRB ne može se prenijeti na »stariju« književnost u cjelini, jer razdoblje KSIP pruža sasvim drugačiju sliku. U njem nalazimo samo dvije pisane jezične prakse — jednu manjinsku, kajkavsku (dijalekatski već prilično ujednačenu, i nadalje otvorenu prema štokavštini), i jednu većinsku, štokavsku, i to novoštokavsku, koju već možemo nazvati općehrvatskom minus kajkavski dio. Ona nije pisana bosanskim, hercegovačkim, slavonskim ili dalmatinskim (i ličkim) ikavskim i dubrovačkim ijekavskim dijalektom, nego jednim relativno ujednačenim zapadnim novoštokavskim tipom, uz dvojak izgovor jata, ikavski i ijekavski, često a negdje i redovno uz miješanje ikavskoga i ijekavskog refleksa, ili čak tako da isti pisac piše jedno djelo ikavski, drugo ijekavski. To više nije književnost pisana na raznim štokavskim dijalektima, tu već imamo kulturni interdijalekt pisane riječi s tradicijom, uz unificirajući utjecaj novoštokavske folklorne *koine*,[10] i tek s većim ili manjim utjecajima pojedinih štokavskih dijalekata (piščeva, ili publike kojoj je prvenstveno namijenjen).

F. I u razdoblju TRB imamo zajedničkih hrvatskih elemenata i kretanja, npr. kretanje po jadranskoj uzdužnici od sjeverozapada prema jugoistoku i poslije obratnim pravcem, a isto tako i kretanje od Jadrana s jedne strane prema kajkavskoj, sjeverozapadnoj Hrvatskoj, s druge prema Bosni, poslije i Slavoniji, i kao posljednje i najslabije izraženo, po panonskoj uzdužnici u oba pravca. Zato ni pokrajinske književnosti razdoblja TRB nisu samo običan, mehaničan zbroj nego predstavljaju također i stanovitu cjelinu hrvatske književnosti i pisane jezične prakse uopće. S druge strane, ni razdoblje KSIP nije bez značajki provincijskih književnosti pa uz određene rezerve možemo i u njem govoriti o slavonskoj, bosanskoj, dalmatinskoj i dubrovačkoj književnosti, ali značajke jedinstva ipak pretežu. U razdoblju TRB opstoje naime veze i utjecaji između književnih krugova, ali publike su odijeljene, a u razdoblju KSIP ostvareni stupanj jezične homogenosti omogućuje beletrističkim i nebeletrističkim djelima pristup i publici izvan pokrajina u kojima su nastala. Kačić nije samo dalmatinski pisac, ni izdaleka. Franjevačka je pisana jezična praksa zapravo dalmatinsko-bosansko-slavonska. Reljkovića napadaju fratri i slavonski i bosanski, brane ga pak ne samo Slavonci nego i Ličanin Došen (pa čak i kajkavac Krčelić).[11]

G. Prema tome, u razdoblju KSIP možemo govoriti o pretežno homogenoj većinskoj, novoštokavskoj hrvatskoj pisanoj jezičnoj praksi.

---

[6] Termin »stilska formacija« shvaćam u smislu koji mu daje suvremena Zagrebačka književno-teoretska ili stilistička škola (oko časopisa *Umjetnost riječi*), naravno, bez pretenzija da je moja konkretna primjena ili uporaba korektna sa stanovišta te škole (to isto vrijedi, razumije se, i za izbor terminoloških etiketa upotrebljavanih u ovome radu).

[7] Taj termin uzimam umjesto uobičajenih naziva »racionalizam« ili »prosvjetiteljstvo« i sl. zato što smatram da su oni s više razlogâ nepogodni kao oznake za stilsku formaciju koja nam je potrebna (bez obzira na to da su leksemi »iluminizam« i »prosvjetiteljstvo« rječnički praktično identični). Smatram ujedno da nije u svakoj eposi uputno izjednačivati pojmove (i termine) »literatura«, »beletristika« ili »umjetnost književnosti«. Ovdje sam prisiljen dati terminu »beletristika« donekle uvjetno značenje (slično čini i J. A. Fishman u knjizi Fishman-Ferguson-Gupta *Language Problems of Developing Nations*, New York 1968. kad upotrebljava pridjev »belletristic«, str. 46, umjesto običnijega ali i nespecifičnijega »literary«). I termin »trubadurski« upotrebljavam također samo uvjetno da zaobiđem oznaku »petrarkistički«, a jasno je da u nas nije bilo trubadurâ. No ovdje, uostalom, i ne želim ulaziti u autonomno raspravljanje književno-terminološke problematike, termini upotrebljavani u ovom radu imaju samo pomoćnu, tehničku, »radnu« ulogu za lakše sagledavanje i okarakteriziranje podataka iz jezične povijesti, ili točnije, povijesti jezične kodifikacije i standardizacije u Hrvatâ. Uporaba izabranih oznaka za stilske formacije kao nazivâ za specifična jezično-historijska razdoblja može dakle biti samo veoma uvjetna, to više što se radi o tako izrazito individualnoj pojavi kao što je povijest hrvatske književnosti i jezika.

[8] To razdoblje ima svoj početak u tzv. »hrvatskoj moderni« s prijelaza 19. u 20. stoljeće (donekle hrvatski *fin de siècle*), jednoj prilično teško odredljivoj stilskoj formaciji, kontroverznoj koliko i sam njezin naziv. S druge strane, razumije se samo po sebi da je uvijek riskantno označivati razdoblja povijesti jezičnog standarda s pomoću terminologije za stilske formacije pa granice između TRB, KSIP, RR i ML ne treba shvaćati suviše kruto, to više što te kratice ovdje predstavljaju ukupnu pisanu jezičnu praksu, ne samo beletrističku.

[9] Uz izbjegavanje u tom kajkavskom »kulturnom interdijalektu« ne samo onih jezičnih osobina koje su s općekajkavskog stanovišta suviše lokalne (ili inače »neprestižne«) nego i onih koje se izrazitije razlikuju od čakavskog i(li) štokavskog prosjeka, pa makar inače bile i reprezentativno kajkavske (npr. zatvoreno *o* kao refleks praslav. nosnoga *o*, kojemu u štokavštini uvijek i u čakavštini gotovo uvijek odgovara *u*). Ta je činjenica izvanredno važna!

[10] V. radove u op. 4 pod *b*. i *i*. Tu bi našu folklornu *koine* trebalo zaista podrobno istražiti, osobito njezine nijanse na liniji istok-zapad.

[11] Doduše, na latinskome. No zanimljiv je npr. Slavonac Ivanošić, koji u svojim junačkim epovima (pisanima ikavski i ijekavski!) iz 80-ih godina 18. stoljeća stoji pod utjecajem Kačića i Dubrovčanâ, a izdaje ih u Zagrebu, s kajkavskim tumačenjima ispod crte!

Karakter standardnog jezika, iako nerazvijenoga doduše, ne može toj praksi oduzeti činjenica da postoji i manjinska, kajkavska praksa do preporoda. Osim toga, ni nakon preporoda, u razdoblju RR, nemamo još uvijek potpunoga jedinstva — ako je kajkavska pisana jezična praksa uglavnom naglo prekinuta na višim razinama, osobito beletrističkoj, to ne bismo mogli reći za niže razine, jer nisu svi što imaju potrebu da pišu, odmah znali pisati štokavski, a neki nisu ni htjeli. I na koncu, ni pokrajinska komponenta u štokavskoj pisanoj praksi nije odmah nestala, dubrovačke, dalmatinske, slavonske i bosanske tradicije nastavljaju se još prilično dugo u razdoblju RR, te se tek postepeno ili gase ili uklapaju u opći tijek. Poslije se pak do konca razdoblja RR natječu razne književno-jezične škole, koje također imaju donekle pokrajinski karakter, iako zaista slabo izražen (zagrebačka, Daničić-Broz-Maretićeva, i sl.). Neki se pak periferni krajevi iz specifičnih razloga kasno priključuju općoj pisanoj jezičnoj praksi (Istra, Bunjevci).[12] Prema tome, tek u razdoblju ML imamo zaista općenacionalnu pisanu jezičnu praksu — uz izuzetak dijalektalne književnosti, čakavske i kajkavske, što je posve nova pojava, čisto literarna i potpuno integrirana u literaturu na modernom standardnom jeziku.[13] No ako želimo biti pedantni, onda ni u razdoblju ML nemamo još potpunog jedinstva — postoji danas gradišćanska pisana jezična praksa, kao retardaciona pojava slična pokrajinskim književnostima.

2. 12. Momenti izneseni u postavkama A—G onemogućuju prigovor da se jaz između dopreporodne i popreporodne književnosti i pisane jezične prakse uopće — ne može zatrpati zato što je prva pokrajinskog karaktera: Precjenjivanje razlika između KSIP i RR i potcjenjivanje razlika između TRB i KSIP u jednom i između RR i ML u drugom slučaju omogućeno je momentima koji nisu književnoga karaktera, a još manje jezičnoga — npr. (orto)grafijska nehomogenost u RR i već prilična u KSIP i osobito TRB, a kakva-takva homogenost u RR i već prilična u ML, uz novu, reformiranu grafiju u oba ta razdoblja (§ 2. 21; 2. 23), zatim napredak civilizacije i povoljnije političke prilike, što omogućuje u razdoblju RR i osobito ML bolju komunikaciju između raznih krajeva; i konačno, neminovna subjektivnost ukusâ pri procjenjivanju i vrednovanju, što može dovoditi do neadekvatnih zaključaka i shvaćanja kada se jezična problematika podređuje književnoj.

2. 20. Tvrdnja da dopreporodnog jezičnog standarda u Hrvatâ nema mogla bi se braniti i argumentom otprilike ovako formuliranim: istina jest, doduše, da uz manjinski kajkavski opstoji i jedan većinski, štokavski, još nerazvijeni hrvatski standardni jezik prije preporoda, ali njegova je supstancija i struktura drugačija od kasnijega, tj. popreporodnoga, koji je ujedno i naš današnji hrvatskosrpski standardni jezik s njegovim dvjema izgrađenim nacionalnim varijantama.

Kad bi taj argument bio istinit, on bi zaista onemogućavao ozbiljan razgovor o nastanku današnjega hrvatskog jezičnog standarda u kojem

[12] Tu smo imali pod jakim talijanskim ili madžarskim pritiskom razvojnu retardaciju — pa prema tome ujedno i neke pojave slične pokrajinskim književnostima.

[13] Moderna hrvatska dijalektalna literatura posve je specifičan fenomen u koji ovdje ne bih dirao, ali bitno je da je sva ostala pisana jezična praksa u Hrvatâ u razdoblju ML gotovo isključivo normalnog evropskog tipa što se tiče jezičnoga izraza. O samoj hrvatskoj dijalektalnoj književnosti pisao sam inače u nekoliko navrata: *a.* »Regionalno i dijalektalno u novijoj hrvatskoj lirici«, *Hrvatsko kolo*, Zagreb, V/1952, br. 4, str. 203—207; *b.* »O uvjetima za nastanak i razvoj dijalektalne poezije«, *ibid.*, br. 7—8, str. 463—467; *c.* »O modernoj hrvatskoj dijalektalnoj poeziji«, predgovor *Antologiji novije kajkavske lirike*, ur. Nikola Pavić, Zagreb 1958, str. 9—22; *d.* »O karakteru kašupske književnosti«, *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*, Warszawa, V/1965, str. 246—254. Vidi također i radove u op. 4 pod *f*, *g*, *h*, gdje se taj problem, kao i u radu ovdje pod *d*, obrađuje samo parcijalno (ne navodim radova u kojima sam pisao o pojedinim modernim čakavskim ili kajkavskim književnicima).

razdoblju prije preporoda. Radi se naime o tom da opstojnost jednog standardnoga jezika pretpostavlja nužno njegovu kontinuiranu i evolucionu razvojnu liniju, a to je moguće samo ako u tom razvitku nema bitnih i naglih smjena jezične supstancije i strukture, drugim riječima, dijalekatske osnovice (ili rjeđe kakva drugog materijalnog temelja). No ima nekoliko momenata koji nam dokazuju da između većinske pisane jezične prakse u razdoblju KSIP i pretežno općenacionalne hrvatske prakse u razdoblju RR nije bilo t a k v e smjene:

2. 21. A. Između pisane jezične prakse u razdoblju TRB i KSIP nema pravoga kontinuiteta u čisto jezičnom smislu, tj. radi se o smjeni fonološke, morfološke, sintaktičke i donekle bazično-leksičke supstancije i strukture. To se doduše ne bi moglo reći za manjinsku, kajkavsku praksu (§ 2. 11. D, E), ali njezin je kontinuitet TRB-KSIP poništen zamiranjem nakon preporoda — očito je da za područje kajkavske pisane jezične prakse uvođenje štokavske supstancije i strukture predstavlja stvarnu smjenu, ali toga nitko i ne niječe.

B. Između razdobljâ TRB i KISP na području većinske, štokavske pisane jezične prakse (odnosno, u razdoblju TRB, i čakavske i štokavske) nema izravnoga kontinuiteta, tj. relativno homogena štokavska pisana jezična praksa u razdoblju KSIP nije u jezičnom smislu neposredan nastavak ni proširenje nijedne od pokrajinskih književnosti iz razdoblja TRB (§ 2. 11. D, E). Izuzetak je donekle samo Dubrovnik, gdje su evolucione značajke ipak najviše prisutne, ali Dubrovnik je ujedno i relativno najsamostalniji dio inače prilično homogene većinske pisane jezične prakse. No razumije se da ograničenih elemenata jezičnog kontinuiteta ima i na drugim područjima.

C. Tu treba oštro dijeliti dva jezična aspekta, gramatički (uključujući fonološki i bazično-leksički) i literarno-stilistički. I Dubrovčani i Bosanci unose u praksu razdoblja KSIP literarno-stilističke elemente vlastite tradicije, unose se čak i tuđi, jer takve dubrovačke elemente apsorbiraju i Slavonci (osobito Kanižlić i Krmpotić), što je sve naravno, ali ne predstavlja čisto jezični aspekt stvari. Jer ako npr. Kanižlić, koji je na vremenskom razmeđu razdobljâ TRB i KSIP, čisto literarno pripada prije prvomu svojom baroknom fizionomijom, a u stilskom pogledu bio bi prelaznog karaktera, ipak čisto jezično, tj. gramatički pripada posve očito razdoblju KSIP.

D. Prema tome, ukoliko i imamo stanovita vertikalna povezivanja pojedinih teritorijalnih dijelova zajedničke jezične prakse u razdoblju KSIP s pojedinim pokrajinskim književnostima iz razdoblja TRB, ipak je nadmoćnija, osobito u čisto jezičnom smislu, horizontalna zajednica fizionomije, i to sve više što se od beletristike spuštamo na niže razine pisane jezične prakse.

E. To ne znači da elemente kontinuiteta između razdobljâ TRB i KSIP smijemo potcijeniti — ne, oni su dapače dragocjeni i valja ih bolje proučiti, isto kao i takve elemente između tzv. srednjovjekovne književnosti i razdoblja TRB (poznati problem »začinjavaca« u najširem smislu, neka sintaktička opterećenja, leksičko nasljeđe apstraktnih pojmova i sl., stilizaciona dostignuća srednjovjekovne folklorne poezije, uključujući i gradsku, itd.).[14]

F. Treba dakle i cijeniti i istraživati konkretne linije i elemente kontinuiteta između razdobljâ TRB i KSIP. Pri tom je najuočljivije, najmaterijalnije ono što je u raznim fazama, raznim putovima, nepo-

[14] O svemu tome podrobnije u radovima iz op. 4 pod *f*. i *g*.

sredno i posredno ulazilo iz dubrovačke književnosti TRB u općeštokavsku hrvatsku pisanu jezičnu praksu KSIP, pa čak i u samoj toj praksi razdoblja KSIP iz njezina dubrovačkog dijela. No tu još valja uočiti i opću idejnu komponentu kontinuiteta. Spomenuo sam već da stanovite konvergencione težnje djeluju u razdoblju TRB, međuštokavske (Dubrovnik-Bosna) i štokavsko-čakavske (§ 2. 11. D), ali nema međučakavskih jezičnih konvergencija (iako postoje stilski i literarni utjecaji). Stanje i razvitak u razdoblju KSIP zato je i nastavak i plod i ostvarenje onoga što se započelo kao tendencija u razdoblju TRB, kad se svi čakavski pisci nalaze pod štokavskim utjecajem, većim ili manjim, pa mnogi čakavci počinju već i pisati štokavski, obično dubrovački, a Kačić čak »bosanski«, što on i obrazlaže. Zato u razdoblju KSIP i imamo takvu situaciju da područje koje s dijalektološkoga stanovišta pripada raznim čakavskim i štokavskim dijalektima (novoštokavskim i nenovoštokavskima), sa stanovišta pisane jezične prakse sačinjava prilično homogenu cjelinu, materijalno novoštokavsku.[15]

G. Sve iznesene jezične razlike između razdobljâ TRB i KSIP prikazao sam zato da postane jasnije kako između razdobljâ KSIP i RR nema takvih razlika. Jezični materijal i praksa već opstoje, i određeno stanje duhova koje im odgovara, i to nam objašnjava zašto je posve prirodno da je god. 1830. šesnaestogodišnji Ivan Mažuranić pozdravio svoj Vinodol štokavskim, a ne čakavskim stihovima (§ 1. 2). Trebalo je još samo izvršiti jednu uvjetnu akciju, tj. pronaći i lansirati takve idejne formulacije koje će omogućiti mobilizacioni napor da se većinskoj pisanoj jezičnoj praksi priključi još i manjinska, kajkavska, i da se stvore uvjeti za svestrano usavršavanje i izgrađivanje općenacionalnoga standardnog jezika. Tu je zadaću izvršio hrvatski narodni preporod, i to je njegova vječna zasluga. Ali čisto j e z i č n i h promjena tu nije bilo mnogo, i nisu bile radikalne, nego predstavljaju u jezičnom smislu samo evoluciju nerazvijenoga većinskog hrvatskog standardnog jezika u razvijeniji općenacionalni, no još ne i posve razvijen — ta će zadaća preostati 20. stoljeću!

H. Osnovno je ovdje pitanje da se odredi otkada se dakle Hrvati služe današnjim standardnim jezikom, uzevši u obzir normalnu evoluciju jezičnih osobina, kakva evolucija opstoji u svim standardnim jezicima (iako je u standardnim jezicima, razumije, se mnogo sporija nego u dijalektima kao organskim idiomima). Odgovor mora biti: od sredine 18. stoljeća. U ime čega bismo imali prava tvrditi da ovi Kanižlićevi stihovi o slavuju ne pripadaju istomu standardnom jeziku kojim se i danas služimo:

Neka čovik uči, nikad neće znati
što njega nauči pivat narav mati.
Čudim se — i kako čudo ne bi bilo:
takav glas i tako malahno tilo!
Tko ne vidi što je, virovati neće;
tko vidi: »Glas to je, drugo ništa!« reć će.

[15] U to je doba i Dubrovnik književno i još više dijalekatski već novoštokaviziran, tj. alternirana je njegova starija specifična štokavska ijekavska fizionomija. Što se tiče čakavskih pisaca, za posljednjeg »staroga« možemo smatrati Matešu Kuhačevića (1697—1772), Senjanina, koji još pripada razdoblju TRB, ali kako se nalazi na granici razdoblja KSIP, bit će ujedno i pod jakim novoštokavskim (ikavskim) utjecajem — kao što se mora i očekivati. U razdobljima KSIP i RR čakavskih autora praktički i nema, zbirka *Korablja začinjavca* (urednici Zvane Č r n j a i Ive M i h o v i l o v i ć, Rijeka 1969), u kojoj su sabrani čakavski stihovi svih vremena, ima za taj period samo tri pjesnika: P. Stanković (1771—1852), A. Marot (1805—1869) i M. Laginja (1852—1930), svaki predstavljen samo s po jednom pjesmom, što je ujedno i gotovo sve što je uopće sačuvano.

Razlika je u ikavštini, o čem poslije (§ 2. 22; 3. 2), i u obliku *malah (a)no*, koji je i danas sasvim moguć kao poetizam. Isto tako, imamo li prava da jezik Grge Martića iz »Osvetnikâ« smatramo dijelom svoga standardnog jezika — uz evoluciju u toku protekloga stoljeća, razumije se — a ove deseterce Kačićeve, još jedno stoljeće starije, isključimo iz toga jezika:

Deliju je porodila majka
U Kozici, selu malenomu,
po imenu Tepčević Ivana,
od starine roda junačkoga,

koji s Radom u četu iđaše
često turske glave odsicaše:
on bijaše roda Ravlijića,
a desnice Marka Kraljevića.

Tri se zmaja čuju na krajini
od kolina, pobre Pervanova,
koji turske odsicaše glave
pod barjakom dužda mletačkoga.

Jedan biše Ilija Pervane,
sivi soko, pobre, od Krajine;
drugi biše mlađan arambaša
po imenu dite Nikolica.

I dalje, koja logika može podnijeti tvrdnju da jedan te isti tekst, divna folklorna pjesma o diobi Jakšićâ, u čisto jezičnom smislu posjeduje istu supstanciju i strukturu kao i materijalna osnovica našega standardnog jezika onda kada te deseterce donosi Vuk Karadžić, a kada tu istu pjesmu uklapa mnogo desetljeća prije Reljković u svoj *Satir*, onda je to tobože nešto drugo, iako se iz teksta *Satira* sama pjesma ne može nikako j e z i č n o izdvajati, nego samo svojom umjetničkom vrijednosti. A kad smo već pri Reljkoviću, navedimo i njegove vlastite stihove o jeziku:

Posli kako Turke istiraste,
Slavoniju opet naseliste,
Zapuštenu od Turak najdoste,
Prez uredbe i nauka jošte,
Znam, junaci mlogi izginuše,
Ali ne znam kud se knjige diše,
Koje bi Vam jezik uzdržale
I s drugim ga ne bi pomišale
Kako se je turski pomišao,
U vaš jezik tako unišao
Da i sada polak Slavonije
»Jok vala« jim služi misto »nije«,
A »istersum« namisto »ako će«,
»Baksum« »kano« zlamenovat hoće;
»Brašnenici« govori »zaira«
Kada gladan ne imade mira.
I ostalih mlogo riči više
Iza sebe Turci ostaviše,
Koje kad bi ktio spominjati,
Ne bi mogli u 've knjige stati.

To nije naš standardni jezik kakav je danas, ali jest taj isti standardni jezik uzmemo li u obzir protekla dva stoljeća. Na primjer, oblik *mlog* — današnja norma ne bi podnijela (iako bi bio moguć kao vrlo jako stilističko sredstvo karakterizacije u određenu svrhu), ali i Vuk Karadžić u prvom izdanju svojeg *Rječnika* ima još samo *mlog-*, a *mnog-* se ne pojavljuje kao natuknica.

I. Posebno je pak pitanje može li se supstancija i struktura štokavske pisane prakse u razdoblju KSIP odvajati od prakse u razdoblju RR, a da istodobno priznajemo identitet supstancije i strukture u razdobljima RR i ML? Radovi Lj. Jonkea[16] pokazali su nedvojbeno da se razdoblje RR sa svojim »jezičnim školama« prilično razlikuje od jezičnog stanja u 20. stoljeću. Radovi drugih lingvista iz kruga oko časopisa *Jezik* dopunili su te spoznaje, ukazali i na retardacije iz razdoblja KSIP nakon preporoda. Nevjerojatno je upravo koliko je sve donedavna bila netočna naša predodžba o jeziku u razdoblju RR — pojavama koje ne odgovaraju jeziku 20. stoljeća, nije se posvećivala nikakva pažnja, njihovi nosioci bili su prikazivani kao posve beznačajni, izolirani i potpuno po strani od glavnoga razvojnog tijeka, tj. od linije Daničić, Jagić (ne mladi Jagić), Broz, Maretić — koja linija i nije bila glavna, nego je to tek postala u posljednjim desetljećima razdoblja RR. Dobri pisci toga razdoblja izdavani su pak u našem stoljeću s potpuno adaptiranim jezikom i naša publika zapravo i ne zna kako se pisalo od preporoda do 20. stoljeća. Tako smo se našli u apsurdnoj situaciji da hrvatske pisce do preporoda izdajemo u originalu, a adaptiramo jezik u prozi romantizma i realizma!

J. Nije onda ništa neobično da prosječan intelektualac smatra kako je preporod zaista i čisto jezični prijelom, a da od preporoda u supstanciji i strukturi nije bilo osjetnijih promjena. Istina je pak upravo suprotna — gledamo li naime samo na jezičnu supstanciju i strukturu, onda je prijelaz između razdobljâ RR i ML unekoliko i radikalniji nego što su promjene za preporoda, što se jasno vidi npr. u morfologiji. Nije čak uopće teško naći tekstove iz razdoblja KSIP koji će se današnjem čitatelju činiti čisto jezično moderniji od mnogih »ilirskih« tekstova, pa čak i pojedinih tekstova iz šezdesetih godina prošloga stoljeća.

2. 22. Nema dakle sumnje da su supstancija i struktura današnjega hrvatskosrpskog standardnog jezika, pa prema tome i njegove hrvatske varijante pogotovu, i supstancija i struktura jezika pisane prakse u razdoblju KSIP — materijalno uglavnom iste, s time da se radi o različitim evolucionim ravninama, pri čem je po nekim kriterijima prijelaz između razdoblja RR i razdoblja ML čak i oštriji nego onaj za preporoda. Ali uporan branilac ukorijenjenih shvaćanja mogao bi ipak iznijeti i jedan na prvi pogled malo teži argument u prilog oštroj jezičnoj granici između dopreporodne i popreporodne pisane jezične prakse.

Mislim na činjenicu da je ta praksa u razdoblju KSIP opterećena dvojstvom u refleksu jata, ikavskim i ijekavskim (§ 2. 11. E), a u razdobljima RR i ML postignuto je u tom pogledu jedinstvo s ijekavskim refleksom (što i nije potpuno točno, jer u toku prvih desetljeća razdoblja RR ikavština tek polako nestaje, a imamo i Starčevićevu ekavsku epizodu, pa onda opet, u razdoblju ML, novu ekavsku epizodu jednog kruga pisaca nakon I svjetskog rata).

[16] Ljudevit Jonke, *Književni jezik u teoriji i praksi*, Zagreb 1964, 1965² Radovi o kojima je riječ sabrani su u prvom izdanju u drugom odjeljku knjige, u 2. izd. u prvome odjeljku.

U pitanju je ipak znatna fonološka razlika koja osjetno zahvaća distribuciju fonemâ (i), (e), (j), zapravo čak i inventar u onoj mjeri u kojoj možemo ijekavski refleks starohrvatskosrpskoga dugoga jata smatrati samostalnim fonemom.[17] No s druge strane, ako slično ekavsko-ijekavsko dvojstvo ni danas ne smeta suvremenoj srpskoj varijanti da bude jedna od dviju punopravnih realizacija hrvatsko-srpskoga standardnog jezika u jednoj ipak sređenoj fazi, zašto bi ikavsko-ijekavsko dvojstvo u hrvatskoj štokavskoj književnosti i uopće u hrvatskoj štokavskoj pisanoj praksi razdoblja KSIP — onemogućavalo karakter standardnoga jezika bar u smislu jedne još nerazvijene faze?

2. 23. Možda je i suviše banalan prigovor da hrvatska latinica u razdobljima RR i ML predstavlja sređen grafijski i pravopisni sustav, dok u razdobljima TRB i KSIP nije sređeno ni jedno ni drugo, s time da se uz latinicu upotrebljavaju još i glagoljica i tzv. bosančica, a u stanovitom ograničenom smislu možemo govoriti i o specifičnoj upotrebi arapskog pisma, u onoj mjeri u kojoj književnost bosanskohercegovačkih Muslimana sačinjava tipološki i jezično užu zajednicu s hrvatskom književnosti.

Prigovor je banalan utoliko što je očito da (orto)grafijski momenti ne zadiru u supstanciju i strukturu jezika koji predstavljaju, što je on od njih očito nezavisan. Toliko se može reći s načelne strane, a s konkretne se mora reći da je iznesena tvrdnja o jazu između dopreporodnoga i popreporodnog stanja i pretjerana i netočna.

U prvom redu, razdoblja TRB i KSIP ne mogu se izjednačiti, jer u drugome prestaje paralelnost pisama i ujedno djeluju jasne tendencije ka konvergenciji dubrovačkoga, dalmatinskog, bosanskog i slavonskog pravopisa, pri čem je bosanska latinička ortografija sjecište. Osim toga, u tom se razdoblju i organizirano djeluje u pravcu ujednačivanja, stvaraju se komisije (npr. slavonsko-dubrovačka za Josipa II) i sl., za razliku od razdoblja TRB kada eventualni slični pokušaji predstavljaju samo zamisli lucidnih pojedinaca.

S druge strane, samo razdoblje RR ni izdaleka nije jedinstveno, dopreporodne se tradicije još neko vrijeme nastavljaju baš na štokavskim terenima, poslije nastaju »škole« što se iživljavaju najviše baš u (orto)grafijskoj problematici, grafem (đ) dugo je kamen smutnje, itd. Bitka oko grafemâ *dj-gj-đ* zavukla se dugo u sámo 20. stoljeće, koje inače ne oskudijeva ni u pravopisnim reformama. I na koncu, u nas je nastao i osobit kuriozum da uz normalnu, svakodnevnu grafiju, posjedujemo još i danas i posebnu grafiju JAZU, koja je po svojoj mnogo široj uporabi, ulozi i funkcijama nešto posve drugo nego profesionalne lingvističke transkripcije u drugim jezicima. Grafemi JAZU »ļ«, »ń« i »ǵ« (umjesto običnih digrama *lj, nj, dž*, tj. *ʎ*, *ɲ* i *ʒ́*) još nedavno nisu imali mnogo slabiji građanski status od grafema »đ« (tj. *ʒ́*).

2. 30. Postavke o pokrajinskom karakteru hrvatske štokavske pisane prakse u razdoblju KSIP, ili o njezinoj bitnoj jezičnoj različitosti od prakse u popreporodnim razdobljima, ne mogu se dakle održati kao argumenti zbog kojih većinski hrvatski pisani jezik razdoblja KSIP ne

[17] Taj sam problem obrađivao u nizu radova: *a.* »Vom Begriff der Richtung bei den phonologischen Oppositionen (Über die phonologische Individualität des Reflexes des langen Jat im Standardijekavischen)«, *Wiener slavistisches Jahrbuch*, XI/1964, str. 141—147 (referat na Simpoziju uz 25. obljetnicu smrti Trubeckoga, Beč 1963); *b.* »Some Remarks on Distinctive Features, Especially in Standard Serbocroatian«, *To Honor Roman Jakobson*, The Hague — Paris 1967, str. 412—426; *c.* »Sull'inventario dei fonemi serbocroati e i loro tratti distintivi«, *Die Welt der Slaven*, Wiesbaden, XII/1967, Heft 2, str. 161—172; *d.* »O fonološkom sustavu suvremenog standardnog hrvatskosrpskog jezika«, *Radovi* Filozofskoga fakulteta u Zadru, VII/1965—66, 1967—68, Razdio lingvističko-filološki sv. 4, Zadar 1968, str. 20—39.

bi zadovoljavao definiciju standardnoga jezika. No možda bi se takav argument našao u tvrdnji da praksa u razdoblju KSIP ne zadovoljava uvjet o funkcionalnoj polivalentnosti, koju valja shvatiti, razumije se, i kao potencijal, osposobljenost, i kao konkretan uzus. No mislim da ni taj argument neće imati više sreće.

Vladajuća shvaćanja ni tu nisu u skladu s činjenicama. Dopreporodna cjelina, tj. razdoblja TRB i KSIP, i nije cjelina, a isto se može reći i za razdoblja RR i ML, dok je s druge strane jaz između razdobljâ KSIP i RR i opet manji nego što se smatra.

2. 31. Dovoljno je usporediti ukupne količine pisane riječi, i osobito tiskane, u dva i pol stoljeća razdoblja TRB i u tri puta kraćem razdoblju KSIP. To drugo, kraće, kudikamo je obilnije, što bi se po analogiji s drugim zemljama moglo objasniti naprosto napretkom civilizacije, ali baš za hrvatske zemlje to objašnjenje sámo za se ne zadovoljava, jer nema sumnje da su se društvene, ekonomske, političke, prometne i druge prilike u hrvatskim krajevima u toku razdoblja KSIP tek počele stabilizirati i oporavljati od zbivanja uzrokovanih turskom invazijom, tako da se rezultati nisu još mogli pokazati. Prema tome, bit će ipak razlika u značajkama i mogućnostima samoga jezičnog instrumenta. Ta je razlika još uočljiva uspoređujemo li ne samo ukupne količine nego i omjer između stihovanih i proznih tekstova. U razdoblju TRB proze ima veoma malo, osobito nescenske, a tematika joj je uska, funkcionalno opterećenje također, tj. uporaba je gotovo isključivo beletristička, poučna, popularno-vjerska ili sporadički privatna. Za sve ostale funkcije standardnoga jezika služi latinski, ili u nekim krajevima i hrvatska redakcija starocrkvenoslavenskoga, ili talijanski, a počinje se javljati i njemački. U razdoblju KSIP funkcionalno opterećenje hrvatskoga štokavskog jezika nerazmjerno raste, prodire postepeno u niže razine javnoga života (administracije, prava, javlja se prvo novinstvo), zalazi u filologiju, historiju, srednju razinu vjerske literature, itd., itd.

Čini se naime da smo mi pri proučavanju povijesti svoga standardnog jezika zaboravili da su književno-umjetnička mjerila jedno, a uvjeti za razvoj i izgrađivanje standardnoga jezika drugo. Istina jest da je malobrojna beletristika razdoblja TRB vrednija od masovne proizvodnje razdoblja KSIP, često upravo makulaturne, ali ne treba zaboraviti da velika djela mogu biti samo poticaji, samo uzorci, pa makar se radilo i o Danteovu kalibru, ali bez masovnog odgovora na taj poticaj i masovnog jezičnog nasljedovanja danoga obrasca neće se izgraditi standardni jezik. I što je osobito važno, ne bez proširenja upotrebe na što različitija nebeletristička područja. Drugim riječima, proučavanje standardnog jezika i njegove historije u Hrvatskoj je teško opterećeno precjenjivanjem literarnoga faktora, i od te bolesti još uvijek nismo ozdravili.

2. 32. To je jedna strana stvari. No valja da se podsjetimo i na to da je preporod samo u načelu, ali ne i praktički riješio problem funkcionalne polivalentnosti. To je pitanje aktualno u toku cijeloga razdoblja RR. Latinski i hrvatska redakcija starocrkvenoslavenskoga sada doduše ispadaju iz ozbiljne konkurencije, ali borba s tuđim standardnim jezicima, njemačkim i talijanskim, trajat će dugo i bit će vrlo uporna, u necim će etapama biti čak i privremenih tuđinskih napredovanja, a pokušat će se ubaciti u natjecanje čak i madžarski, doduše posve kao autsajder, bez šansi.

3. 0. Iznesena se problematika može analizirati ne samo pojavno i faktografski nego i na tipološki usporednom planu, po kriterijima prema

kojima prosuđujemo tip i karakter standardnosti.[18] Jer koliko god kakav razvoj bio specifičan, uvijek se mogu naći zajedničke značajke s kojim drugim razvojem, ili s nekoliko njih, pa se pojave mogu uspoređivati. Jedino što je apsolutno neprihvatljivo jest pretpostavka da za nastanak i razvitak standardnog jezika u Hrvatâ vrijede neki osobiti zakoni, rezervirani samo za hrvatski slučaj.

3. 1. U Evropi ima nekoliko literatura (i pisanih jezičnih praksi uopće) što su i nakon stvaranja jednog šireg jezičnog instrumenta, više-manje autonomnoga od dijalekatske situacije, još uvijek u stanovitoj mjeri zadržavale i stanovite regionalne značajke, karakteristične inače za prethodna razdoblja, kada je literatura danoga naroda zaista bila samo skup pokrajinskih književnosti, i to s pokrajinskim pisanim jezicima, s različitim dijalekatskim bazama. Može se čak reći da je opisana situacija prije pravilo nego iznimka.

Nema npr. sumnje da standardni talijanski jezik opstoji sve od Danteovih vremena, da se od tada razvijao i usavršavao evoluciono, i što je također izvanredno važno, autonomno od organskoga razvitka talijanskih dijalekata, pa i onoga dijalekta koji mu je dao vlastitu supstanciju i strukturu kao dijalekatsku osnovicu. No s druge strane, ne može se poreći ni činjenica da su se u isto doba razvijale i pokrajinske talijanske literature, u kojima su u ranijim fazama prevladavale značajke kontinuacije predstandardnoga stanja (poput kajkavske pisane prakse u razdoblju KSIP), a u kasnijima značajke dijalektalne književnosti (poput hrvatske kajkavske i čakavske u razdoblju ML). Osim toga, npr. na terenu Mletačke Republike upotrebljavao se venecijanski dijalekt i u administraciji, iako je standardni talijanski već odavna opstojao, pa i na samom mletačkom terenu, u koegzistenciji s literarnom i uopće pisanom praksom venecijanskog dijalekta.[19] No uza sve to, nitko ne sumnja u standardni talijanski jezik na vremenskoj osi od Dantea do danas.

Francuski je slučaj još zanimljiviji. Standardni francuski jezik ima u svojoj historiji dvije vrlo različite faze. U prvoj je on jedan još nerazvijeni standardni jezik, s pariškom dijalekatskom osnovicom, pobjednik u natjecanju s drugim regionalnim pisanim jezicima koji su, s materijalnim osnovicama drugih francuskih dijalekata, bili pretendirali na istu ulogu. Pobijedivši u toj borbi, mladi je francuski standardni jezik ubrzo istisnuo i drugoga konkurenta — latinski jezik. No u toj je fazi francuski standardni jezik u upotrebi samo na teritoriju francuskih dijalekata, ali ne i provansalskih (okcitanskih), gdje su funkcije standardnoga jezika još uvijek razdijeljene između latinskoga, literarnog provansalskoga i regionalih provansalskih pisanih jezika. U drugoj je fazi standardni francuski jezik jedini standardni jezik za ukupno područje i francuskih i provansalskih dijalekata, dakle dvaju u historijsko-komparativnom smislu samostalnih romanskih jezika. Tu njegovu ulogu ni najmanje ne ometa činjenica da literarni provansalski produžuje svoj život u beletristici, pa čak doživljuje i preporod u *félibrigeu*. Analogija s kajkavskom situacijom u razdoblju KSIP vrlo je jasna, s tom razlikom da smjena na kajkavskom području ne znači prihvaćanje standardnog

[18] Te sam kriterije iznio podrobno i sustavno u radu spomenutome u op. 2. Ta je problematika obrađena i u radu Nikite I. Tolstoja »K voprosu o zavisimosti élementov stilja standartnog literarurnogo jazyka ot xaraktera ego 'standartnosti' (na materiale slavjanskix jazykov)«, *Razvitie stilističeskix sistem literaturnyx jazykov narodov SSSR*, Ašhabad 1968, str. 124—134 (tu se opširno navodi i spomenuti moj rad). Sličnu problematiku obrađuju i neki prilozi u knjizi spomenutoj u op. 7, osobito rad Heinza Klossa »Notes Concerning a Language-Nation Typology«.

[19] Npr. Carlo Porta u Lombardiji ili Giovanni Meli na Siciliji više su dijalektalni pjesnici, ali u Venecijanca Carla Goldonija sjedinjuju se značajke i pokrajinske i dijalektalne književnosti. V. radove u op. 13, osobito pod *b.* i *d.*

jezika kojemu bi osnovica, sa stanovišta mjesnih dijalekata, pripadala u historijsko-komparativnom smislu d r u g o m u jeziku.

3. 2. Ni ijekavsko-ikavsko dvojstvo hrvatske književnosti i štokavske pisane jezične prakse uopće u razdoblju KSIP ne predstavlja tipološki izuzetak u standardnim jezicima. Ima, naravno, nacionalno nehomogenih standardnih jezika, u kojima se onda razvijaju nacionalne varijante s kompleksnim i prilično mnogobrojnim razlikama u civilizaciono-jezičnoj superstrukturi, dok su jezične razlike u samoj supstanciji i strukturi osnovice obično minimalne.[20] To je npr. britansko-američki, uženjemačko-austrijsko-švicarski, holandsko-flamanski, hrvatsko-srpski slučaj i sl. No i u nacionalno homogenim standardnim jezicima mogu postojati pojedine, obično dvije zone, definirane upotrebnom razlikom u kojem detalju, najčešće fonološkoga karaktera.

Spomenuo sam već da u srpskoj varijanti suvremenoga hrvatsko-srpskoga standardnog jezika i danas vlada ekavsko-ijekavsko dvojstvo (ekavska zona SR Srbija uključujući Vojvodinu, ijekavska zona SR BiH i SR Hrvatska, ukoliko se radi o srpskom pučanstvu).[21] Kako su varijante u funkcionalnom smislu pojave ravnopravne nacionalnim standardnim jezicima,[22] ne možemo ih ni tretirati drugačije nego kao standardne jezike kad se radi o značajkama standardnosti, jer tim značajkama uglavnom ne pripadaju supstancija i struktura osnovice, a to je ono što je varijantama jedino zajedničko, uz stanovite tendencije. Prema tome, jedinstvo norme u srpskoj varijanti nije ugroženo zonalnom polarizaciom u jednoj pojedinosti, tj. ekavsko-ijekavskom dvojstvu u refleksu jata, iako je to dvojstvo prisutno praktički već od samog nastanka srpske varijante standardnoga hrvatskosrpskog jezika, tj. uglavnom od doba djelatnosti Vuka Stefanovića Karadžića.[23] U tom se smislu položaj

[20] O varijantama hrvatskosrpskoga standardnog jezika pisao sam u više navrata, prvenstveno u radu spomenutome u op. 2 i u članku »O problemima varijanata«, *Jezik*, Zagreb, XIII/1965—66, br. 2, 1965, str. 33—46 (pretiskan poslije u mojoj knjižici *Rječnik jezika ili jezik rječnika? Varijacije na temu varijanata*, Zagreb 1969, posebno izdanje *Kritike* sv. 2, str. 3—14. O teoretskoj strani problema govorim mnogo u još jednom prilogu na istom mjestu, »O rječniku i jeziku i o kritikama kritika u 'Kritici' i o sporazumu nakon svega«, str. 29—88. U tim je radovima citiran i najveći dio jugoslavenske literature o problemu). O nacionalnim varijantama nekih drugih standardnih jezika v. radove: A. I. D o m a š n e v, »O nekotoryx čertax nacional'nogo varianta literaturnogo jazyka (K xarakteristike nacional'nyx variantov sovremennogo nemeckogo literaturnogo jazyka)«, *Voprosy jazykoznanija*, Moskva, XVIII/1969, br. 2, str. 38—45 (u tom se radu opširno navodi i moja studija spomenuta u op. 2); R. A. B u d a g o v, *»Literaturnye jazyki i jazykovye stili«*, Moskva 1967 (portugalska i brazilska varijanta, varijante standardnog španjolskoga); G. V. S t e p a n o v, *Ispanskij jazyk Ameriki v sisteme edinogo ispanskogo jazyka*, Avtoreferat dokt. dissert., Leningrad 1966; A. D. Š v e j c e r, *Različitelnye èlementy amerikanskogo i britanskogo variantov sovremennogo anglijskogo jazyka*, Avtoreferat dokt. disert., Moskva 1966 (o britanskoj i američkoj varijanti opstoji veoma opširna literatura, osobito u USA, znanstvena i praktična).

[21] Uz stanovite ograde u tu zonu moramo uključiti i područje SR Crne Gore, koje je ipak i specifično (osobitosti ijekavizma, deklinacija hipokoristikâ različita od stanja u objema varijantama, i sl.) tako da bismo mogli govoriti i o svojevrsnoj »subvarijanti«. U prošlosti je prevladavao razvoj kojim su se crnogorske specifičnosti postepeno gubile u pravcu izjednačivanja s prosjekom u ijekavskoj zoni srpske varijante, ali taj je proces u posljednje doba oslabljen. — Što se pak tiče same ijekavske zone srpske varijante, u njoj je često prepletanje s osobinama hrvatske varijante, u raznim omjerima i nestabilnim kombinacijama, tako da se u bosanskohercegovačkom dijelu te zone može govoriti i o stanovitoj neutralizaciji (o tom govori Srđan J a n k o v i ć u radu »Pogled na bosanskohercegovački međuvarijantni jezični tip«, *Pregled*, Sarajevo; LVII/1967, knj. I. br. 5. 419—459. Iako se ne mogu složiti sa svim Jankovićevim postavkama — mislim npr. da unekoliko i idealizira i pojednostavnjuje stvarnost — ipak smatram da je to jedan od uopće najuspjelijih i najkonstruktivnijih priloga u toj problematici).

[22] V. moje radove spomenute u op. 2 i 20. kao i priloge Lj. J o n k e a, Stjepana B a b i ć a, Milana M o g u š a, Krunoslava P r a n j i ć a i Zdravka M a l i ć a u odjeljku »Raspre i rasprave o jeziku« u knjizi *Hrvatski književni jezik i pitanje varijanata*, Zagreb 1969, posebno izdanje *Kritike*, sv. 1.

[23] Ne može se ipak reći da je u Srba do Vuka Karadžića bio vakuum, ali teško je zasad o tom sigurnije i podrobnije govoriti, jer srpska jezična znanost, po mojem mišljenju, na žalost zapostavlja vlastita nacionalna dostignuća prije Karadžića. No ipak je točno da se o današnjoj supstanciji i strukturi, uz evolucioni kasniji razvitak, smije govoriti tek od Karadžićeva doba. Donekle je drugačija situacija u Crnogoraca, usp. npr. Vojislav N i k č e v i ć, »Narodni jezik u crnogorskoj književnosti prednjegoševskog doba«, *Jezik*, Zagreb, XVI/1968—69, br. 1, str. 19—22, br. 2, str. 41—52 (u tom radu, inače zaista vrijednom pažnje, ima i nekih nedostataka tako da se još ne mogu izvući potpuni zaključci).

srpske varijante ne razlikuje od stanja u nekim nacionalno homogenim standardnim jezicima, npr. u talijanskome, gdje firentinska norma poznaje fonematsko (z), nepoznato u rimskoj normi,[24] ili u poljskome s krakovskom i varšavskom normom *sandhija*, ili u češkome s praškom progresivnom (→*sx*) i moravskom regresivnom (→*zh-*) asimilacijom početnog skupa *sh-*, koje su asimilacije obje ravnopravne u okviru norme standardnog češkoga, itd.

Zonalno ijekavsko-ikavsko dvojstvo u pisanoj hrvatskoj štokavskoj praksi razdoblja KSIP ne onemogućuje dakle njezina karaktera nerazvijenoga standardnog jezika, jer i u suvremenim razvijenim standardnim jezicima, kao i nacionalnim varijantama standardnih jezika, mogu opstojati takva zonalna dvojstva.

3. 3. Što se tiče (orto)grafijske problematike, jedva da je potrebno navoditi primjere kako se lokalni uzusi natječu u okviru kakva još nerazvijenog standardnog jezika, u kojem postignuti stupanj gramatičke i leksičke homogenosti zapravo i osigurava jezičnu standardnost, ali ona još nije tehnički izražena u pismu.

Najbliži nam je primjer slovenski, gdje se različite grafijske i pravopisne prakse natječu otprilike do istog doba kao u Hrvata, pa i Slovenci gotovo istodobno s Hrvatima, ili tek nešto poslije, prihvaćaju grafiju s češkim dijakritičkim znakovima. Ipak se s pravom smatra da Slovenci imaju kontinuitet j e z i č n o g a standarda od vremena Trubarevih, ali onda moramo prihvatiti isto mjerilo i za hrvatsku novoštokavsku pisanu praksu razdoblja KSIP, to više što je u tom razdoblju kod Hrvata kontinuitet znatno izraženiji nego u Slovenaca od 16. do sredine 19. stoljeća, kada se uvodi »gajica«. Ako bi u čemu trebalo dati prednost slovenskom standardnom jeziku, onda je nipošto ne bi trebalo tražiti u preporodno doba, nego koncem 19. stoljeća. Jer pandan hrvatskom prijelazu iz razdoblja KSIP u RR nije u Slovenaca manje izražen, ali Slovenci nemaju pandana tako izrazito oštrom prijelazu kakav u Hrvata nalazimo na granici razdobljâ RR i ML.

Uopće uzevši, (orto)grafijska problematika ima samo površinsko i tehničko značenje za jezični standard, inače ne bi mogli funkcionirati standardni jezici koji posjeduju čak i dva pisma. Npr. u njemačkom je grafijski inventar latinice i frakture donekle različit, srpska je varijanta u posljednje doba dvopismena, tj. latinica je danas već donekle drugo pismo u Srba, a inventar se ipak bar malo razlikuje.[25] Čak ni promjene pisma ne ugrožavaju ozbiljno kontinuitet u jezičnom standardu, npr. standardni je azerbejdžanski u ovom stoljeću promijenio tri pisma (arapsko zamijenjeno latinicom, latinica ćirilicom), a ipak nikomu ne pada na pamet da opstojnost standardnog jezika računa tek od posljednje promjene.

Prema tome, bez obzira kako pisali npr. Kačić i Reljković na početku razdoblja KSIP, bitno je da današnji čitalac kad s l u š a Reljkovićevu prozu (npr. krasni predgovor 2. izdanju *Satira* iz 1779) ili Kačićeve deseterce, ili kad ih č i t a u današnjoj grafiji, ne osjeća taj jezik kao udaljeniji od svog današnjeg standarda više nego što bi to osjećali pripadnici većine drugih evropskih naroda što su imali standardni jezik u drugoj polovici 18. stoljeća. To je najvažnija činjenica, i ne smije biti u hrvatskom slučaju tretirana drugačije nego u bilo kojem drugome.

[24] Talijanska norma uzeta kao cjelina poznaje u tom konkretnom slučaju tzv. jednosmjernu fonološku opoziciju (o toj pojavi govorim u radovima pod *a.* i *c.* u op. 17). Najkompetentniju i najopširniju informaciju o talijanskom fonološkom sustavu daje Žarko M u l j a č i ć u svojoj knjizi *Opća fonologija i fonologija suvremenog talijanskog jezika*, Zagreb 1964 (prošireno talijansko izdanje *Fonologija generale e fonologia della lingua italiana*, Bologna 1969).

[25] Usp. pisanje riječi *injekcije* i *inje*, *nadživjeti* i *nadžak* u latinici i ćirilici.

3. 4. Prigovor o nedovoljnim i nedovoljno raznovrsnim funkcijama većinske hrvatske pisane prakse u razdoblju KSIP također mora biti odbačen i na usporednom planu. Novoštokavska hrvatska pisana praksa razdoblja KSIP, uzmemo li u obzir razvitak civilizacije i njezinih potreba i zahtjeva, ne zaostaje u pogledu funkcionalne polivalentnosti za opterećenjem slovačkoga standardnog jezika od njegova nastanka (tj. Štúr(ovo) doba)[26] do 1918, a očito je da to nije jedina moguća usporedba, pa ni u samom suvremenom slavenskom svijetu, jer gornjolužički i donjolužički standardni jezik, kojima nitko ne odriče standardnost, zbog specifičnih uvjeta i danas zaostaju u funkcionalnoj polivalentnosti.

4. 0. Na koncu se može postaviti pitanje kako je moguće da se usprkos svim ovdje navedenim činjenicama ipak općenito smatralo da današnji jezični standard u Hrvata opstoji tek od narodnog preporoda. Nekoliko je momenata odigralo svoju ulogu:

A. Činjenica je da hrvatskosrpski dijalekti svih četiriju skupina (kajkavske, čakavske, štokavske i torlačke) sačinjavaju u historijsko-komparativnom smislu jednu zajednicu, jedan slavenski jezik, bez obzira na etničku i nacionalnu nehomogenost njegova područja. Osim toga, neki su štokavski dijalekti zajednički Hrvatima i Srbima.

B. Više-manje istodobno kada Srbi napuštaju tzv. slavjanoserpsku pisanu praksu, napušta i manjina Hrvata svoju kajkavsku pisanu praksu — u oba slučaja radi se o neevolucionoj promjeni jezične supstancije i strukture, u oba je slučaja nova supstancija i struktura novoštokavska, što sve omogućuje krivu identifikaciju karaktera i važnosti parcijalnog hrvatskoga i općega srpskog procesa.

C. Na značajke kontinuiteta većinske hrvatske pisane prakse razdoblja KSIP i općehrvatske razdoblja RR nije se obratila pažnja zato što su se one mogle slabije osjećati iz perspektive dijalekatski kajkavskog Zagreba, rastućega općenacionalnog središta, i zato što su i na području hrvatske novoštokavske pisane prakse izvršene stanovite promjene, prvenstveno (orto)grafijskog karaktera, ali i uz intenzifikaciju funkcionalnog opterećenja, usavršavanje polivalentnosti, uklanjanje ikavsko-ijekavskog dvojstva, povećanu normiranost i sl. Pri tom je bitno da su promjene u manjinskoj i većinskoj hrvatskoj pisanoj praksi, koliko god po svojoj prirodi duboko različite, bile provođene u okviru istoga idejno-mobilizacionog procesa, a rezultat je bio više-manje isti pa se mogla zanemariti razlika između tog zajedničkog novog stanja i bitno različitih prethodnih stanja.

D. Odlučnu je pak ulogu odigralo neadekvatno gledanje na književnu povijest. Mi smo Hrvati uvijek bili impresionirani činjenicom da u 16. i 17. stoljeću imamo TRB književnost zapadnoevropskog i jugozapadnoevropskog tipa, a nije teško uočiti da ta književnost nije u jezičnom pogledu imala u Hrvata onu ulogu koju je odigrala na zapadu i jugozapadu Evrope.[27] Isto je tako lako uočiti da hrvatska književnost razdoblja KSIP u čisto literarnom smislu po svojoj vrijednosti zaostaje za onom u razdoblju TRB. Iz svih tih točnih konstatacija izveden

[26] Dakle ne Bernolákov pokušaj sa standardnim jezikom na zapadnoslovačkoj osnovici, nego samo Štúrov jezik sa srednjoslovačkom osnovicom smijemo smatrati kao početak jezičnog standarda, jer između Bernolákova jezika i današnjega standardnog slovačkoga nema evolucione kontinuacije jezične supstancije i strukture. O tom govorim u radu iz op. 2.

[27] Uključujući tu, naravno, austrijsko-njemački kompleks i germansku Skandinaviju u evropski Zapad. Izvan takva Zapada ostaje dakle samo tzv. »Zwischeneuropa« i Rusija (u geografskom smislu evropskoga dijela današnjega Sovjetskog Saveza, ne samo RSFSR). O međuslavenskim jezičnim odnosima na tom prostoru govorim u radu »Tipovi dvojnih i višestrukih odnosa među slavenskim standardnim jezicima«, *Radovi* Zavoda za slavensku filologiju, Zagreb, X/1968, str. 41—53 (referat na VI međunarodnom kongresu slavista, Prag 1968; rad se tiska također u knjizi spomenutoj u op. 2).

je krivi zaključak: budući da ne postoji kontinuitet između literarno plodnih razdobljâ TRB i RR, preporod počinje sve iznova. (Razdoblje KSIP naprosto se dakle ne uzima u obzir.)

E. Naše proučavanje književne povijesti uvijek je obraćalo pažnju samo na činjenicu da je klasična hrvatska književnost razdoblja TRB zbog teških prilika ostala bez kontinuiteta u zapadnoevropskom smislu i nije se uspjela razviti u jednu općenacionalnu literaturu, ali nismo se zapitali nije li možda u razdoblju KSIP hrvatska književnost bila ako već ne zapadnoevropskoga, a onda možda kojeg drugog karaktera, npr. više-manje istočnoevropskoga (srednjoevropskog, jugoistočnoevropskoga)? Jasno je da je u Hrvata crkvenoslavenski kompleks savladan mnogo prije nego u slavenskih naroda koji pišu ćirilicom, jasno je da slavenski i drugi istočnoevropski narodi nisu imali prave renesansne književnosti (izuzev Poljaka, ali i u njih je ona bila manja i manje literarno vrijedna od hrvatske, iako je u jezičnom smislu odigrala kudikamo važniju ulogu). No da li su svi ti momenti dovoljni da se odrečemo svakog uspoređivanja? Istina je naprotiv takva da su u istočnoevropskim narodima književnosti analogne hrvatskoj književnosti razdoblja KSIP — uza sve zaista velike literarne, jezične i kulturnotipološke razlike — odigrale i sličnu ulogu za formiranje suvremenoga standardnog jezika, svagdje gdje je takvih književnosti bilo. Najradikalniji je prijelom bio možda u Srba, iako ne tako apsolutan kako se obično misli, jer srpska filologija potcjenjuje vlastite srpske predvukovske tradicije i dostignuća.

F. Otud i golema razlika u pažnji koja se u Hrvata i drugih naroda srednjoevropskog, jugoistočnoevropskog i istočnoevropskog kruga poklanja književnosti druge polovice 18. i prve polovice 19. stoljeća. Drugi je narodi pažljivo proučavaju, izdaju se fototipska i kritična izdanja, djela se cijene realno ili čak i precjenjuju. U Hrvatskoj je ta književnost bila gotovo potpuno u sjeni interesa što se posvećivao klasičnoj književnosti 16. i 17. stoljeća, iako je sigurno da je hrvatska književnost razdoblja KSIP i masovnija i raznovrsnija i u svojoj ukupnosti vrednija nego što je to prosjek u srednjoj, istočnoj i jugoistočnoj Evropi istoga doba. Taj grijeh hrvatske filologije nije od jučer: oslonac za izgrađivanje standarda tražio se u doba preporoda svagdje samo najmanje tamo gdje je bio na dohvatu ruke: zahtijevalo se naslanjanje na klasični dubrovački izraz (kojemu je zahtjevu donekle mogao udovoljiti samo genij poput Mažuranićeva), ili na folklorni izraz, koji nije bio pogodan za polivalentne moderne jezične funkcije, ili pak poslije i na Vuk-Daničićevu kodifikaciju istočnijega novoštokavskog tipa, koja je sadržavala i pojedinosti više-manje tuđe hrvatskim novoštokavskim govorima i hrvatskoj štokavskoj pisanoj tradiciji pa se ti elementi i nisu uspjeli utvrditi u hrvatskom jezičnom standardu.[28] Nadograđivanje na većinsku pisanu jezičnu praksu razdoblja KSIP uglavnom se nije tražilo,[29] ali prirodni su procesi učinili svoje, i uza sva lutanja, kontinuitet je

[28] Npr. naglasci kao *mène, želimo, tip petoro* (na zapadu *petero*), deklinanija tipa *Pero, -a -u*, i sl. (V. i rad spomenut u op. 4 pod *b*.).

[29] Ipak su u tom pogledu propusti preporoditelja bili manji nego u naših kasnijih filologa što su istraživali njihovo djelovanje. To se tek sada postepeno ispravlja, npr. Stjepan Babić ustanovljuje kontinuitet u svom referatu na Simpoziju o slavonskoj vojnoj krajini »Jezik starih hrvatskih pisaca u Slavoniji«, *Godišnjak*, Vinkovci 1969, str. 71—84. Osim Stjepana Babića slične misli iznose i drugi lingvisti oko časopisa *Jezik*, npr. Z. Vince (Dalmacija I polovice 19. st.), V. Anić (Šime Starčević), i dr. U nepremostiv jezični jaz između dopreporodnoga i popreporodnog razdoblja lingvisti dakle sve manje vjeruju, a ni književni radnici nisu više skloni ilirskom jazu između tzv. »starije« i tzv. »novije« hrvatske književnosti (usp. mišljenja Marina Franičevića, *Putevi* 1965, Ive Frangeša u referatu na slavističkom kolokviju »Le mouvement des idées dans les pays slaves pendant la seconde moitié du XVIII siècle«, Uppsala 1960, tiskan u *Ricerche slavistiche*, Ivana Slamniga u predgovoru njegove *Antologije hrvatske poezije od najstarijih zapisa do kraja XIX st.*, Zagreb 1960, Nevenke Košutić-Brozović, *Umjetnost riječi* 1968, i dr.

praktički ipak očuvan. Došlo je doba da se ta jednostavna istina prizna, da bude proučena i objašnjena, da postane dijelom općenacionalne kulturne svijesti.

*
* *

Na koncu prilažem pet dijalektoloških karata koje treba da ilustriraju pojedine tvrdnje i da pomognu razumijevanju stanovitih razmatranja u ovome radu:

Karta predmigracionog rasporeda hrvatskosrpskih narječja prikazuje osnovne hrvatskosrpske dijalekatske jedinice, koje po svom podrijetlu potječu još iz prethrvatskosrpskog doba, a djelomično odražavaju i još starije izoglose praslavenske dijalekatske diferencijacije. U okviru tih jedinica razvili su se između 12. i 15. st. svi današnji hrvatskosrpski dijalekti, ali njihov je raspored bitno poremećen u velikim seobama nakon turske invazije, a neki su dijalekti jednostavno izumrli u tijeku tih migracija.

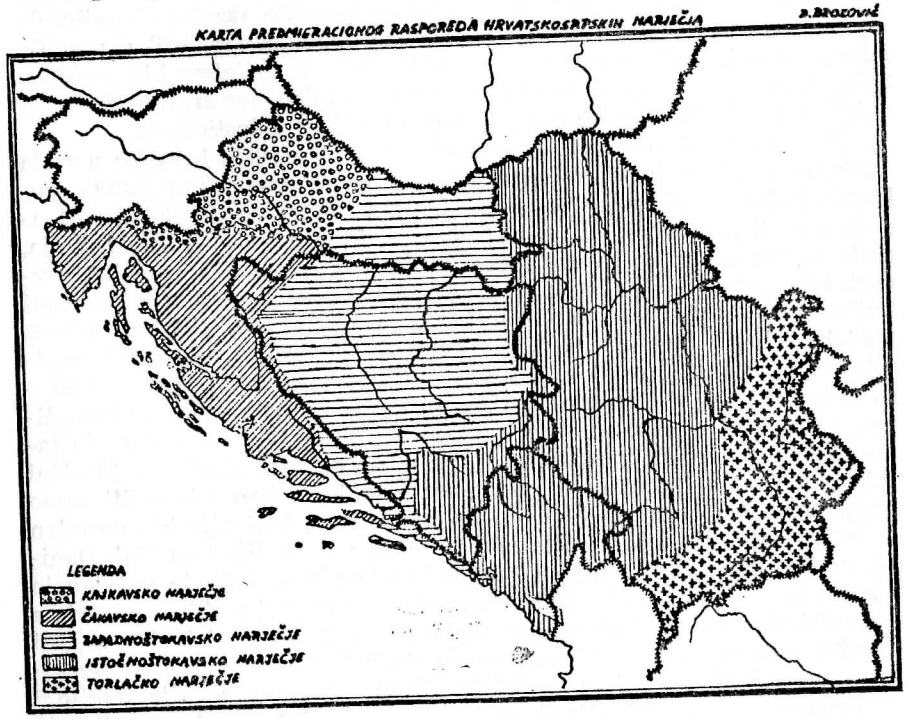

Karta štokavskog narječja prikazuje raspored današnjih štokavskih dijalekata bez obzira na njihovo zapadnoštokavsko ili istočnoštokavsko podrijetlo, jer je razlika između tih dvaju starih narječja u tijeku migracija velikim dijelom neutralizirana ili pak izmijenjena inovacijama tzv. novoštokavskog razvitka, koji je bio već prije zahvatio granične dijalekte s obiju strana stare zapadnoštokavsko-istočnoštokavske međe. Prikazano je ukupno štokavsko područje, izuzev samo govor tzv. maliških Hrvata u južnoj Italiji: 1. zapadni bosansko-hercegovački (ili vrbasko-neretljanski ili novoštokavski ikavski) dijalekt, 2. slavonski (ili arhaični šćakavski) dijalekt, 3. istočnobosanski (ili ijekavski šćakavski) dijalekt, 4. istočnohercegovački (ili istočnohercegovačko-krajiški ili novoštokavski ijekavski) dijalekt, 5. zetski (ili zetsko-lovćenski ili zetsko-novopazarski ili stariji ijekavski) dijalekt, 6. šumadijsko-vojvođanski (ili kolubarsko-vojvođanski ili novoštokavski ekavski) dijalekt i 7. kosovsko-resavski (ili pećko-resavski ili kosovsko-velikomoravski ili stariji ekavski) dijalekt.

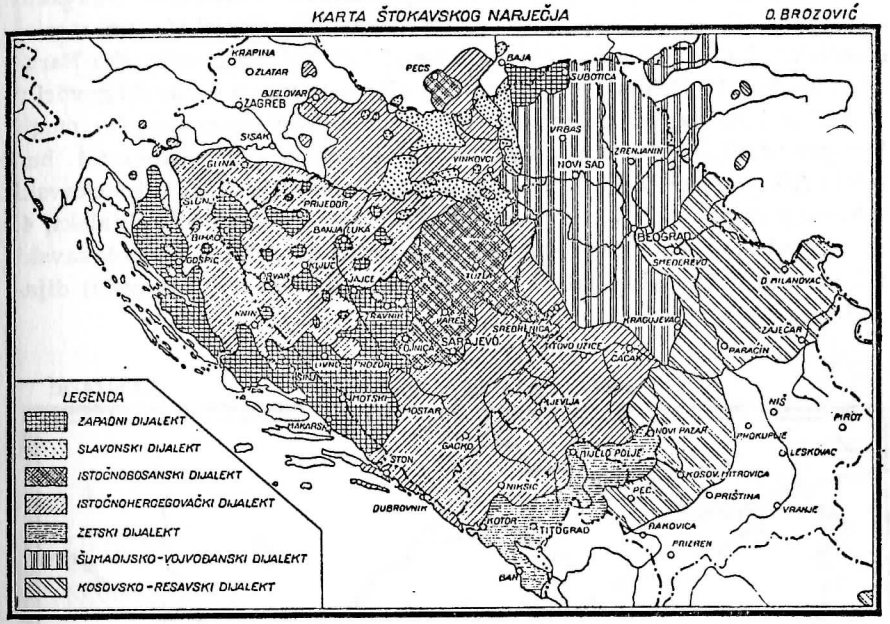

Karta kajkavskog narječja prikazuje raspored današnjih kajkavskih dijalekata izuzev samo kajkavske (ili polukajkavske) govore u Gradišću i u sjeverozapadnoj Madžarskoj preko puta Gradišća. Današnja kajkav-

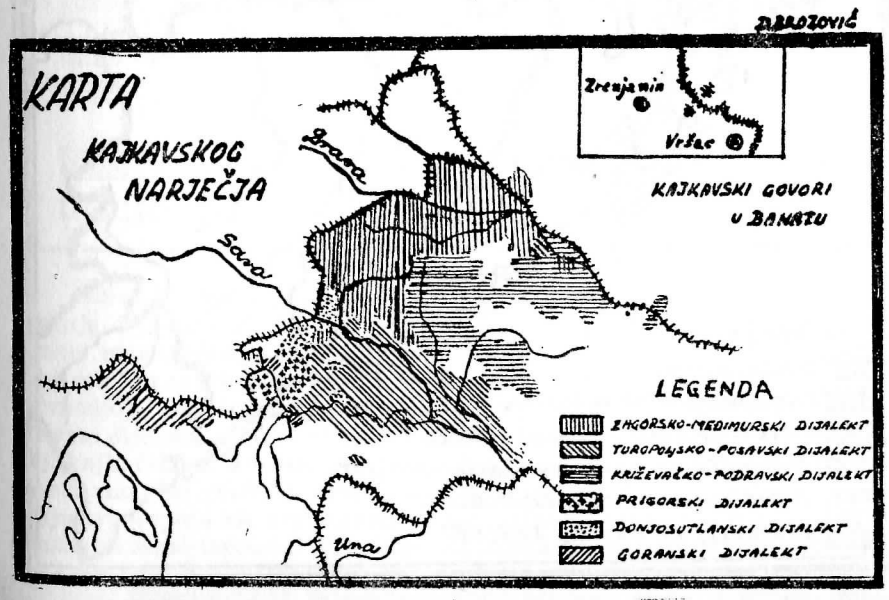

ština obuhvaća ove dijalekte: 1. zagorsko-međumurski (ili sjeverozapadni) dijalekt, 2. turopoljsko-posavski (ili jugoistočni) dijalekt, 3. križevačko-podravski (ili sjeveroistočni) dijalekt, 4. prigorski (ili jugozapadni) dijalekt, 5. donjosutlanski (ili donjosutlansko-breganski) dijalekt i 6. goranski dijalekt.

Karta čakavskog narječja prikazuje raspored današnjih čakavskih dijalekata, tj. predstavljeni su ostaci čakavskih dijalekata na starim staništima kao i područja koja su čakavci kolonizirali (madžarska Baranja, Žumberak, djelomično i Pokuplje), ali naseljenički čakavski govori u Gradišću i na susjednim madžarskim i slovačkim terenima nisu mogli biti predstavljeni. Današnja čakavština obuhvaća ove dijalekte: 1. buzetski (ili gornjomiranski) dijalekt, 2. jugozapadni istarski (ili štokavski čakavski) dijalekt, 3. sjevernočakavski (ili ekavski čakavski) dijalekt, 4. srednjočakavski (ili ikavsko-ekavski čakavski) dijalekt, 5. južnočakavski (ili ikavski čakavski) dijalekt i 6. lastovski (ili jekavski čakavski) dijalekt.

KARTA HS. DIJALEKATA S OBZIROM NA OSNOVICU STANDARDNOG JEZIKA

D. Brozovic

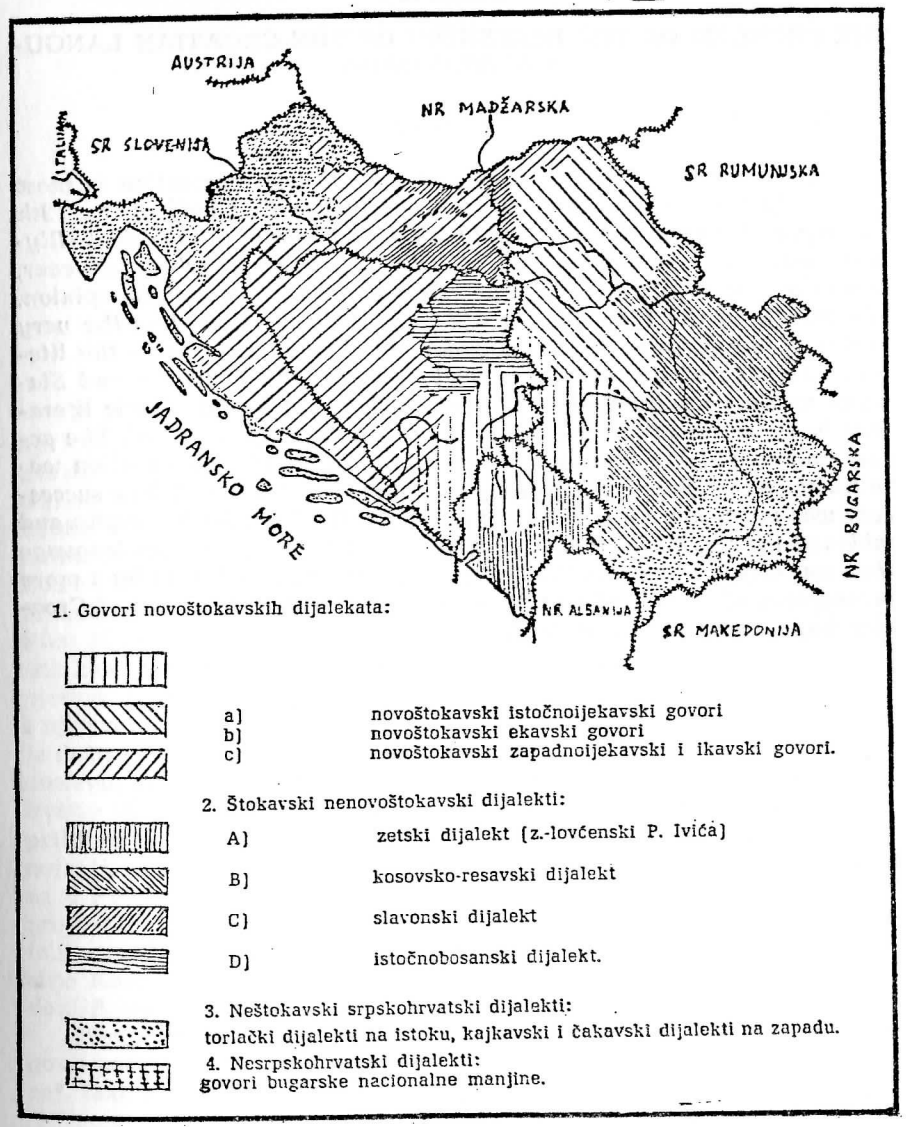

Karta hs. dijalekata s obzirom na osnovicu standardnog jezika prikazuje dijalekte klasificirane prema stupnju sličnosti dijalekatskoj osnovici standardnog jezika. Novoštokavski dijalekti reorganizirani su s obzirom na specifičnu ulogu pojedinih njihovih govora u odnosu prema hrvatskoj i srpskoj varijanti standardnog jezika, novoštokavski štokavski dijalekti prikazani su normalno, a dijalekti neštokavskih narječja (tj. kajkavska, čakavska i torlačka skupina dijalekata) dani su neizdiferencirano. Tri grafička pristupa (rijetke crte, guste crte, točkice) označuju tri stupnja bliskosti standardnom jeziku. Iz praktičnih razloga prikazan je samo teren SR Hrvatske, SR Bosne i Hercegovine, SR Crne Gore i SR Srbije, a izostavljeni su hrvatskosrpski govori izvan granica tih

četiriju republika, bez obzira da li se radi o kolonističkim govorima ili o organskom produžetku kompaktnog hrvatskosrpskog jezičnog područja.

THE PROBLEM OF THE BEGINNING OF THE CROATIAN LANGUAGE STANDARD

Summary

The beginning of the present day Standard Serbocroatian is most frequently supposed to have taken place in the first half of the 19th century, and is generally connected with the activity of the so called »Illyrian« movement in Croatia and of Vuk Karadžić in Serbia. However, there are many facts that claim an essential revision of such an opinion. The middle of the 18th century can be namely considered as the very period of the forming of the language standard in Croatia — the literary language of the new provincial literatures in Dalmatia and Slavonia was essentially different from the language of the classic literature in Dalmatia and much closer to the present day standard. The actual founders of the Croatian variant of the standard Serbocroatian were Kačić and Reljković, while the part of the »Illyrians« and their successors was much more modest: they merely unified the (ortho)graphy and widened the territorial, social and functional use of a literary language that was already existing. This statement can be proved even by a more comparison of texts, and one of the most important objectives of Croatian linguistics must be to do it.

KAČIĆEVA KNJIŽEVNA TERMINOLOGIJA I NARODNA PJESMA

Ivan Pederin

Mali je broj pjesama za koje Kačić izričito kaže, da su narodne kao npr. »Pisme vojvode Janka, koje općenito pivàjú Dalmatini, Bošnjaci, Ličani i ostali od slovinskoga jezika narodi«[1]. Uz ove pjesme Kačić odmah dodaje »Lipe su slušati, ako i nije moguće, da su posve istinite«. Epska poezija je u prvom redu izvještaj, bilo s Kosova ili npr. sa ženidbe Đurđa Smederevca (Brankovića), koji je 1446. prosio Helenu, kćer Tome Paleologa za svoga sina Lazara,[2] koji slabo pismenom vojničkom, feudalnom društvu zamjenjuje novine, a u neku ruku i historiografiju. Stav Kačića prema nekim pitanjima povijesne i pjesničke istine nije isti kao stav narodne pjesme, pa se Kačić stoga ograđuje od narodne pjesme već citiranim riječima. Kačić je ipak snažno djelovao na narod i njegovu poeziju sa 55 što potpunih, što nepotpunih izdanja, koliko ih je doživio.[3] Bjelovučić bilježi u Janjini na Pelješcu pjesmu o kralju Radoslavu, ali ne zna pravo je li to Kačićeva pjesma, koju je narod prihvatio ili je to narodna pjesma koju je Kačić od naroda uzeo.[4] Kačića prihvaćaju i susjedni narodi, pa se tako pjesma o sužnju Vladimiru pojavljuje i u mnogim srpskim zbirkama,[5] njegove pjesme zabilježene su u Pomoravlju, pa i Kosovu[6]. Njegov je utjecaj jak u Bosni[7]. Matić prepoznaje jednu Kačićevu pjesmu u Slavoniji, gdje je *Pismarica* bila toliko omiljena, da joj narod pripisuje događaje koji su se zbili i poslije Kačićeve smrti[8]. I najposlije, Kačićev se utjecaj opaža i u Makedoniji[9], pa i Bugarskoj[10].

Nema dakle nikakve sumnje, da je Kačićev utjecaj na narod i njegovu poeziju veoma jak. Osim ostaloga, to je često i čisto jezični utjecaj, tako da Tomo Matić čak u Slavoniji nalazi dalmatinizme, koji su

[1] *Djela Andrije Kačića Miošića*, prir. Tomo Matić, knj. prva. Razgovor ugodni. STARI PISCI HRVATSKI. knj. 27. Zagreb, 1964. s. 332.
[2] M. Braun: *Das serbokroatische Heldenlied*. Götzingen, 1961. s. 29 ff.
[3] Prema bibliografiji dra fra Karla Jurišića, koja se nalazi u Franjevačkom samostanu u Zaostrogu.
[4] N. Z. Bjelovučić: *Narodna pjesma i Kačić*, »VIENAC«. 9. Zagreb. 1902. s. 141 ff.
[5] D. A. Živaljević: *Kačić i srpski narodni guslari*, BOSANSKA VILA. Sarajevo, 1893. s. 6 ff.
T. Đorđević: *Jedna beleška*. »DELO«. Beograd, 1896. knj. X. s. 452.
[6] B. Kovačević: *Kačić u Pomoravlju*. PRILOZI ZA KNJIŽEVNI JEZIK, ISTORIJU I FOLKLOR. X. Beograd. 1930. s. 252.
B. Kovačić: *Kačićeva pjesmarica u Metohiji*. Ibid. s. 246.
D. Vuksan: *Kačićeva pjesmarica u Metohiji*. Ibid. s. 93.
[7] F. Galinec: *O opsegu Kačićeva utjecaja*. HRVATSKA REVIJA. Zagreb, 1937. s. 630.
[8] T. Matić: *Ein Gedicht Kačić's als Volkslied in Slavonien*. ARCH. f. SLAV. PHIL. XXCI. Berlin, 1904. s. 267, 272.
[9] H. Polenaković: *Kačićeve pjesme u Makedoniji*. ZBORNIK ZA NARODNI JEZIK I OBIČAJE JUŽNIH SLAVENA, Zagreb. 38. 1954. s. 261.
[10] T. Matić: *Izdanja Kačićeva* RU. Ibid. s. 275.

prodrli preko Kačićeve pismarice[11]. Matić ipak ne ulazi potanko u značenje, važnost i estetski karakter tih dalmatinizama.

Kačićev stav prema originalnosti nije moderan, nego tradicionalan, srednjovjekovan — on je ne poznaje, nego se poziva na Sagreda i druge povjesničare, pa i na narodne pjesme. Slično i narodna pjesma, — koja je rijetko kad nešto novo nego se gotovo uvijek oslanja na neku drugu pjesmu.[12] A ta druga pjesma, s kojom prema Braunu valja računati kao s »nepoznatom veličinom« u narodnoj je pjesmi često baš poneka Kačićeva pjesma, kako je pokazao Jeronim Šetka[13] ili možda obratno. Sam proces sastavljanja pjesme je kod Kačića kao i u narodnoj pjesmi uglavnom zanatski, za najveći broj situacija, posebno za početke i završetke Kačić ima gotove stereotipe, koje umeće kao mozaike. To su npr. »Knjigu štije, grozne suze lije, divan čini Otmanović care, knjigu štiju, a na nju se smiju« itd. Baš ti stereotipi, a i tehnika pjevanja zajednički su Kačiću i narodnoj pjesmi, tako da Maximilian Braun ubraja Kačića među narodne pjesnike.[14] Vuk međutim doduše priznaje da je »Kačić svoje pjesme pjevao jezikom i duhom naših narodnijeh pjesama, ali opet, kogod iole zna, kakve su naše narodne pjesme, odmah sam može poznati, da njegove pjesme nijesu narodne pjesme«.[15] Ni Vuk kao ni Matić ne ulazi pobliže u karakteriziranje tih razlika. Poznavajući Vukov zazor prema »Rimskom razmjeru« i »mješovitom jeziku«[16] može se pretpostaviti, da se tu možda radi o nekim klasičnim elementima ili estetskoj baštini stare hrvatske književnosti zbog čega Vuk smatra Kačića nedostojnim naziva narodnog pjesnika.

U prvoj, već spomenutoj pjesmi o vojvodi Janku, Janko prosi »lipu Jańu Temišvarku«. Car Dušan u sličnoj pjesmi[17] prosi Roksandu iz Leđana, šalje Todora vezira da za njega prosi djevojku i dobro mu preporuča, da pazi kakva je Roksanda i »može l'biti svoj zemlji carica«. »Lipota« se ne spominje. I dok je u *Ženidbi Dušanovoj* izgled i rang Roksande državno pitanje, kod Kačića se najednom javlja »lipota« kao estetsko-klasno pitanje, jer Janko je velikaš, a »lipota« je već sama po sebi plemstvo, ures aristokratizma, »lipost« opjevana u pjesmama hrvatskih začinjavaca. Uljudno dvorsko ponašanje u uskoj je vezi s ljubavnom pjesmom začinjavaca.

U istoj pjesmi Janko stoji pred deset nepoznatih djevojaka i mora da pogodi, koja je Janja. On prosiplje prstenje i nakit ispred njih, poziva Janju, da ga pokupi i kaže:

Ako li se koja druga maši
odsiću joj ruku do lakàta.

U istoj pjesmi, ali u narodnoj verziji nećak Nine kaže:

Koja mi se druga maši kurva[18]

Ovakav snažan i sirov izraz dakako neće upotrijebiti nijedan začinjavac, pa ga i Kačić izbjegava. Sam stih kod Kačića koji počinje s »Ako li«

[11] Matić, *Ein Gedicht Kačić's*, s. 271.
[12] Braun, 117 ff.
M. Murko: *Tragom srpskohrvatske narodne epike*, Zagreb, 1951. s. 66.
[13] J. Šetka: *Fra Andrija Kačić Miošić i narodna pjesma.* ZBORNIK ZA NARODNI ŽIVOT I OBIČAJE JUŽNIH SLAVENA. 38. Zgb. 1954. s. 46 ff.
[14] Braun, 78.
[15] *Skupljeni gramatički i polemički spisi Vuka Stef. Karadžića*, knj. treća, sv. 1. Beograd, 1896. s. 70.
[16] Ibid. s. 68.
[17] Vuk, II. br. 29.
[18] *Hrvatske narodne pjesme.* I. Zagreb, 1896. br. 70.

djeluje ujednačeno, odmjereno, kao kompozicija u pravilnoj strofi s četiri stiha. Iza njega slijedi stih iste težine. Stih narodne pjesme međutim djeluje naglo, impulzivno, kao provala gnjeva.

Jedan od brojnih stereotipa narodne pjesme glasi:

Zakukale ptice kukavice
U po zime, kad im nije vrime;
To ne bile ptice kukavice.
Već to bile ucviljene majke.

Kod Kačića ovaj stereotip glasi:

Kukala je crna kukavica
usrid zime, kad joj nije vrime;
nije ono crna kukavica,
već je ono Jacinta gospoja.[19]

Ne ulazeći u pitanje prioriteta, odmah upada u oči da su »ucviljene majke« kod Kačića »Jacinta gospoja«, dakle jedan aristokratski, društveno-književni termin, zajednički s lirikom začinjavaca, s kojim seljačka pjesma nije znala što da počne.

Dok narodna pjesma kaže »Otkada je kršna Dalmacija, nije lipša podresla divojka«, ili »Otkako je Stambol p o s t a n u o« Kačić kaže »Otkada su Mleci sagrađeni«.[20] Kačić dakle misli znanstvenije, povjesnije od nepismenog narodnog guslara. Za razliku od narodne pjesme koja poznaje »sobet«, »divan«, Kačić poznaje pored divana i »viće«,[21] ako je riječ o primorskim knezovima i na taj način odražava politički duh i ustrojstvo južnohrvatske urbane zajednice. »Viće«, mada hrvatska riječ može djelovati strano, jer se odnosi na jedno pravno tijelo, koje potječe iz rimskih pravnih shvaćanja — senat. Divan, premda turska riječ, djeluje i smatra se kao prava inkarnacija narodnog duha. Narodna pjesma, naročito ona kasnija, kao da se opire Turcima jedino mačem, a istodobno prihvaća tursko leksičko blago a kao da se ne suprotstavlja ni turskoj estetskoj stilizaciji. Sječa Turaka djeluje u narodnoj pjesmi često kao zabava, ili princip radnje. Iza nje često i ne stoji neka koncepcija u ime koje se borba vodi. Bilo bi zaista zanimljivo vidjeti, koliko je od onoga, što se smatra »narodnim duhom« južnoslavensko, a koliko — tursko. Kao što je »viće« ponešto hrvatsko a ponešto rimsko tako je i njegov sastav posve geometrijski i hijerarhijski omeđen, ono se sastoji od primorskih knezova, bosanske gospode i ostalih »po izbor« glavara, kapetana, serdara itd. Predsjednik »vića« je »svitli Petar, biskup od Makarske«. Slika »vića« je dakle posve eklezijastična, katolička i evropska. Na divanu narodne pjesme naći će se sultan, paše i veziri itd., ili će to naprosto biti zbor manje ili više poznatih junaka bez oznake ranga, ali hrabra srca i čvrste desnice.

Kod Kačića i inače nema dvojbe, kad je riječ o društveno-državnom rangu, kod narodne pjesme ima. Tako riječ — kralj — narodna pjesma rado zamjenjuje sa »starče Radoslave«.[22] Slično važi za državu kao pravno-geografski pojam. I tako, dok narodna pjesma kaže:

Odbjegla te Lika i Krbava,
plemenita sva tvoja država.

[19] Šetka, s. 16.
[20] Šetka, s. 17.
[21] Šetka, s. 18.
[22] Šetka, s. 44, 45.

Kačić kaže jasnije:

Odbiže te Lika i Krbava,
plemenita hrvatska država,[23]

Što je kod Kačića »kralj slovinski« u narodnoj pjesmi je »Slavonski kralj«.[24] U Kačićevoj nacionalnoj koncepciji naziremo teoretski stav, koncepciju slovinstva za koji ne zna i koji stoga ne prihvaća neuki narodni pjesnik pa narodnom etimologijom »slovinskog kralja« pretvara u »Slavonskog kralja«, što inače djeluje posve provincijalno. Kad Kačićev sužanj Vladimir čami u tamnici on »gorko cvili«. Narodna pjesma kaže »Protužio sužanj Vladimire«.[25] Kačićev izraz je termin začinjavaca, »protužiti« će biti u vezi s tužbalicom narikača. Kod Kačića Kosara djevojka raspleće »žute kose«, u narodnoj pjesmi raspleće »rusu kosu«. I Kačić poznaje »rusu glavu«; to je obično ona glava, koja se odsijeca. »Žuta kosa« spada međutim opet u terminologiju začinjavaca. Kod Ovidija, kod Virgila i Homera je kosa lijepih žena i boginja uvijek plava *(flava, saeva)*. I Isolda je plava *(Isot la blunde)*. Ljepotice Petrarke, Garcilasa, Gòngore također su uvijek plave. I Kačić ističe »žutu« kosu Kosare, iako rusa kosa predstavlja univerzalnu oznaku za kosu narodne pjesme.

Kačić je mnogo savjesniji kad je riječ o dvorskoj terminologiji i formulama uljudnosti, koje su kako rekosmo u uskoj vezi s književnim stvaranjem. Izraz narodne pjesme češće je »služiti«, kod Kačića je »dvoriti«,[26] dakle u užoj vezi s dvorom. Dok u narodnoj pjesmi Kosara »ljubi kralja u skut i u ruku«, kod Kačića je ovaj stereotip više naglašen: »Ljubi babi skuta i kolina«[27]. Vojna terminologija je kod Kačića u užoj vezi s tadašnjom vojnom tehnikom Evrope. Tako Kačić zna za »bumbe i lumbarde«, dok narodna pjesma zna jedino za topove.[28]

Kačić obično mnogo više pazi kad spominje vojne činove, đenerale, kolunele, kapetane i mlade serdare, kavalire, nego narodna pjesma. Kačić zna što je vojska raspoređena po principima vojne vještine. Narodna pjesma je bliska hajdučkoj družini. Tako npr. riječi »plemić« kod Kačića odgovara riječ »junak« u narodnoj pjesmi[29]. Kačić pjeva iz jednog jasnog staloženog društvenog nazora na svijet, on poznaje društvenu hijerarhiju i zna da joj priđe, da je uresi konvencionalnim shvaćanjima ljepote kao atributa aristokratizma. Narodna pjesma zna za jedno dosta kaotično, rudimentarno društvo u kojemu važi tako reći jedino sila oružja. Zbog toga je i narodna pjesma sklona hiperboli.

Gorko cvili sužanj Vladimire
U tamnici kralja bulgarskoga.
Gorko cvili, a suze prolijeva;
Bradu mu je, stere je podase.
Kose su mu, pokriva se šnjima,
Nokti su mu, obuva se šnjima.[30]

Ova hiperbola inače potpuno nedostaje Kačićevoj pjesmi, ona je dodatak narodnog pjesnika. Kačić je mnogo odmjereniji.

[23] Šetka, s. 45.
[24] Šetka, s. 46.
[25] Šetka, s. 46.
[26] Šetka, s. 46.
[27] Šetka, s. 48.
[28] Šetka, s. 55.
[29] Šetka, s. 50.
[30] Šetka, s. 49.

Terminologija začinjavaca, vojna i društveno-književna terminologija, koju Kačić čuva kao baštinu stare hrvatske književnosti, nije samo hrvatska, nego internacionalna baština evropskog virgilijanizma. I tako Kačićeva »dila vitežka« predstavljaju odgovarajući termin francuskom »geste«, španjolskom »hazaña«. Jedan stereotip kao

Nije sablja za popa ni fratra,
već kruica i križ oko vrata,
dišipline i pokora težkà
redovnika dila su vitežka.[31]

je nešto što može da uđe u tako reći svako staro književno djelo bilo kojeg katoličkog naroda Evrope, ali se slabo uklapa u duh narodne poezije.

Kačić, dakle, odvaja od narodne poezije njegovo obrazovanje, njegovo poznavanje političke, vojničke, društvene i književne terminologije renesanse i baroka. Vjerojatno ga je zbog toga Vuk i isključio iz skoro posvećenog kruga narodne poezije kao eklektičara, pjesnika, koji naprosto nije iskonski. Vuk i njegovo doba, pozitivizam cijene jedino ono, što je iskonsko i narodno. Tako i Jagić smatra svaki prekomorski utjecaj u južnoj Hrvatskoj nečim što umanjuje vrijednost i originalnost pjesnika. Tako npr. pišući o Šišku Menčetiću i Gjori Držiću kaže:

Njihov je pjesnički rad potpuno zavisan od talijanske lirike trubadurskog smjera, naročito od kasnijih Petrarkinih podražavalaca, kakav je bio mletački pjesnik Lionardo Giustiniani. U pjesmama te dvojice predvodnika slavenskog Parnasa u Dubrovniku odjekuje neprestano tužni glas o ljubavnoj »službi« i o ljubavnom »cviljenju«, opisanom po uzoru na provansalsko-talijansku liriku u stotinama pjesama počevši od distiha i pjesmica od četiri stiha do pjesama od 600 stihova! Izuzevši jezik u tim pjesmama je vrlo malo narodnog slavenskog (!).[32]

I V. Marinović ističe, još 1957, da je Gjore Držić učio jezik od prostoga puka, težaka, ribara,[33] a i Josip Pupačić, koji se inače zalaže za suvremeniju ocjenu Šiška Menčetića smatra, da ga mora opravdati zbog talijanskog utjecaja.[34] Taj talijanski utjecaj sa svojom terminologijom živ je i kod Kačića. Ako su Kačićevi dalmatinizmi preko pjesme prodrli do Slavonije, kako je to pokazao Matić,[35] mogla je donekle prodrijeti i njegova terminologija, odnosno terminologija stare hrvatske književnosti. Mi smo već vidjeli gore, kako se narodna pjesma opire izrazu začinjavaca sa »protužio«, koji stavlja umjesto Kačićevog »cvili«. Međutim taj izraz prodire ipak u narodnu pjesmu. I dok Kačić kaže »Gorko cvile Turci krajišnici«, narodna pjesma kaže »Procviliše paše i veziri«,[36] što predstavlja točno pola puta između Kačićevog »gorko cvili« i »protužio sužanj Vladimire«. Vjerojatno možemo Kačiću zahvaliti, što narodna pjesma, koja je sklona da svaku kosu nazove »rusom«, ipak pravi razlika između »ruse« glave, koja se odsijeca, i plave kose, tako da baš u jednoj od narodnih verzija o Vladimiru možemo naići na primjer da

[31] RU, s. 366.
[32] V. Jagić: *Izabrani kraći spisi*, Zagreb, 1948. s. 319.
[33] V. Marinović: *Prvi naš poznati »spjevaoc« u Dubrovniku*. LITERATURA. 3/1957. s. 421.
[34] J. Pupačić: *Za suvremeniju ocjenu Šiška Menčetića*. KRUGOVI. 6/1958. s. 514. Zagreb.
[35] Matić: *Ein Gedicht Kačić's*, s. 271.
[36] Šetka, s. 53.

se Kosarina kosa ipak označava kao »kosa plava«,[37] posve kao kosa antičkih boginja i petrarkističkih gospoja. Gore smo vidjeli, kako je narodna pjesma pretvorila slovinskog kralja u — slavonskog. Kod Vuka se međutim Kačićeva »slovinska gospoda« pojavljuju kao »slavenska gospoda«,[38] sigurno ne zato, što bi srpski guslari čitali latinski traktat Vinka Pribojevića *De origine successibusque Slavorum* ili Orbinijevo djelo *Il Regno degli Slavi*, koje je 1601. objavljeno u Pesaru na talijanskom jeziku. Ako se zna da je Kačić dva stoljeća bio jedino obrazovanje naroda, onda je zasno da narod nešto potanje doznaje o »Rimu b'jelu gradu« jedino preko Kačića.[39] Rimljani na taj način postaju »dobri junaci« slično kao što Veldeke u Eneidi prikazuje Eneju kao viteza posve prilagođenog idealima križarskih ratova. Ako je istina, da su slijepi guslari u drugoj polovini XVIII st., dakle u doba kad izlazi prvo izdanje RU, vezani za samostane,[40] najvjerojatnije je da su baš slijepci, ti pravi profesionalci epske poezije bili ujedno i prvi širitelji Kačićeve književne terminologije i stila u narodu. Istina je da je jezični utjecaj narodne poezije na umjetnu poeziju začinjavaca jak, ali se utjecaj u suprotnom smjeru ne smije potcijeniti.

U utjecaj francusko-talijanske viteške književnosti na narodnu epiku zaleđa vjeruje Banašević, i to baš u utjecaj motiva, a i Murko.[41] U narodnoj pjesmi je raširen *topoi*, da se zubi žene uspoređuju s dva niza bisera. Taj *topoi* srećemo kod Šiška i Gjore, ali i kod petrarkista. Sam opis ženske ljepote u narodnoj epici, premda je modificiran ipak se podudara s konvencionalnim petrarkističkim stereotipima i počinje od očiju, obrva, ustiju, zubiju, koji se uspoređuju baš s dva reda bisera posve kao u Šiška i Gjore. Jezična terminologija začinjavaca čvrsta je i internacionalna kao kovana moneta, ona prelazi sve barijere i kreativno fiksira jezik. Stvaranje nove riječi istodobno znači i stvaranje novog estetskog i poetskog strukturalnog pojma, ono stilizira jezik a samim tim i poeziju. U našem je slučaju Kačić djelovao kao važna točka jezičnog i terminološkog ižarivanja na narodnu poeziju. Sintaksa, pa i gramatika, a razumije se i terminologija ne bi bile ništa drugo nego fiksirana stilistika, sam jezik više bi bio izraz nego saopćenje.[42] Nazor pozitivizma, da je jezik nešto iskonsko, vezano za narod ili rasu, naivan je.[43] Kao religija ili država uloga jezika je kulturna, civilizatorna, pa je prema tome prekomorski utjecaj na hrvatski jezik nešto što treba istaći kao pozitivni princip jezičnog kretanja, a ne kao nešto što umanjuje vrijednost naših starih pjesnika i dovodi ih u položaj beznačajnih epigona. Selo, dakle, teško može da bude orijentaciona točka jezika pa zato danas osjećamo kao fikciju Jagićeve ideale »zdrava i jezgrovita jezika«, kojemu on daje toliku prednost pred terminologijom stranog porijekla, na koju se samo uzgred osvrće pišući o starim hrvatskim statutima:

»Terminologija juridička za svoju tiesnu sferu dosta je dobro razvijena, ako i nije prosta od upliva talijanskijeh«...[44] Pa ipak, i Jagić, mada piše, da je latinski u srednjem vijeku potisnuo hrvatski jezik tako da je »narodni hrvatski čamio kao sužanj u dubokoj tamnici«[45] ipak ističe da »ta tuđa (latinska i talijanska) forma nije jošter tuđa stvar«[46] a ističe i intimnu povezanost latinskoga i hrvatskoga u statutu korčulanskome 1407.[47]

U predgovoru *Pismarice* Kačić piše:

Retorike ni poezije, nakićena ni napirlitana veza naći nećeš, nego jednu zgradnju vrhu tvrdoga temelja od istine zidanu, stinam naravnim iz dubokih jama po nastojanju siromaha Milovana iskopanih. Ako se naslađuješ u zgradjam narešenim, evo sam ti kamenje pripravio, pilaj ga, teši i kreši tvojizim halatom, koga si stekao, ter načinjaj visoke, plemenite i gospodske palače, ja ti dobrovoljno dopuštam i čestitu u tvom rukodilu sreću nazivam.[48]

Kačić je očigledno u opoziciji prema baroku. Kod Kačića nema teškog pompoznog izraza kao kod Gundulića:

Zaleti se strijelovito
na sunčanijeh kolih Slava[49]

A ni manirizma kao:

Ali pogled sad uputi
odkli bijeli dan izlazi[50]

Kačić neće nazvati cara »svemogućim« kao Gundulić.[51] Umjesto toga Kačićevi jambi djeluju logično i lako kao igračke, reklo bi se užurbano.

Premda Vuk, kako to gore vidjesmo, ne prihvaća Kačića kao narodnog pjesnika, Kačić za hrvatski jezik znači definitivnu afirmaciju jednog jednostavnog, logičnog jezika malog čovjeka narodne pjesme, koji potiskuje aristokratski manirizam Gundulića i dubrovačkih akademija. Radi se, dakle, o jednom jezičnom preporodu poput onog koji je u Italiji izvršio Machiavelli uvođenjem govornog jezika u književnost, a u Francuskoj Descartes. Pa ipak, premda Kačić u jezičnom i estetskom pogledu djeluje inovatorski, ne bi imalo smisla tvrditi, da je Kačić posve odbacio dotrajale barokne strukture i zamijenio ih jezikom sela. Štaviše, Kačić je s mnogo ukusa i mjere znao sačuvati terminologiju renesansnog i baroknog hrvatskog jezika i prenijeti je, kako smo naprijed vidjeli, narodnoj pjesmi. On je na taj način znao izbjeći ekstrem, koji nisu znali izbjeći pozitivisti, kad su hrvatski jezik orijentirali prema selu tijekom XIX st. lišivši ga na taj način gotovo potpuno jezične tradicije i terminološke baštine stare hrvatske književnosti.

»Da su bile druge prilike — žali Jagić — *mogaše on za sto godina ranije steći onu slavu, koja poslije dopade Vuka. Jer nitko do Vuka, a možda nitko poslije njega ne obiđe toliko strana našega naroda s naročitom zadaćom, da bi proučio njegove narodne pjesme, kao što starac Milovan.«*[52]

Kačićev pristup narodnoj poeziji ipak je bitno drugačiji od Vukovog. Obojica su zaljubljeni u narodni duh i narodnu poeziju. Vuk joj

[37] Šetka, s. 46.
[38] Šetka, s. 50.
[39] Šetka, s. 44.
[40] A. Schmaus: *Neki oblici epskog pevanja u prošlosti*. PRILOZI PROUČAVANJU NARODNE POEZIJE, 1934, I. s. 17 ff.
[41] N. Banašević: *Ciklus Marka Kraljevića i odjeci u talijansko-francuskoj viteškoj književnosti*. Skopje, 1935.
M. Murko: *Tragom srpskohrvatske narodne epike*, Zagreb, 1951. s. 266.
[42] Leo Spitzer: *Stilstudien, II.* Stilsprachen. Wortkunst und Sprachwissenschaft. München, 1961. s. 500 i 517.
[43] E. Sapir: *Die Sprache*, München, 1961. s. 186 ff.
[44] V. Jagić: *Historija književnosti*, I. Zgb, 1867. s. 134.
[45] Ibid. s. 121.
[46] Ibid. s. 129.
[47] Ibid. s. 129.
[48] B. Vodnik: *Povijest hrvatske književnosti*, I. Zgb, 1913. s. 333.
[49] I. Gundulić: *U slavu Ferdinanda Drugoga*. STARI PISCI HRVATSKI, IX.
[50] I. Gundulić: *Osman*, IV. Ibid. 341.
[51] Ibid. *Osman*. XVI. 381.
[52] V. Jagić: *Građa za slovinsku nac. poeziju*, RAD. 37. s. 131.

pristupa s visine devetnaestovjekovnog učenjaka smatrajući je čistim i iskonskim cvijetom prirode, koji treba vjerno reproducirati u njenom slobodnom i spontanom cvatu usred prirode.

Kačić je čovjek naroda, koji se obraća svome narodu pjesmom, on sudjeluje u narodnoj poeziji osjećajući duboko i intimno s pukom, djeluje na nju konstruktivno, modernizira je, daje joj pogled na svijet i povijest u njenim tradicionalnim formama. On zna da je preobrazi, te da toj pojavi kolektivnog duhovnog života utisne svu snagu individualnog jezičnog genija.

Zaključak

Vjerovanje Jacoba Grimma, da narod sam i kolektivno stvara, predstavlja žilavu baštinu romantike, koja je uvjetovala jedan od osnovnih stavova pozitivizma, da je sve ono, što narod stvara samim tim, što je »narodno« istinskije, iskonskije, jednom riječju više vrijedno od svega, što je umjetno. U pozitivističkom proučavanju književnog stvaranja Hrvata i Srba taj se romantički sud očitovao u neumjerenom divljenju narodnoj poeziji. Sve što je lijepo u narodnoj poeziji bilo je lijepo, jer je narodno. S druge strane, ako je to »narodno« bilo srpsko, bilo je u neku ruku više »narodno«. Sama narodna poezija imala je kod Vuka atribut »srpska«, da joj se kasnije jedva prizna, da je ona »srpskohrvatska«. S tim u vezi umjetna poezija južnoslavenskih gradova slabije je prošla na ljestvici vrednovanja pozitivizma, ona je vrijedila onoliko, koliko je uspjela posuditi i usvojiti narodni stih i jezik, vrijedila je samo kao odsjaj jedine stvarne i istinske poezije — narodne poezije. Primjese internacionalnog, prekomorskog estetskog i jezičnog blaga bile su ozbiljni nedostatak ove poezije, koja se tako reći u svakom pogledu nastojala ocijeniti kao epigonska.

Odjeci ovakvih nazora sežu i u naše dane. Tako npr. Radoslav Medenica u djelu »Banović Strahinja«, Beograd 1965, smatra vrijednom samo poeziju centralnog dinarskog masiva, dakle poeziju istočne Hercegovine, Crne Gore, istočne Bosne i Srbije, dok narodnu poeziju Makedonije, Bugarske i primorskog pojasa smatra epigonskom. Medenica međutim piše na osnovu stanja, koje je zatekao Vuk a to je već stanje dekadencije u kojem se je iskonska narodna poezija čuvala još samo u zabačenim krajevima da do danas i tamo propadne. Medenica se ne osvrće na odnose iz XVIII st. koji se danas ipak mogu donekle rekonstruirati.

Andrija Kačić Miošić posebno je loše prošao u odnosu na narodnu pjesmu. Nakon što mu je Vuk porekao kvalitetu narodnog pjesnika, on je u ocjeni XIX i XX st. ostao učeni fratar, koji stoji negdje između imitacije i didaktike.

Suvremeno proučavanje narodne poezije opovrglo je Grimmovo mišljenje, da postoji kolektivno pjesničko stvaranje naroda. Proučavanja Lorda, Schmausa, Matije Murka, Jevte Milovića, pa i samog Medenice pokazala su, da je narodna pjesma djelo darovitih pojedinaca i momentalna improvizacija. Tematika narodne pjesme nedvojbeno pokazuje, da ona voli svečane ambijente feudalnih dvorova ili barem proslavljenih hajdučkih i uskočkih vođa. To je vojnička poezija, koja ne nastaje kao neke vrsti narodna anticivilizacija, ona naprotiv predstavlja spomenike, koji svjedoče o kulturi, urbanim, civilizatornim strukturama, koje je narod usvojio od grada. Narodne poezije možda nikad ne bi bilo

ili bar ona ne bi postojala u liku u kojem je danas poznajemo, da nije bilo umjetne poezije južnohrvastkih gradova. Franjevačka književnost XVII st. donosi preporod hrvatskog jezika a samim tim i književnosti, što dosiže svoj rascvat baš kod Kačića. Kačić snažno djeluje u narodu i na njegovu poeziju, on od narodne pjesme uzima, danas ne znamo koliko, ali joj on daje veoma mnogo. Ali Kačićev moderni jezik nije gluh (kao kasnije pozitivizam) na zvonku eleganciju klasične virgilijanističke terminologije stare hrvatske književnosti, koju on s mnogo ukusa odabire i predaje narodu i njegovoj pjesmi. Preporod jezika, filološki rad na selu počinju prije Vuka, sredinom XVIII st. u južnoj Hrvatskoj. Danas je umjesno pretpostaviti, da je pojava Kačića značila nov poriv i preporod čak i usmenog narodnog stvaralaštva naroda kod Hrvata, Srba, Crnogoraca, Muslimana, Makedonaca pa i Bugara.

ROSEMARYJINO DIJETE — TRAGEDIJA KONFORMIZMA

UZ FILM ROMANA POLANSKOG

Mirjana Buljan

Mlada i bezbrižna Rosemary uzima s mužem novi stan u staroj romantičnoj viktorijanskoj kući Bramford. U starinski ambijent mladi par unosi svijetle boje, novo pokućstvo, vesele tapete i preobražava ga u gotovo savršeni uzorak suvremenog stambenog prostora kakav propagiraju časopisi à la »Domus« ili »Schön wohnen«. Preobražaj je zahvatio svaki kutak, pa i posljednju tvrđavu mračne faze, tajnoviti ugrađeni ormar, koji je napravljen u vratima što su nekad spajala Rosemaryjin stan sa stanom njenih susjeda u doba kad je kuća Bramford imala samo velike stanove koji su kasnije svi pregrađeni u manje.

Još dok su razgledali stan postojale su indicije da u tom okviru djeluju određene sile, ali ih je Rosemary, oduševljena starinskom atmosferom, posve potisnula. I prijatelj Hutch upozorava mladi par na mračnu povijest stare kuće: u njoj su stanovale sestre Trench poznate po kanibalizmu, u podrumu je nađeno mrtvo dijete, u kući je bilo natprosječno mnogo samoubojstava. Hutch je dječji pisac i Roseymary i Guy pripisuju te priče njegovoj mašti. Ali upravo u trenutku kad mladi ljudi preobraze svoje gnijezdo u savršenstvo građanske skladnosti, ljepote i udobnosti, na pozornicu stupa mračna kongregacija, kojoj lijepi sređeni okvir ne samo što nimalo ne smeta, već joj čak pogoduje da u njemu djeluje sigurnije, moćnije i s većim uspjehom.

Uz riječ »kongregacija« ili »sekta« čovjek obično pomišlja na neku manju ili beznačajnu grupaciju u početnoj ili zakržljaloj fazi, na manjinu u etabliranom poretku. U općem kompleksu suvremenog New Yorka, čiju tipičnu i opće poznatu sliku Polanski daje kratkim uvodnim sekvencama — Long Island, Manhattan, neboderi — kongregacija ili sekta u Rosemaryjinoj kući također je takva manjinska grupacija, ali na svom području pod svojim staroengleskim viktorijanskim krovom, u svom malom svijetu ona više nije izdanak, već stablo, čvrsto ukorijenjeni etablisman.

Polanski je jednom rekao: »Život je brutalniji od najbrutalnijeg filma.«

Najbrutalniji je onda kad u ime većine ugrožava manjinu ili pojedinca. U takvom sukobu, gdje su snage izrazito neravne i gdje je jači siguran u svoju pobjedu, on postaje mačka koja se superiorno sadistički poigrava svojom žrtvom. Bit ove igre je u prikrivanju antagonizma. Žrtvi se dopušta da živi u uvjerenju o vlastitoj slobodi i mogućnosti opredjeljivanja i traženja drugih izlaza dok njen superiorni tiranin voli igrati ulogu dobronamjernog patrona i skrbnika koji se služi ponekad

i najprimitivnijim korteškim obećanjima o korisnosti pokoravanja. Pokuša li žrtva ipak potražiti drugi izlaz ili se oduprijeti, etablisman je nemilosrdno vraća pod svoju vlast: to je čas odmazde, krvave kazne ili naprosto otkrivanja karata koje je ponekad i samo dovoljno da žrtvu slomi. Poraz ima dvije varijante: smrt ili konformizam.

Kao siže za svoju filmsku tragediju o nemoći pojedinca ili manjine u sukobu s etablisanom ili većinom Polanski je uzeo roman bestseler Ive Levin o crnomagijskoj sv. obitelji.

Rosemary parafrazira ime Mary (Marija na engleskom), siromašnom tesaru Josipu odgovara Rosemaryjin muž, skromni glumac u reklamnim filmovima, pandan sv. Duhu jedna je od Sotoninih inkarnacija, također pernato biće, ali čudovišna izgleda i oštrih kandža, očito paralelan iako dijametralno oprečan simbol miroljubivom golubu.

Osim razlika u etiketama koje ove dvije inače sudbinski istovjetne obitelji nose, razlika je i u mottu. Na jednoj strani on glasi: Bog se rodio — na drugoj strani — Bog je umro.

Ovo posezanje za pričom o paralelnoj istovjetnosti između dva naoko tako različita svijeta izraz je Polanskijevog emigrantskog kozmopolitskog iskustva. Kao čovjek koji se raskoračio između Istoka i Zapada, čije su djetinjstvo i mladost bili izloženi zakonima i utjecajima dvaju različitih sustava, a novija se životna faza našla u uvjetima trećeg sistema, koji se odrekao stare domovine a još nije stekao novu, on gorčinom beskućnika i samotnika zaključuje da u čitavu svijetu vladaju etablirane sile, da se čovjek — čim raskine s jednom zajednicom — izručuje nemilosrdnom utjecaju druge zajednice, da je opredjeljivanje neminovno, da je svaki pokušaj individualističke egzistencije, stvaranje partije za sebe, bezizgledno — da je sve ista šahovska ploča, samo što je polazna točka crnog kralja bijelo polje, a bijelog crno polje. Zbog toga se njemu nikad neće moći pripisati ona toliko upotrebljavana i već razvodnjena fraza: »šibao je negativnosti svoje sredine«. Polanski se, naprotiv, čitavo vrijeme trudi da naglasi kako određene negativnosti nisu simptomatične samo za određenu sredinu, već za određenu situaciju i odnose, bez obzira na povijesnu fazu ili društveno ustrojstvo, te da su ponovljive i ponavljaju se u svako vrijeme i na svakom mjestu.

»U anagramu je rješenje«, poručuje Rosemary njen prijatelj Hutch. I zaista, premetaljka pokazuje da se u različitim zemljama i u različnim vremenskim razdobljima pod različitim imenima pojavljivala uvijek ista opasna obitelj vještica. Polazna i završna kombinacija anagrama: »Svi su oni vještice«.

Kao što svaki etablisman nosi u sebi uvijek isti osnovni zločin: tiransko nasilje jačega ili većine nad slabijim ili manjinom, tako su i osnovna obilježja svakog etablismana identična. Njegove osnovne uporišne točke su vrhovni autoritet: Bog u priči o svetoj obitelji odnosno Sotona u Rosemaryjinoj priči; njegova inkarnacija: sv. Duh u obliku goluba odnosno pernato čudovište; njegovi posrednici ili izvršioci: anđeo Gabrijel odnosno vještičji par Romano i Mini; njegova ugledna imena i finansijeri: tri maga s istoka odnosno dr Sapirstein Grk Stavropoulos; njegove popratne žrtve: sv. Krstitelj, nevina dječica odnosno djevojka iz praonice — i konačno njegov simbol i ritual: križ i tamjan odnosno srebrna kuglica i tanis.

U svojoj filmskoj sociološkoj studiji Polanski razbija društveni atom do njegove jezgre i u njegovoj najmanjoj institucionalnoj jedinici, dvočlanoj obitelji muža i žene nalazi sve bitne komponente odnosa etabliziranih sila prema inferiornoj i bespomoćnoj manjini.

U svom biblijskom uzoru, sv. Obitelji, našao je najeklatantniji primjer takve bespomoćnosti i poraznog konformizma prema svemoćnom autoritetu.

Jer, iako je Marija zaručena za Josipa, Bogu je ta činjenica posve nevažna. On je odabira kao majku svog sina s filozofijom i sigurnošću kakvog direktora koji je uvjeren da njegova naklonost može samo počastiti i usrećiti svaku njegovu namještenicu nižeg ranga. Marija se i ponaša kao što bi se i sekretarica ponašala u takvoj prilici, ona odgovara: »Evo službenice Gospodnje, neka mi bude po riječi Tvojoj« (Evanđelje po Luki). Otpor bi samo ugrozio, kao i u slučaju sekretarice, njenu egzistenciju, pokoravanje joj može donijeti prednosti: » . . . jer milostivo pogleda na neznatnu službenicu svoju. Gle! Odsad će me 'blaženom zvati' svi naraštaji« (Evanđelje po Luki).

A kad je Josip otkrio da je žena koju sam nije još ni takao začela s drugim, odluči, kao što bi i svaki muškarac na njegovom mjestu, da je otjera. Božji mu posrednik međutim otkrije pravu bit i višu volju tog začeća: »Josipe, sine Davidov, nemoj se bojati kući dovesti svoju ženu Mariju, jer ono što je ona začela je od Duha Svetoga« (Ev. po Mateju). I kako ista pravila igre ne vrijede za susjeda i Boga, on je prihvaća i čak pristaje na ulogu zaštitnika i hranitelja.

Ova fundamentalna priča Novog zavjeta, uza sve to što negira ljubav i pravo na potomstvo, osnovne moralne vrednote koje je čovjek izgradio u svojim odnosima i postojanju, postaje najviši uzor bračne institucije tijekom jednog golemog patrijarhalnog razdoblja koje još uvijek traje. Sv. Obitelj onakva kako je prezentira kršćanski nauk savršeno odgovara željama svakog uređenja od najstarijih vremena robovlasničkog sistema kad je patron bio vlasnik sve ženske čeljadi i njihovog potomstva, od srednjeg vijeka i *jus primae noctis* pa do ovog našeg sadašnjeg atomskog doba kad svaka država raspolaže životima i glavama potomaka svojih podanika te ih može izlagati na kojim joj drago bojištima bez obzira da li njeni građani odobravaju ili ne odobravaju rat koji se vodi. Ideal je žena koja rađa pobornike, administratore, borce, sinove određenog uređenja i muž koji ih hrani i podiže. Ulogu ljubavnika (korisnika) i oca (nosioca prava) igra onaj tko ima vlast. Kao moralno opravdanje za takvo shvaćanje svaki etablisman ističe superiorne kvalitete svog vrhovnog autoriteta i ustrojstva, pa čak ni ne poriče nasilje koji provodi u njegovo ime — već ga štaviše uzdiže prišivajući mu etiketu sredstva kojim će se postići viši ciljevi.

Ako tu etiketu preokrenemo, ako se u ime viših vrši nasilje u ime niskih ciljeva, ako vrhovni autoritet simbolizira zlo a ne dobro, ako dakle priču o sv. Obitelji oljuštimo, oslobodimo svake moralističke nadgradnje, dobit ćemo stravičnu, jezivu priču o Rosemaryjinoj obitelji, u stvari bitnu priču o tragičnosti podaništva, o beznadnosti svakog otpora prema etabliranim silama.

I Rosemary kao i Marija začne sina od spiritualnog bića, istina različitog i oprečnog nimbusa. Njen ljubavnik je Sotona koji je sadistički siluje. Njen muž ne samo što pokorno prihvaća takvo miješanje u svoj brak, već je najvažniji pomagač i saveznik svojem moćnijem suparniku, najpouzdaniji u zavjeri protiv Rosemary. On to čini s određenim ciljem: njemu je pri prvom susretu s vještičjim parom Minnie i Romanom bilo jasno da će od toga imati koristi. Kao nagradu za lojalnost, odnosno izdaju, on dobiva ulogu koja mu je predstavljala životnu šansu. Nimalo ga ne smeta što sekta ispunjava svoje obećanje pod vrlo nesretnim okolnostima — drugi je glumac, koji je istu ulogu već bio dobio, oslijepio. To je ionako sitnica prema čitavoj cijeni koju plaća za svoj uspjeh. Jer on se u korist sekte odrekao onog što je najsvetije i najdragocjenije svakom normalnom čovjeku — voljene žene, svog potomstva, svoje krvi, svoje najintimnije i najosobnije slobode. Naravno, pristupanjem sekti on je postao moćniji u odnosu na one koji su ostali po strani ili izvan nje. Neorganiziran, neobuhvaćen tim etabiliranim udruženjem on bi vrlo teško ili nikad postigao ono što je želio — ostao bi mali nezapaženi glumac u reklamnim filmovima čak i uz pretpostavku da je imao talent. Ova Faustovska varijacija konformista — banalnija od Fausta zbog tričavijeg i banalnijeg konačnog cilja — koji se od svoje volje i svjesno opredjeljuje među prvima pogađajući se i trgujući svojim članstvom, uvijek uvjeren zbog iskrivljenih pojmova o životnim vrednotama da je napravio dobar posao i da će se cijena za koju se prodao dobro isplatiti, najčešći je tip konformista u naše vrijeme, premda nije bio rijetkost ni u drugim epohama. »Rekli su da će te poštedjeti i da ti neće nauditi, a imat ćemo velike koristi od toga, vilu, bazen za plivanje, velika kola«, pokušava Guy uvjeriti Rosemary kad ga je raskrinkala. To je tip koji sa svoje strane žrtvuje samo principe čiju vrijednost ionako nedovoljno cijeni, a glavni teret njegova konformizma i najteže posljedice snosi njegova najbliža okolina, oni koji su ga najviše voljeli. To je tip iz kojeg se regrutiraju špijuni, izdajnici, svodnici. To su oni koji ulaze u službene partije među prvima i prvi im okreću leđa ako predstoji promjena režima. Ponekad se i zalete zbog prebrze ocjene situacije, ali se brzo snađu i obično ih ne pogađaju ni najuzbudljivije ni najkrupnije društvene perturbacije. To su najvjerniji i najefikasniji pomoćnici svakog etablismana koji osim aktivnim djelovanjem djeluju i svojim živim primjerom o dobroti i korisnosti opredjeljivanja uz određenu vladajuću grupaciju.

Želja za moći i materijalnim dobrima, osnovni porivi prosperiteta, ujedno su i najranjivije točke integriteta. Iako se ova konstatacija naoko čini apsurdnom — navikli smo vjerovati da se prosperitet i integritet međusobno uvjetuju — u okviru etablismana prosperitet, odnosno želja za prosperitetom, daje široke mogućnosti manipuliranja. Karijerist i potrošač najmilija su divljač svakog uređenja jer će se za njih uvijek naći pogodan mamac, i što će pohlepnije rastvoriti usta, to će se udica dublje zariti u grlo.

Kad vještica Minnie prvi put ulazi u Rosemaryjin stan, prva joj je stvar da Rosemary i njenog muža ocijeni u tom smislu. Ona provjerava cijenu kupljenog pokućstva, raspituje se za njihove planove i postavlja provokativna pitanja u vezi s Guyevim ulogama. Ona ubrzo otkriva da Rosemary voli skupe stvari i da je Guy nesretan što ne napreduje i ne dobiva dobre uloge. Međutim dok su Guyu karijera i materijalni prosperitet središnji i najvažniji životni cilj, Rosemary kao žena ima mnogo važniju središnju želju — da postane majka. Zbog te svoje esencijalne ljudske želje koja se zato što je urođeni nagon ne može usporediti ni s kakvom društvenom aspiracijom, Rosemary predstavlja tvrd orah koji će već od samog početka sekta nastojati slomiti zamršenijim i lukavijim metodama. Jedna od najdjelotvornijih je prijateljsko uvjeravanje ili poznatija kao propaganda. Rosemary koja je kao potrošač postala veoma pogodan objekt utuvljivanja, koja s najvećim povjerenjem i poslušnošću slijedi reklamne savjete novina i televizije svojom će sugestibilnošću pružiti izvrsnu priliku mračnim silama i znatno im pomoći da je zarobe. Ipak, konačni će je udarac pogoditi tamo gdje je najranjivija i slomiti ono što joj je bilo najvrednije.

Rosemary prolazi karakterističan put svakog pojedinca koji vjeruje u slobodu svoje ličnosti, u pravo vlastitog odlučivanja o pripadnosti ili izolaciji, u ljubav kao jedini razlog opredjeljivanja i osnovni ideal egzistiranja, stvaralaštva i nastavljanja života.

Ona isprva nije ni svjesna mračnih sila, ni njihove snage ni njihove bezobzirnosti ni njihove želje da je uvuku u svoje redove. Nije svjesna ni razlika koje ju od njih razdvajaju pa je čak ni zločin koji su one počinile ni na što ne upozorava. Spremna je da ih bez imalo opreza s povjerenjem nedužne naivnosti prihvati kao dobronamjerne i susretljive susjede kakva je i ona sama. A upravo to poistovjećivanje protivnika s nama samima najčešća je i najfatalnija greška koja daje najbolju i najsigurniju mimikriju svakome tko nas želi pokoriti. Ali pravi se značaj ne može dugo sakrivati jer kao prve u akciju obično ulaze periferne prethodnice koje su gotovo uvijek najgrublje pa prema tome i najuočljivije.

Rosemary se pokušava distancirati od Romana i osobito Minnie, ali ipak prekasno. Guy je već bio postao njihov suradnik i oni se mirno mogu povući. Njihova će se uloga svesti na održavanje reda i mira, provjeravanje i brigu oko poduzetih mjera koje će Guy kao njihov plaćenik revno provoditi u djelo.

Koga volimo, njemu vjerujemo — banalna izreka iz spomenara i kao i ostale spomenarske izreke savršeno točna. Zbog toga je dovoljno našem neprijatelju da korumpira onog koga volimo, a to je neprijatelj uglavnom obično i činio. I oni koje smo voljeli obično su nas izručivali. I zato je već u samoj ljubavi korijen promašenosti svake slobode — ličnosti, opredjeljivanja, odlučivanja. U njoj je ujedno i početak konformizma, onog mnogo dubljeg i mnogo tragičnijeg nego što je faustovski, rosemarijevskog konformizma, koji je logični slijed određenih odnosa i bezizlaznosti koja iz njih proistječe, i koji zbog toga ne zna za bijeg, izmicanje ili balansiranje, koji se predaje do kraja, nerazrješivo, krvno i postaje najteža najtragičnija vrsta taoštva.

Guy drogira Rosemary, Guy svlači Rosemary, Guy sam prinosi Rosemary Sotoni. I opet mi pada na pamet jedna biblijska priča. Mislim na Abrahama i Izaka, na žrtvu koju Bog nije uzeo, ali činjenica je da je tražio i da je Abraham htio prinijeti. Žrtvu, Izaka, nitko nije pitao da li na to pristaje. Jasno, to ionako ne bi ništa promijenilo.

Pa što onda čovjek uopće ima? Što je zaista njegovo? Što može sam zadržati ili poklanjati? Zar sebe?

Rosemaryjino silovanje izgleda kao halucinacija, kao stravičan san. Takav je zločin, uvijek, nevjerojatan, nestvaran, halucinantan i tek njegove posljedice nepobitno dokazuju da je bio gola istina, najrealnija stvarnost. Možda je krv upravo zbog toga tako crvena, tko bi inače vjerovao da je zaista bila prolivena. Rumena boja je prva i posljednja boja dana, najjasnija, najnepobitnija.

Ali i za krvave tragove Guy nalazi prihvatljivu izliku: »Bio sam malo sadist.« Zaista, »malo« je čudesna riječ koja je kadra sve ublažiti, čak i tako stravičan pojam kao što je sadizam, iako se nikad ne zna gdje prestaje i gdje počinje riječ »mnogo«.

Od časa silovanja, od časa kad je začela, Rosemary posve pada u vlast vještica. Njena sudbina i putovi određeni su do u tančine i više se ne mogu mijenjati. Ona naravno nije toga svjesna. Onih nekoliko mostova koji su je povezivali s prijašnjim svijetom ruše se jedan za drugim. Na nagovor Guya, Romana i Minnie napušta dr Hilla kojeg joj je preporučila jedna prijateljica i odlazi dr Sapirsteinu koji je poznat kao

jedan od najvećih autoriteta u ginekologiji. Iako njena trudnoća pokazuje čudne i vrlo bolne simptome ona ne sumnja u dr Sapirsteina i s rezignacijom podnosi svoje teško stanje, koje je svakog dana sve više ispija i pretvara u sjenu. Upozorenja prijateljica gotovo je nagnaju da se ponovo obrati dr Hillu, ali Guy to spriječi apelirajući na *moralne* obzire prema dru Sapirsteinu. Nagli prestanak boli i prvi pokreti djeteta posve je razoružaju.

Zanimljiva je Guyeva tirada u obranu dr Sapirsteina — on se tu služi duboko etičkim razlozima koji bi trebali slomiti iznenadni otpor decentne, taktične, poštene i tankoćutne Rosemary. Jedinu istinsku opasnost za vještice predstavlja objektivna neangažirana materijalna nauka, laboratorijski nalaz koji bi neki drugi liječnik sigurno proveo. Da to spriječe, mračne se sile laćaju tipičnog oružja: prirođenoj ljudskoj radoznalosti i želji za utvrđivanjem prave materijalne istine one suprotstavljaju ishitreni moralni konflikt, tobožnje kršenje etičkih normi. Rosemary je, međutim, previše izmučena i previše uvjerena u svoje pravo da dozna istinu i to je prvi put kad vještice moraju kapitulirati. Bol prestaje, prvi put nakon dugo vremena Rosemary napušta onaj paćenički izraz lica, ona depresija koja ju je tjerala u očaj.

Još jedan incident prijeti da pomrsi račune vještицama — posjeta prijatelja Hutcha. Roman od prve vidi u njemu opasnog protivnika i zato djeluje bez odlaganja. Smjesta javlja Guyu da se vrati kući i uzme neki Hutchov predmet, kako bi ga u odsudnom času i ako Hutch bude ustrajao u čeprkanju po zagonetnim okolnostima, oko Rosemary, mogli onemogućiti. Zaista, inteligentni i radoznali — čini se dvije nerazdvojne osobine — Hutch poziva Rosemary na sastanak kako bi joj saopćio neka svoja otkrića. Ali Rosemary uzalud čeka Hutcha na ugovorenom jestu. On ne dolazi. Kad mu telefonira, dozna da je te noći Hutch pao u komu, čini se odmah nakon što ju je pozvao na sastanak.

I opet ignorantska ravnodušnost, pomirljivost i s najtežim pojavama u njenoj neposrednoj okolini vode Rosemary u sve veću zavisnost od vještica. Ali zar bi je drugačije reagiranje spasilo? Prijatelj Hutch je dokaz kako su nepomirljivost i traganje za istinom jednako opasni.

Hutch je bio sam. Hutch je bio manjina. Hutch je bio autsajder — jednako kao i Rosemary — zbog toga ništa nije mogao, zbog toga je postao žrtva. Pojedinca samotnika ili manjinu unaprijed osuđuje na propast upravo to izdvajanje, ta želja za samostalnošću, potreba za vlastitim putem.

Hutch umire, ali prije smrti on se još jednom osvijesti da bi uputio poruku Rosemary. To je knjiga »Sve o vještицama« uz popratnu uputu: »U anagramu je rješenje.«

I tako Rosemary svega nekoliko dana pred porod ipak doznaje da su Roman i Minnie kao i njen Guy vještice. I shvativši da je tako ona u paničnom strahu bježi da spasi svoje dijete uvjerena da joj ga Roman i Minnie žele oteti kako bi se njegovom krvlju regenerirali. Još uvijek vjeruje u dra Sapirsteina — »ta on je Židov i previše inteligentan da bi pripadao takvoj sekti manijaka« — kaže na jednom mjestu, i puna nade trči u njegovu ordinaciju. Tada je njegova sekretarica na posve naivni ženski način upozorava na strašnu istinu. »Imate novi parfem, mnogo je bolji od onog koji ste prije upotrebljavali. Voljela bih da i dr Sapirstein slijedi vaš primjer.«

Tanisov korijen, simbol sekte, filigranska kuglica s čudnom spužvastom tvari u sredini, amajlija koju joj je dala Minnie, koju je prije toga nosila Talijanka iz praonice i koju je ona bacila nakon što je ot-

krila njeno značenje — to je bio taj smrdljivi parfem koji je i dr Sapirstein upotrebljavao. I užasnuta novim otkrićem ona istrči iz ordinacije i kao sumanuta potraži spas kod dr Hilla.

Dr Hill je s najvećim razumijevanjem sasluša, dr Hill vjeruje da je sve što je ona ispričala moguće, dokaz za to je neobično veliki interes Romana i Minnie za Rosemary i njeno dijete i tek kad čuje ime dra Sapirsteina on se zbuni. I učini pogrešku koju je nauka mnogo puta učinila: on povjeruje u autoritet i zatvori oči pred istinom. I Rosemary koja se prvi put osjeća sigurnom i spašenom izruči njenim protivnicima.

To bi bio previše jednostavan kraj priče. Osim toga kraj nije nikad takav. Kraj zapravo ne postoji.

Dr Sapirstein i Guy odvedu Rosemary kući, Rosemary pokuša po posljednji put pobjeći, uspije ući sama u stan, zaključa se, telefonira na sve strane, nikoga nema, dr Sapirstein i Guy prodiru u stan, svladaju Rosemary, ona počinje rađati, daju joj injekciju — i mir, tišina. Ponovno buđenje. Guy sjedi do kreveta. Gleda je prijazno. Ona ništa ne shvaća. Ipak, sjeti se da je morala roditi. Guy se čini sretan. Dobila je sina, zdrav je i normalan. Nju je uhvatila porođanja histerija, događa se ponekad, Guy čak zna točnu dijagnozu, ime bolesti. Sve izgleda najljepše, uz krevet se smjenjuju susjede iz Minnienog i Romanovog kruga, daju joj tablete, san se izmjenjuje s polusnom. Ipak gdje je dijete? Tada joj Guy kaže istinu. Umrlo je. Da je rodila u bolnici mogli bi ga spasiti, ovako dr Sapirstein nije mogao ništa učiniti, bio je neprirodan položaj. Ipak, to neće utjecati na budućnost. Moći će imati druge djece. Onda djetinji plač iz Minnienog i Romanovog stana — oni su otišli u Dubrovnik.

Rosemary dobiva svaki dan pumpicu za izdajanje. Što rade s mlijekom? Bacaju?

Rosemary neopazice odbacuje tablete koje joj daju, ostaje budna i shvati — njeno dijete je živo, sakriveno u Minnienom i Romanovom stanu. Još ga može spasiti, još im ga može preoteti. Ustaje, uzima najveći kuhinjski nož i prilazi ugrađenom ormaru koji dijeli njen od Minnienog i Romanovog stana. Ulazi u dugi polumračni hodnik, uzdignuta noža, u dugoj plavoj spavačici, utjelovljena Pravda, veličanstvena žandarkovska figura, golema, svijetla, nemilosrdna. Iz salona dopire žamor, ugodan nedjeljno-popodnevni žamor. I dijete se čuje. Rosemary prilazi, prijeteći, neminovno, sudbinski.

Sekta je gotovo sva na okupu. Čisti okupani lijepo očešljani građani u svečanim nedjeljnim odijelima sa šalicom čaja i kolačićima. Roman i Minnie nisu u Dubrovniku. Oni su tu, domaćini koji ljubazno poslužuju svoje goste. I odjednom u toj sredini, u tom sređenom prazničkom krugu, Rosemary se smanjuje, pada, postaje nestvarna, ničim više ne podsjeća na Jean d'Arc, na Pravdu, više je nalik na nekog zalutalog duha, izvještačeno patetična, bila bi gotovo smiješna da u toj istoj sobi ne stoji crna kolijevka, crna s crnim zavjesama, jedini znak da je u toj sredini tako umivenoj, tako očešljanoj i tako građanskoj ipak prisutno nešto tragično, nešto mračno, nešto stravično. I zato još uvijek ima neki smisao nož u njenoj ruci, uzdignut, spreman da se zarine — a ipak bezopasan, vidi se to po smirenosti dobrih građana, po njihovoj sigurnosti i prazničkim osmijesima.

»Što ste učinili njegovim očima!« krikne Rosemary prestravljena.

»To su oči njegova oca. Sotona je njegov otac«, blago kao kakav dobar stari svećenik govori Roman. I Minnie dodaje: »On se uspeo iz

pakla i odabrao tebe, običnu smrtnicu, da budeš majka njegovom jedinom sinu.«

Rosemary ispada nož iz ruke. U času pune istine uvijek ispada nož iz ruke. Jer nijedna oštrica nije dovoljno oštra i nijedan vrh nije dovoljno šiljast da se na nju ustremi. Toliko je nepobitna, toliko je porazna puna istina.

Preostaje Guy, Guy koji kaže: »Obećali su mi da ti se neće ništa dogoditi, a mi od toga imamo toliko koristi.«

Rosemary mu pljune u lice. Samo to i ništa više. I prene je plač djeteta. Odvratna Laura-Louise sjedila je kraj kolijevke i njihala je grubo i žestoko.

»Budi mu majka, Rosemary«, reče Roman. »Ne moraš nam se pridružiti, ali budi mu prava majka.«

Dijete još uvijek plače. Rosemary ustaje, prilazi crnoj kolijevci, otjera Lauru-Louise i sama počne ljuljati svoje dijete.

A članovi sekte je promatraju s udivljenjem i s poštovanjem kao Njegovu majku.

Sotonin sin, Rosemaryjin sin, nasiljem nametnuto čedo njenom tijelu, hranjeno njenom krvlju, zlo koje se razvijalo u njenom poštenom i dobrom krilu — zlo kojemu se opirala a onda ga rodila kao nastavljanje svog bića, zar je mogla drugačije nego da mu bude majka — ta bila mu je zaista majka, zar je mogla drugačije nego da ga ljulja, da ga hrani i da mu pomaže da raste.

*

Možda je autorica romana mislila na Ameriku, na Johna Kennedyja, na makartizam, na krupni kapital — Sotonu-boga našeg vremena.

Roman Polanski je mislio na sebe, na sebe kao Guya, na sebe kao Rosemary, na tragediju individualista, neorganiziranog čovjeka, neopredijeljenog, vječnog danteovskog emigranta koji želi stvoriti partiju za sebe, na njegov neminovni poraz, na njegovu neizbježnu kapitulaciju pred etabliranim silama, pred kojima se nikada ne može pobjeći, jer svagdje vladaju i svagdje su moćne.

Možda je mislio i na Ameriku, na Židove kao proganjanu manjinu i kao moćnu grupaciju, na svoje prijatelje na jednoj i na drugoj strani, na svoju nesretnu Poljsku, na još poneku malu državu i još poneki mali narod — možda.

EPITAF BIJAFRI

Dalibor Brozović

Oko 10. siječnja ove godine bilo je sve u nekoliko dana gotovo. U Bosni bismo rekli: »Šaptom Bijafra pade!« I to sve nakon dvije i pol godine besprimjerne borbe, očajničkog ratovanja za goli život i opstanak. Ta je borba često imala zvjerski karakter, i jedan famozni nigerijski pukovnik proslavio se u svijetu zlim glasom koji će ostati punim pravom uz bok Eichmanovu. U toku rata, koji su svi oprezno legitimistički nazivali »građanskim ratom«, ili licemjerno zvali »međuplemenskim obračunom«, nagomilalo se toliko hipokrizije i krokodilskih suza nad sudbinom bijafranske djece da takvoj dvoličnosti nema primjera u modernoj povijesti. I to sa svake strane, rekao bih, bez razlike, jer i oni koji su izražavali platonske simpatije za Bijafru ili je i konkretno materijalno pomagali, takav prijateljski stav uglavnom nije bio motiviran pravim načelnim poticajima, osnovanima na stvarnom razumijevanju o čemu se radi, nego su bili u pitanju ili interesi ili obična samilost.

Nikada neću zaboraviti jedan od mitinga koje su prošloga proljeća bijafranski studenti organizirali širom Sjedinjenih Država. U Ann Arboru, država Michigan, malom gradu s velikim sveučilištem, bijafranski studenti i njihovi američki kolege prodavali su uoči mitinga na improviziranim uličnim tezgama bedževe s dva različita natpisa: »Keep Biafra's childern alive!« i »Recognize Biafra!« Bedževi su bili skupi (to je oblik pomoći), i zato sam kupio samo jedan, i to onaj drugi, koji su sentimentalni Amerikanci inače mnogo manje kupovali. No kad su me kolege pitale zašto sam izabrao priznavanje Bijafre (misli se ne samo na državnopravno priznavanje), a zanemario poziv na održavanje bijafranske djece na životu, odgovorio sam da geslo prvoga bedža spašava živote dva, tri ili četiri milijuna djece u Bijafri, a geslo drugoga bedža izražava princip koji treba da u budućnosti spasi živote sve afričke djece južno od Sahare. Upravo se o tome i radi, i to je upravo ono što u pitanju Bijafre nitko nije shvaćao ili nije htio da shvati.

Kako je svijet doživio tragediju Bijafre, problem Bijafre, slom Bijafre? Poznato je da su se stavovi velikih sila našli u reparticiji što se nije ponovila ni u kojem drugom pitanju međunarodne politike. S jedne strane SSSR i Velika Britanija (Velika Britanija možda nešto manje dosljedno i s nešto više skrupula, Sovjetski Savez često neizravno, iza leđa arapskog svijeta, u prvom redu Egipta), s druge strane Francuska i Sjedinjene Države (Francuska svakako otvorenije, ali teško bi bilo reći i principijelnije). Anglo-sovjetska »koalicija« podupirala je

»federalnu« vladu u Lagosu, franko-američka Bijafru. I druge snage bile su raspodijeljene. Velika većina afričkih zemalja stajala je uz Nigeriju, ali ne uvijek s istim motivima. Legitimizam je bio pobuda što ujedinjuje stav afričkih arapskih država i »crnih« zemalja južno od Sahare, ali to im je i bilo jedino zajedničko. Sjeveroafrička politika podupirala je zapravo Hause iz Sjeverne Nigerije, a države Crne Afrike nisu baš imale mnogo simpatija za same Hause, ali hvatao ih je paničan strah od samog principa na kojem je Bijafra nastala i održavala se dvije i pol godine.

Tzv. svjetsko javno mnijenje pokazivalo je humanu ili sentimentalnu zabrinutost za sudbinu Iboa, negodovalo je zbog besprimjernih pokolja kojima su oni bili izvrgnuti još prije secesije Bijafre, strahovalo se za sudbinu Bijafranaca ako se novoj državi dogodi ono najgore, što se, uostalom, i dogodilo. Ali svjetsko je javno mnijenje jedno, a praktična, rutinska, profesionalna međunarodna politika drugo. Svjetska je diplomacija bila uglavnom listom protiv Bijafre. I Organizacija afričkih država, i sami Ujedinjeni narodi. I U Tant je bio izjavio da integritet Nigerije mora pod svaku cijenu biti očuvan. Vatikan se kolebao. Zabrinut za svoju legitimaciju duhovne sile, morao je izražavati simpatije i zabrinutost za Bijafrance. Ali s druge strane, tu je i koncilski duh, ne bi bilo poželjno da tko shvati kako je Vatikan zapravo zainteresiran za Iboe, koji su u većini pokršteni i u dobroj mjeri baš katolici, a da je neraspoložen prema Hausama zato što su jedan od afričkih naroda sa starijom islamskom tradicijom. Vatikan je danas osjetljiv prema islamskom svijetu, i konfrontacija s tim velikim svijetom zbog nekoliko milijuna Bijafranaca nikako mu ne bi bila dobro došla. Uz sam slom Bijafre papa je bio izrazio zabrinutost za sigurnost Iboâ, no iako je to bilo izrečeno prilično stidljivo, Lagos je oštro reagirao, i kad je Govon podviknuo da su takve izjave uvredljive za Nigeriju i da predstavljaju miješanje u njezine unutrašnje stvari, papa nije oklijevao da se povuče i ublaži svoje riječi. Sama je epizoda, bojim se, prilično poučna.

Zanimljivo je kako se držao socijalistički svijet i kakav su stav zauzele zapadne kompartije. *Humanité* je bio nedvosmislen. Pozdravio je pobjedu Lagosa i očitao lekciju Bijafrancima i onima koji su ih podržavali: ako se Bijafrancima što i dogodi, sami su krivi, jer nije trebalo da započinju, a moralnu odgovornost snose oni koji su ih podržavali, itd., no ni jedne riječi o eventualnoj moralnoj odgovornosti onih što bi imali izvršiti to što bi se možda Bijafrancima moglo »dogoditi«. *Pravda* je iznijela slično stanovište (a zar bi se bez toga *Humanité* opredijelio?), ali ona je branila konkretnu politiku. Mislim da sam vrlo daleko od bilo kakva antisovjetizma, mislim da sam uvijek bio vrlo daleko od malograđanskog likovanja nad sovjetskim sitnim i krupnim nedaćama, ozbiljnima, komičnima ili tragičnima. O svakom potezu poststaljinske sovjetske politike može se diskutirati ovako ili onako, svaki promašaj može se bar donekle tumačiti (ako ne i opravdati) logičnim reperkusijama prethodnih promašaja, i za mnogošta može biti bar uvjetnoga i ograničenog razumijevanja na jednoj hladno racionalnoj liniji, koja se u svakodnevnom životu obično izražava definicijom da je gospođa politika — ženska stanovitog zanimanja. U tome svemu čovjek može ići prilično daleko, i meni je jedan američki profesor slavenskog podrijetla predbacio u New Yorku kako su mu bili u Zagrebu kazali da sam ja navodno »ruski simpatizer«. To je, naravno, besmislica, jer ja jesam i želim biti svoj čovjek, ali možda ipak pokazuje bar nešto, tj. da sam čist od antisovjetizma, pa i od teorije da su sve velike

sile jednake, i to u jednom apstraktnom, generalnom, bezuvjetnom smislu. No uza sve to smatram da je sovjetski stav u bijafranskom problemu potpuno neprihvatljiv, da se ničim ne može opravdati, da predstavlja totalnu negaciju lenjinskih tradicija vlastite sovjetske politike i prakse u etničkoj i nacionalnoj problematici.

Kad zapadne sile govore o Hausama i Iboima kao o »plemenima« (na što ću se još vratiti), onda se to može još donekle razumjeti. To su klasični kolonijalisti, i nešto od stava »odozgo« prema crnim podanicima moralo je ostati u njihovoj svijesti. Tko će se još brinuti kako se sve ti crnci međusobno razlikuju? Zapadni nas stav prema tome ne iznenađuje, pa ni stanovište *Humanitéa*, jer tradicije su jake, a Francuska je klasična centralistička država, i to Država s velikim »D«, s tradicionalnom averzijom prema svakom provincijalizmu, partikularizmu, separatizmu, lokalizmu, a osobito prema svakom obliku etničke problematike, u Francuskoj ili u svijetu (razumije se, s jedinom iznimkom poštivanja lokalnih njemačkih posebnosti u Alzasu i Loreni — ali prema Njemačkoj!). No postavlja se pitanje: a zašto Sovjetski Savez? Je li Lenjin govorio o »plemenima« carske Rusije ako se nije radilo o zaista malim etničkim jedinicama s plemenskom strukturom društva? Da li je Lenjin tretirao kao »plemena« pojedine mnogomilijunske narode porobljene u carskoj Rusiji? Neki narodi koji su prije Oktobra živjeli u kožnim šatorima i bili gotovo stopostotno nepismeni, imaju danas svoje sovjetske republike kao nacionalne države, žive u urbanoj civilizaciji i imaju svoje akademije znanosti. Ako i ne funkcionira danas sve u najboljem redu, činjenična je struktura ipak tu, i teško bi bilo vratiti stvari unatrag. Zato je apsolutno neprihvatljiv upravo sovjetski stav u bijafranskom slučaju. Što se tiče našega držanja, nismo se ničim osobito istakli, pa se prema tome nismo nikakvoj ozbiljnijoj snazi ni zamjerili. Naše je novinstvo izražavalo stanovite simpatije za »pleme Ibo«, ali razumije se, u obliku koji nikoga ni na šta ne obvezuje. U *Ninu* se čak vodila jedna prilično ružna polemika, u kojoj se jedna strana humanistički i humanitarno zauzimala za jadne i nesretne Bijafrance, a druga je branila licemjeran stav većine svjetskoga političkog mnijenja.

O čemu se zapravo radilo u Bijafri? Svjetsko je novinstvo prilično hladnokrvno vodilo polemike o tome da li je prije velikog bijega Iboâ u nekadanju (i možda opet sadanju) Istočnu provinciju pobijeno 30 ili 60 ili 100 ili dvjesta tisuća pripadnikâ »plemena« Ibo. Ali nije u tome problem. Raspravljalo se ozbiljno i s podrobnom argumentacijom da li je secesija rezultat tih stravičnih pokolja, ili se radilo o suprotnosti između moderniziranih i bogatijih (i pokrštenih) Iboa i zaostalih, feudalnih, često nomadskih (i islamskih) Hausa. Ili o suprotnosti između vojničkih i birokratskih kadrova Hausa i iboske buržoazije u borbi za prevlast. Ali ni samo u tome nije bio problem. Tvrdilo se da su zainteresirane petrolejske kompanije i da se radi o borbi za koncesije, i o borbi oko toga hoće li prihod od petroleja ići lokalnim vlastima u Istočnoj provinciji, tj. Bijafri, ili će se njime koristiti siromašna hausanska hijerarhija, kojoj su Englezi ostavili vlast u nasljeđe. No ni u tome nije mogao biti problem, jer petrolejske kompanije mute svagdje u svijetu, i borba za profit vodi se na svim stranama, ali fenomen Bijafre pokazao se samo u Nigeriji. Radi se dakle ipak o nečem p r i n c i p i j e l n o d r u g a č i j e m, o nečem mnogo dubljem.

U današnjoj Africi ispod Sahare nema većeg strašila nego što je nešto obično zvano »tribalizmom« i vrlo često »balkanizacijom Afrike«

(ovo drugo i nama vrlo neprijatno zvuči). Gesla o tribalizmu i balkanizaciji nađu se katkada i na stupcima našega novinstva u člancima skrpanima od fragmenata vijesti i komentara velikih agencija, ali bojim se da je malo komu jasno što te dvije famozne riječi znače u Africi. Mislim da je bio najveći neprijatelj afričkih naroda onaj koji je prvi lansirao te dvije krilatice kao veliki bau-bau Crne Afrike. I ne samo da je bio najveći neprijatelj Afrikanaca, bio je i veliki neprijatelj čovječanstva, jer se afrička politika ne može dijeliti od svjetske, pa će nedaće koje u budućnosti očekuju Afriku imati znatne reperkusije na ostale dijelove svijeta.

Što se dakle misli kad se govori o opasnosti od »tribalizma« i o opasnosti od »balkanizacije«? Treba znati što je današnja Afrika, ili točnije, što su današnje afričke države. Uzmimo samo Nigeriju, najveću i najmnogoljudniju afričku državu, bivšu britansku koloniju, koja kao susjedni Niger, nekadanja francuska kolonija, nosi jedan od onih u biti uvredljivih naziva koje je bijeli čovjek ostavio u Africi (tu ne igra osobite uloge što se zapravo radi o velikoj rijeci Niger). Najveći dio Nigerije, i to pretežno njezin sjeverni dio, zauzimaju Hause, koji su i pod britanskom vlasti i nakon nezavisnosti igrali ulogu vladajućeg sloja. Ali Hause ne žive samo u Nigeriji, oni pokrivaju i dobar dio terena drugih država kao što su Niger, Čad, Ghana itd. Dakle, u više nego jednoj državi Hause su većina pučanstva, ali niti imaju svoje zajedničke države, niti i u jednoj predstavljaju jedino stanovništvo. Razumije se, to je zato što su afričke granice povlačile kolonijalne sile kao rezultat svojih vlastitih interesa i mogućnosti, ne obazirući se nimalo ni na kakve autohtone afričke tradicije, društvene strukture, etničke i lingvističke prilike, ekonomske, geofizičke, civilizacione i druge cjeline itd. Tribalizmom ili balkanizacijom bit će u Africi okarakteriziran svaki razgovor, svaki pokušaj i svaka pomisao npr. o tome kako možda ne bi bilo loše da Hause dobiju jednu svoju državu, koja bi bila zajednička država svih Hausa, bila ona međunarodno-politički subjekt, ili kakva (kon)federalna jedinica, ili pak o tome da se bar u svakoj od postojećih država u kojima žive Hause jedan dio zemlje konstituira kao upravo hausanska državna jedinica ili da se čak eventualno i otcijepi. Takve misli, svetogrdne za današnje afričke birokracije, predstavljaju upravo ono što se naziva tribalizmom ili balkanizacijom i čime svi plaše Afrikance.

Nigerijski je slučaj tipičan za Afriku južno od Sahare, tamo imamo samo dvije etnički i nacionalno homogene zemlje u evropskom (ili točnije: srednjoevropskom i istočnoevropskom) smislu, ali to su dvije od najmanjih afričkih zemalja, Ruanda i Burundi, kojima su etnički nosioci uostalom dovoljno srodni i povezani civilizaciono i ekonomski da u načelu nije isključen ni zajednički nacionalni razvitak. I još jedna afrička zemlja može ući u tu kategoriju, tj. Malgaška Republika (Madagaskar), ali Malgašani predstavljaju poseban slučaj ne samo svojim malajskim podrijetlom nego i specifičnim mjestom u svjetkim zbivanjima, koje samo djelomično ulazi u afrička mjerila. Sve ostale afričke države, nezavisne ili još u kolonijalnom ropstvu, predstavljaju više-manje isto što i Nigerija, samo što je situacija obično još i teža, jer u Nigeriji žive tri relativno velika naroda, Hause, Jorube i Iboi, uz još stanovit broj manjih etničkih jedinica, koje često zaista možemo zvati plemenima i koje nemaju pravih šansa za izgrađivanje autonomnih viših socio-etničkih formacija. U većini drugih afričkih zemalja etnička je rasparceliranost još mnogo izrazitija nego u Nigeriji.

Kao profesionalni lingvist ne mogu zapostaviti ni jezičnoga problema u Africi. Nije mnogo važno da li se dijalekti Crne Afrike grupiraju u dvjesta ili trista jezika, ili manje ili više od toga, i da li se ti jezici grupiraju u 12, 18 ili tridesetak i više tzv. jezičnih porodica. To su problemi koji profesionalno interesiraju lingviste, ali postoji i jedan drugi vid jezične problematike koji je za Afriku prvorazredno pitanje njezine budućnosti, njezine civilizacije i još mnogo čega drugoga. Kolonijalne se sile nisu brinule da se afrički jezici osposobe za jezične instrumente koji treba da odražavaju i izražavaju višu civilizaciju, tj. da se izgrade afrički standardni jezici. Evropljani su ostavili u nasljeđe jezike bivših metropola, dakle francuski, engleski, portugalski. Najveći afrički jezici, kojima se služe deseci milijuna ljudi, tj. jezik Hausa u zapadnoj i svahili u istočnoj Africi, oba s konzervativnom pismenosti arapskim slovima, nisu u prošlosti mogli biti ozbiljni konkurenti kolonijalnim jezicima, a ostali afrički jezici, pa ni oni relativno najveći i s izrazito neplemenskim karakterom, kao npr. wolof u Senegalu i susjedstvu ili tzv. »četiri velika« kongoanska jezika, nisu mogli igrati ni iz daleka čak ni one uloge koju su imali hausa i svahili. Nakon brzog oslobađanja većeg dijela Afrike domaći su jezici dobili donekle na važnosti, osobito u prvim godinama, a najvažniji među njima, hausa i svahili, postigli su i najveći napredak, osobito nakon postepenog napuštanja *adžami*-pismenosti (arapskim alfabetom).

Tanzanija je uvela swahili kao službeni jezik, ali to je iznimka u Africi. Tanzanijski su uvjeti uopće specifični, jer iako je svahili materinski jezik samo jedne inače prilično znatne manjine, golema većina Tanzanijaca govori dijalektima srodnih jezika sjeveroistočne skupine Bantu-porodice, i u velikoj se većini služe svahilijem bar kao drugim jezikom, pa nije teško predvidjeti za budućnost jedan u afričkim uvjetima optimalan razvitak. No Tanzanija, rekoh, nije tipična. U dobrom dijelu Afrike domaći su jezici usporeni na svom razvojnom putu jednim modernijim pravcem, i to ne samo u onim državama u kojima je zaista velika jezična razdrobljenost, bilo da se radi o totalno različitim jezicima, ili da kao npr. u Ghani imamo blisko srodne jezike (grupa Akan), za koje postoje izgledi da nađu zajedničku standardnu formu (to isto vrijedi npr. za grupu Bambara-Malinke-Đula, raširenu u nekoliko zapadnoafričkih država, za koju slobodno možemo reći da se zapravo radi o jednom jeziku).

U većem dijelu Afrike danas se javni život, administracija, školstvo, zapovijedanje u vojskama i dr. vodi uglavnom samo na kolonijalnim jezicima, i to u to većoj mjeri što se više uzdižemo od čisto mjesne administracije i od prva dva razreda osnovnih škola. Tu nema osobite razlike između nezavisnih država, preostalih kolonija i dviju robovlasničkih zemalja, Južnoafričke Unije i Rodezije. Nas zanimaju, naravno, prvenstveno nezavisne zemlje. Tipičan je slučaj da se domaća birokracija, koja je u kolonijalno doba zauzimala samo niže položaje, razvila danas u svojevrsnu birokratsku kastu. Školovanje i znanje jezika bivšega kolonizatora privilegij je te kaste, to je njezin znak za raspoznavanje i za distanciranje od masa, to je za nju garancija za očuvanje vlasti, za sprečavanje neposvećenih da dopru u njezin krug itd. Te su domaće kaste danas one snage koje svaki pokušaj jezične afrikanizacije dočekuju neprijateljski i slikaju u strašnim bojama opasnosti od tribalizma i balkanizacije.

Plemenska razdrobljenost zaista postoji u Africi u mnogim regijama, ali malo je gdje zaista životna, ona je svagdje odraz lokalnih

retardacija i predstavlja zapravo prošlost u današnjici. Nosioci tribalizma u pravom smislu riječi, dakle ne tribalizma u navodnicima, jesu svagdje poglavice, kojima su bivši kolonijalci obično dali neke lokalne administrativne funkcije i omogućili im djelomično čuvanje njihovih feudalnih ili polufeudalnih pozicija. Ponegdje se tu upleću i vračevi (da, upravo vračevi), poneki ultra-konzervativni domaći čudak-intelektualac, ili poneki misionar, ili evropski »folklorist«, gdjekad koji strani agent i sl. Sve je to bez ozbiljne težine, ali ono što potpuno diskvalificira tobožnji strah birokratskih kasta od tribalizma, jest činjenica da se te kaste u lokalnim poslovima oslanjaju na administraciju iz redova poglavicâ zapravo ništa manje nego što su to činili bivši kolonizatori. U tome i jest stvar, kaste se ne boje stvarnog tribalizma, nego tim imenom krste pokušaje formiranja afričkih nacija snagama danas već uglavnom rasplemenjenog afričkog proletarijata, sitne buržoazije, dijela inteligencije, i sl. To je danas osnovno pitanje afričkog kontinenta.

Povijest se naravno ne ponavlja, i ne treba očekivati da će se u Africi raditi o reprizi procesâ u srednjoj i istočnoj Evropi 19-og stoljeća, sve do stvaranja versaljske karte našeg kontinenta. Afrika će ići svojim putovima, ali važnija od svih specifičnosti bit će brzina kojom će se procesi odvijati u Africi. Vraćajući se na jezično pitanje, koje u ovom kompleksu ima prvorazrednu važnost, problem se praktički postavlja ovako: hoće li Afrika morati da čeka dok mase ne nauče kolonijalne jezike u toj mjeri da budu osposobljene za ulazak u modernu civilizaciju, ili će se ići bržim i jeftinijim putem, uz privremeno snižavanje elitnog nivoa kastinske kulture, što bi bilo nužno nadoknađeno njezinim masovnim širenjem — drugim riječima stvarati civilizaciju na većim i životnijim domaćim jezicima, koji mogu relativno bezbolno nadvladati plemensku i dijalekatsku razdrobljenost. Domaće kaste, osobito u tzv. frankofonoj Africi, tvrde da je onaj drugi put nemoguć. Glasovi bivših metropola u tome im se pridružuju. Ali nemojmo se zavaravati, tko bi bio rekao za dobar dio srednje i istočne Evrope na početku 19-og stoljeća da buduća civilizacija na tom dijelu svijeta neće biti jezično njemačka? Onomu tko bi tako nešto prorokovao, svi bi govorili da je fantast. Ali eto, dogodilo se. U tome je bit problema.

To jest, Afrika je danas, *mutatis mutandis*, isto što i meternihovska Evropa. Njome vlada domaća Sveta Alijanca, a sekundira joj ona velika svjetska, ona Sveta Alijanca velikih sila, samo što danas formalno nema careva. Afrika — to je Evropa Bečkoga kongresa. Ali nakon svetih alijanca zakonito slijede četrdesetosmaški događaji, i Afriku čeka njezina 1848, samo što su danas procesi brži, pa možda neće trebati da dugo čekamo. Afrički Kossuthi već su se rodili, oni već polaze škole, ili ih i ne polaze, ali već su tu i čekaju da odrastu. Pitanje je samo k a k o će se ti procesi odvijati u Africi — ne; da li će se odvijati. Hoće li svijet pomoći kastama da zadrže kolonijalne jezike i civilizacije i sadanji monstruozni državno-pravni mozaik afričke geografske karte, što može završiti samo na jedan način: jednom budućom versaljizacijom Afrike, pri čemu će kolonijalni jezici i civilizacije evropskog tipa doživjeti sudbinu njemačkog jezika i civilizacije u srednjoj, jugoistočnoj i u dijelu istočne Evrope. To nije bilo samo na štetu njemačko-austrijskog kompleksa, što nas ne bi zabrinjavalo, nego i na štetu samih evropskih naroda o kojima je riječ, ali nije bilo drugog izlaza, bili su p r i s i l j e n i da pođu tim putem. Hoće li današnji Evropljani i zapadnoevropske civilizacije, današnji Evropljani istočnoevropske civilizacije i današnji Evropljani sjevernoameričke civilizacije poći putem kojim su pošla dva

njemačka carstva, svejedno što se danas više ne radi o političkoj vlasti u Africi, ili će potpomoći stvaranje afričkih civilizacija na afričkim jezicima i tim potpomaganjem ne samo vratiti poneki svoj moralni i drugi dug, nego i omogućiti Africi da zadrži ujedno i tekovine evropskih civilizacija, izražavane evropskim jezicima, tako da se stvori evropsko-afrički dualitet, s funkcionalnim razgraničenjem. Trećega puta nema. I pred koncilskom se Crkvom postavlja sličan problem. Teško je danas i zamisliti koliku će važnost za budućnost Afrike imati odluka Crkve kako da izvrši svoju koncilsku dužnost prevođenja liturgije i dr. na domaće jezike. Da li će ti d o m a ć i jezici biti u Africi jezici bivših metropola, ili raštrkani plemenski dijalekti, ili veći afrički jezici koje tek treba izgrađivati? Ispravan je put samo ono treće, ali pitanje je hoće li u Vatikanu biti sposobni da to shvate. I o evropskoj, sovjetskoj i američkoj afrikanistici mnogo zavisi, osobito od njezina lingvističkoga sektora. Pitanje je hoće li se afrikanistika pokazati zrela. Na to će nam odgovoriti budućnost.

Vraćajući se Bijafri, želio bih reći da jedna lasta ne čini proljeća. Odžukvu je bio Kossuth, ali jedan preuranjeni, karikirani, nezreli Kossuth, koji je možda spletom specifičnih nigerijskih okolnosti — o kojima sam već govorio i koje se obično smatraju uzrocima bijafranske tragedije, a bile su samo njezini povodi — bio prije vremena gurnut na put kojim je pošao. Nije važno da li je CIA organizirala njegov bijeg, da li je on bio demagog, je li bio povezan s najvulgarnijim demodiranim kolonijalistima iz Lisabona i Južne Afrike, da li je spašavao svoju glavu, svoju obitelj i svoj bijeli luksuzni automobil. Nije o tome riječ, sve su to tračevi, što god od toga bilo istinito ili ne. Tim tračevima ponetko ušutkava svoju savjest, ali ni sama savjest više nije bitno važna, bijafranska je tragedija gotova. Danas treba misliti, treba shvaćati o čemu se radi. Slučaj Hausâ i Iboâ (usputno da kažem, prema zapadnoafričkoj fonetici bilo bi možda točnije *Igbo*) bio je samo ekstremno zaoštren primjer, drugdje u Africi etničke suprotnosti nisu tako reske. Smiješno je kad se na sukob Hausâ i Iboâ gleda kao na sukob dva lokalna bliska i slična plemena, a radi se o dva naroda (i ubrzo, ili već: dvije nacije), od kojih Hausâ ima ukupno u Nigeriji i izvan nje do 40 milijuna, a Iboâ preko 8 milijuna (pitanje je koliko danas manje: dva? tri?). Suprotnost Iboâ i Hausâ izražena je u svemu: u tipu civilizacije, ekonomike, socijalne strukture, u rasnom podrijetlu, u jeziku, religiji, naprosto u svemu. Tko je svjestan činjenice da je jezik Hausâ u načelu bliži evropskim jezicima, dakle našemu i naših susjeda, negoli jeziku Iboâ i drugih pravih, autohtonih zapadnih Afrikanaca? No to tek toliko kao objašnjenje, a žrtve su zapravo i jedni i drugi, i krvnici i oni koji su bili fizičke žrtve. Pravi je krivac duh legitimizma koji vlada današnjim komotnim svijetom. Neolegitimistički duh nove Svete Alijance, novoga Trocarstva, novoga Bečkoga kongresa, jer za sve to postoje vrlo očite analogije. Pravi je krivac svaki Meternich današnjice, a danas ih ima veoma mnogo.

prosudbe i raščlambe

LJUBO WIESNER — ARTISTIČKI BLIJESAK KAMPANILIZMA HRVATSKE MLADE LIRIKE

Milan Selaković

Nije nova opaska, ali je nezaobilazna: da je Ljubo Wiesner izdanak pjesničkih shvaćanja, a to znači i raspoloženja, osjećaja i senzibiliteta provenijencije A. G. Matoša; profesorski: »đak Matoševe škole«. A zapravo se ni o kakvoj školi ne radi. Za to sâm A. G. Matoš nije postavio nikakvih premisa, a kamoli izravnih pravila i direktiva. Matoš je, uostalom, govorio o pjesništvu samo *ad hoc*, doduše s nekim stajalištima i kritičkim reperkusijama s obzirom na ono, što je zatekao i što se događalo u njegovo vrijeme po hrvatskom i srpskom pjesništvu, ali je govorio ekstativno, nagonom svoje prirođene nekonvencionalnosti, senzibilitetom svoje ćudljivosti, posljedicom nekih iskustava stečenih u Parizu i u modernoj francuskoj poeziji (Baudelaire, Mallarmé, Verlaine), a najvećma aparatom svojih pjesničkih doživljaja, nadahnuća i zanosa. Samo je svojim pjesničkim djelom, stihovima, da se ne kaže »praksom«, ne cerebralno nego intuitivno, »demonstrirao« kako se pjesnički diše i eksponira: i čime se i kako se pjesma tvori! Imajući za imperativ ideal čistog artizma, prividno l'art pour l'arta, kako je sâm smatrao, nastojao je da ljepotom, štaviše dekorativnošću riječi i melodioznošću izražaja postigne simbiozu harmonične forme; taj je postulat podizao do sakralnoga kulta i u tome je uspijevao s više ili manje istančanosti, previše je reći pedantnosti i savršenstva. I ostvarivao je, doduše neujednačeno, naše lirski muzikalne i formalno vezane pjesničke oblike, npr. sonete; ali je i, konvulzijom svoje neupokorljive impulzivnosti, prekoračivao međe, pa egzaltiranim načinom, veoma glasno i polemično, kao srčan nacionalni vates i zanesen ljubovnik hrvatskoga jezika (svega što je hrvatsko!) i njegova duha, davao težište uzburkanim emocijama i raspoloženjima; ovo je osobito frapantno kad se radi o političko-povijesnim, pa i pasatističkim rodoljubnim strastima, radi otpora mađarizaciji i švapčarenju na primjer. I kao »larpurlartist« Matoš dakle nije iznevjerio svoga naroda: ako je i zastupao larpurlartistički aristokratizam, bilo je to samo u otmjenoj čistoći umjetničke riječi, ne i u socijalnim shvaćanjima, političkom angažiranju i društvenom ponašanju!

Na samim pjesmama, Matoševim, a ne na teoretskim i programatskim sugestijama, Wiesner je, kao i ostali njegovi sudrugovi u »Hrvatskoj mladoj lirici« (1914) većinom, spoznavao nov, netradicionalan i nestereotipan pravac hrvatskog modernog pjesništva; tim je pravcem i pošao nesigurnim (u pjesničkom izrazu: lelujavim) ali i nepovratnim

hodom. Bez prostranih horizonata i obilnih doživljajnih dijapazona, sputan formalnom stegom, osobito sonetskom, i skučen mlakim entuzijazmom svoga temperamenta, Wiesner nije tim putem »otišao daleko«, kao A. G. Matoš. Zato u Wiesnerovoj poeziji nema raznovrsne, bogate panorame, šarolikosti bar motivâ, impozantnih emocija, a još manje ideja i refleksija, i one nacionalne, političke i socijalne borbenosti, čime se Matoš eksponirao i srčano i savjesno. Sve do svojih posljednjih pjesama, rijetkih ostvarenja tridesetih godina, Wiesner je samo tankoćutan ali i površan kampanilist, impresionistički kolorist, ugođajan akvarelist s neznatnom notom patničke elegičnosti i subjektivne konfesionalnosti. Nije, uopće, imao pjesničkih ticala za senzorne pobude, za impulse iz života, pa ni na temelju vlastitih iskustava i potresa koji ga prate od kolijevke do groba. Sav je njegov doživljajni svijet, njegova kampanilistička inspiracija: predodžba pejzaža u zaleđu kakvog seoskog motiva zagorskog regiona, zagrebačko-samoborske okolice, vrtovi, šumice, pučke crkve i njihovi cintori i farofi, interijeri skromnih soba i crkava, i impresionistički ugođaji od njihova inventara, njihove atmosfere »pobožnih trenutaka«, jutarnjih, poslijepodnevnih i sutonskih tišina, ladanjska sijesta, spokoj i tanka sjeta neerotične čednosti, s atributima koji naglašavaju čistoću svjetla i bjeline, opojnosti mirisâ i harmoničnost jutarnjih i večernjih zvonjava (angelusâ), blagost i tugu, bukoličnost i umirujuću ljepotu, slast ljepote. Najvećma ono, što je Miroslav Krleža formulirao: »romantika neokatolicizma«. A kako je Ljubo Wiesner svojom mentalnom kakvoćom, pa i intelektualnom naobrazbom urbana ličnost, intelektualni proleter ali građanin, to su njegovi »seoski motivi« zastrti vrlinama svojih pejzaža — što očarava građansko, gradsko oko! — i ta je njegova poezija i po tome domjanićevski ladanjska i ferijalna, žudnja za »odmorom u zeleni«.

Mene ne mami grad. Mene veseli,
Kad kretnjom dragom i djevojački spretnom
Na mahovini prostreš rubac bijeli
I pjevajući sred velikog mira
U nekom redu ugodnom i sretnom

U takvom su ambijentu bića ljudska (npr. župnici, mežnari, vrtlari, starice-majke itd.) porculanske figurice i štafaža, kao što su to i u žanr-slikarstvu, gotovo kao i licitarski folklor slikara Maksimilijana Vanke ili, čak, sentimentalni prizori diletantskog »realizma« Slavka Tomerlina, malograđanski popularnog hrvatskog slikara... Ali unatoč onom »neokatoličkom romantizmu« — valja to naglasiti — Wiesner nije nikakav »katolički pjesnik« i naša suvremena katolička, svetojeronimska, klerikalna književnost, premda sama za sebe umjetnički insuficijentna, nikad ga nije uzimala u svoje kolo, kao što je to bilo s jednim relativno talentiranim pjesnikom u vjerskom okrilju, Đurom Sudetom (1903—1927). Wiesner nije bio ni pobožan vjernik ni pobožan pjesnik, a kao matoševac, kavanski kozer i feljtonist, bio je sklon ateističkoj blasfemičnosti (i prevodio je socijalista Bebela i naturalista Zolu!), pa budući da se sve to znalo, klerikalce je od sebe nepomirljivo odvraćao i uvjeravao da su u njegovim pjesmama vjerski, crkveni i religiozni »rekviziti« samo likovan inventar s dekorativnom ulogom, a »samostanska atmosfera« plašt za »misterij« (uzvišenost) umjetnosti. Kao »konvertit«, preobraćenik iz liberalca sa socijalističkim sklonostima, što se, tobože, ispovijeda u njegovoj poeziji »katoličkom motivikom«, »mističnom atmosferom«, Wiesner se nije iskazao potrebnom dosljednošću ni u pjesmama, kamoli pak u svome načinu života i u ostalom književnom radu (kao feljtonist, prevodilac, urednik i izdavač); i to sve do onih posljednjih dana svoje biografije, kad se poslije prošloga rata, slomljen i egzistencijalno i karakterno, našao kao politički emigrant u Rimu (1948—1951), s domicilom u Zavodu sv. Jeronima i u službi Radio-Vatikana (za hrvatske emisije); više nije bio pjesnik, stvaralac, kad je svojim poslodavcima i patronima htio ugoditi kojom novom pjesmom, što, uostalom, adekvatnije svjedoči svećenik Đuro Kokša u svojoj antologiji »Hrvatska duhovna lirika« (Rim 1968): »Našavši se — ponovno — u crkvenoj atmosferi, on je napisao nekoliko pokušaja religioznih pjesama, inspiriranih sredinom, a i koju religioznu pjesmu. No, on u to doba nije više bio kadar stvarati.« I zaista, spomenuti svećenik Kokša, urednik antologije duhovne, to će reći religiozne lirike, svojim izborom ne iznosi nijednu novu Wiesnerovu pjesmu, nego samo nekoliko poznatih (»Blago veče«, iz »Kipa Domovine«, »Prazna crkva« i »Poklon mudraca«), pa i cjelina »Kipa Domovine« ne udovoljava duhovnim (recte religioznim) postulatima! Kao i povjesničaru i teoretičaru likovnih umjetnosti blago slikarstva, kiparstva i graditeljstva s religioznom mitologijom i misijom, kao, u ostalom, slikaru crkveni predmeti (od građevina do interijera i liturgijskog pribora) i crkveni milje motivi su kojima se (kao npr. slikar Emanuel Vidović) zaokuplja stvaranje a da se ne bude vjerskim, crkvenim, religioznim umjetnikom. I Wiesner je, kao i svi mi, ljupkost crkvica i kapela promatrao ushitom umjetničkog estetizma, uživao u njihovoj »tajnovitoj« osamljenosti nevulgarne predmetnosti i u ljekovitosti ugođaja sakralne tišine, i to je srž njegove »neokatoličke romantike«. Odstupanje od religije sam je Wiesner iskazao komparacijom s umjetnošću (»Osjeća se, — veli u eseju o N. Poliću 1936. — da umjetnost može dati čovjeku sve one duboke radosti, koje mu nekoć davahu religije...«), a s takvom se doktrinom neće pomiriti vjerski dogmatičari. Zato su mu i »vjerski motivi« samo »umjetnički motivi«.

Sama na svom vrhu iznad sela,
Gdje se skromno blista sred modroga zraka,
Jedna stara romanska kapela
Diže se i spušta u letu oblakâ.

(iz »Samotne kapele«)

Wiesner je u taj »svijet« ušao u svojoj mladenačkoj dobi[1] (rođen u Zagrebu 2. II 1885) i odmah se za to opredijelio intimno, pa je sve,

[1] Wiesner je počeo pjesnikovati kao gimnazijalac, u zagrebačkom omladinskom listu »Pobratim«, mjeseca rujna 1901, gdje se potpisao: Ljubomir Wiesner Livadić, učenik V b razreda donjogr. gimnazije u Zagrebu; to je sonet koji evo u cijelosti:

MARKU MARULIĆU

(K proslavi 400-godišnjice hrvatske književnosti)

Što mi zuji s dalmatinskih strana,
Kakvi glasi zatitranih žica?
Iza njih se razagnala tmica...
»Judita« je i »Čista Suzana«!

S njih mi dom je klikno: »Eto dana!
Nestalo je noći s moga lica,
Svojijem mi zborom zbore dica —
S moga t'jela nestalo je rana.«

Našoj knjizi sinu danas svetak.
No tek Bog zna, gdje bi tekar bila,
Da joj Marko ne dade početak!

Njemu, sinu jadranskoga st'jenja,
Milosniku pjesnikinja vila,
Vječna slava nikad se ne m'jenja.

Poslije ove, u istom je listu objavio 1902. još i pjesmu »Mladost« i tri pjesme »Rodoljupke«. A poslije ovih đačkih, svakako početničkih pjesama, uzima se da mu je

što je poslije doučio i spoznao bilo književni, bilo životno, i u literarnom i u životnom smislu, držao po strani od svog intimističkog zadovoljstva i utjehe, kao od subjektivne tajne što dijeli privatni od javnog života. Njegov je lirski ambijent pomalo djetinjski, djevojački san i artističko sanjarenje na relaciji njegovih izleta u okolicu (jer samotničko stanovanje po sirotinjskim sobicama na Pantovčaku i na Radničkom dolu nije zadovoljavalo dušu) i, tridesetih godina, malih »putovanja« od romantičnog povijesnog gradića Samobora (gdje je u provincijskoj samoći imao domicil i skriveno obiteljsko gnijezdo) do Zagreba (gdje je »poslovao« radi egzistencije kao novinski korektor, manje i novinar, kao urednik i izdavač knjiga, napokon i akviziter, a u kavanama se odmarao); sve izvan toga prostornoga radiusa, kao što je mučno torbarenje (hauziranje) prodavača knjiga, mahom vlastitih izdanja širom Hrvatske pa i Jugoslavije, i kratkotrajni »studijski pohodi« Parizu (1920. i 1926) i Rimu (1928) u njegovu pjesništvu uopće ne »odjekuje«; ako se i time izvan pejzaža zagrebačko-samoborske okolice i bliskog Hrvatskog zagorja i izdovoljio, npr. Parizom, bilo je to samo u feljtonima (feljtoni su, kao i isto tako rijetke Wiesnerove kritike, recenzije, eseji i drugi članci, posebna kategorija njegova književnog opusa). Što iz onoga malog kruga iluzionističkog zavičajnog svijeta i kampanilizma nije iskoračio u svojim pjesmama, što iskustvu životnih doživljaja i literarne lektire nije davao pjesničke naklonosti, razlog je jamačno i u tome, što je sebi svojstvenom »duševnom ljenivošću« i »intelektualnim komoditetom«, zbog svoje mlake energije (koliko li se u tome razlikuje od Matoša!), otklanjao od sebe bilo kakvu višu pjesničku ulogu, potresniju uzbudljivost, pa i veću nervnu napetost. Štaviše, taj »mali radius« mentalne i intelektualne poduzetnosti, pa i pjesničkoga kretanja, bio mu i utješnim utočištem, kao mirno konačište poslije nespokojnih lutanja vulgarnom stvarnošću (a to nije isto što i Matoševo pariško flaneriranje, romantično unatoč svemu peripetijskom) i poslije banalnog tjelesnog umora neopskrbljena čovjeka, građanina bez egzistencije, boema na rubu lumpenproleterstva, koji ovisi o nestalnoj prodaji nekurentnih ali valjanih knjiga po zagušljivim malograđanskim selendrama naše tužne provincije. Zna se, znamo to kao očevici i poznanici, da mu takav život nije bio lak i udoban, akoprem ne i kompliciran i buran, nije se vidjelo na njemu da se ambiciozno trsi postati više nego što mu doteklo spontano, od milosti božjeg usuda, i nije hlepio za boljim položajem, kamoli za imutkom! Bez mature, dakle kvalifikacijski »nedoškolovan«, siromašan od rođenja (nezakonito dijete slabo plaćene kazališne garderobijerke — podrugljivo je izjavljivao da mu je ocem neki zagrebački kanonik), sam otac nezbrinute kćeri u koju je, kao i u vlastitu majku, sentimentalno zaljubljen, Wiesner je trpkim »osmijehom« podnosio takav svoj život. U pjesmama dao je tome oduška finim, »aristokratskim« ukusom plemenitoga sanjara (pjesme o majci i nježnom očinstvu »kupca čarobnih krijesnica«). Pomiren s jadnom sudbinom kao da je dobrovoljni eremit,

prva »ozbiljna pjesma« u zagrebačkom časopisu »Savremenik« 1911: »Seosko jutro«. Od tada objavljuje pjesme po zagrebačkim časopisima, uglavnom u »Savremeniku«, poslije rata sve rjeđe, pa mu je posljednja »Kip Domovine« u zagrebačkom dnevniku »Novosti« 1940, ali zapravo prerađena i proširena prijašnja pjesma »Crkve«. Neprijeporno se afirmirao već malim ciklusom pjesmama u zborniku »Hrvatska mlada lirika«, što je u lipnju 1914. izdalo Društvo hrvatskih književnika u Zagrebu, formalno u redakciji Julija Benešića, faktično pod Wiesnerovom rukom. Ali tek 1926. Wiesner je predstavljen posebnom knjigom »Pjesme«, u izdanju zagrebačke »Narodne knjižnice«. U toj je zbirci četrdesetak pjesama. God. 1943. »Hrvatski izdavalački bibliografski zavod« u Zagrebu ponova izdaje Wiesnerove »Pjesme«, sve one iz prijašnje zbirke, s dodatkom novih: »Stari motiv«, »Moja Euterpa II«, »Ikarov odgovor« i »Zraka u dubinu«, dok je prijašnja »Crkva«, što rekosmo, sada »Kip domovine«. Iz antologije »Hrvatska duhovna lirika« (Rim 1968) doznajemo: »Wiesner je govorio da je njegova druga zbirka (1943) bila štampana bez njegove privole i kontrole«!

milina pjesničkih vizija, sanjarena arkadija i idila priproste seoske, ladanjske, pejzažne tišine i zato blagotvornog spokoja, bijahu mu ono, što mu je uskratio stvarni život, duševna kompenzacija!

Ni za koju sreću ne bih odrekao se
Ove slatke muke i radosti čemerne,
Kada iz dubine moje gluhe i smjerne
Vape moje ruke i, ko dječje, prose,
— — — — — — — — — — —
U takvome hipu grmne glas orgulja
I sve, što me smeta, i sve, što me žulja,
Spada s mene kao blatan trh i kora.

(iz »Moje Euterpe II«)

Jest, duševna kompenzacija. Ali, bila je to i posve mršava naknada, zadovoljstvo toliko, koliko se stihovno uspjelo oformiti u ljepoti izražaja; zato taj specifičan svijet i nije uspio premašiti svoju skromnost i narasti do većih dimenzija, pa je cijela njegova poezija, od pojedinosti do ukupnosti, ostala simpatična »mala stvar«, spomenarska svečanost i gracilan artistički djelić njegova »unutrašnjeg života« žuđenja, maštanja, sanjarenja. Uokviren u taj ambijent skromne maštovitosti, zapravo sanjivosti, povučen u sebe i u svoje iluzijske vizije, Wiesner ga i nije mogao obogatiti više no što je to uspio, čak i htio. Zato je i malo, upravo »minimalno« pjevao, a s vremenom sve bezvoljnije; u svojoj najzrelijoj životnoj dobi, kad je doživio prijateljsku proslavu svoje pedesetogodišnjice života (i tridesetogodišnjice književnoga rada), 1935/36, stvaralački je već umukao, gotovo zauvijek. Da je bio poduzetniji, ustrajniji, tj. neumjereniji stihotvorac, i do tada i poslije još sastavio bi više od jedne knjižice pjesama; ali, držeći se stalno svojih osnovnih motiva, bi li izbjegao monotoniju suvišne i besplodne artificijelne abundancije?! Što nije bio plodniji, razlog je, rekoh jamačno, spomenuta duševna komotnost o kojoj znaju njegovi suvremenici iz tridesetih godina; tada je, osim trudoljubivog agentiranja s torbom punom knjiga za prodaju i od kraja 1936 — poeta laureatus! — kao vjerojatno prvi naš književnički umirovljenik (grad Zagreb dodijelio mu je počasnu mirovinu), »dokolicu« nemilice tratio po zagrebačkim kavanama: sam sa sobom i u društvima isto takvih dugokosih zgubidana, nenametljivih boema koji su ostavljali svoje tragove u književnosti, slikarstvu, kazalištu itd., i koji su — oni drugi! — puštali da se njihovi afiniteti lakoumnih šengajsta rasplinu u duhovitom ćaskanju, uz kapucinere i dim popušenih cigareta.

Ergo, Ljubo Wiesner i u tome je svom boemskom i kavanskom ponašanju Matošev izdanak, »đak« (i to je »naučio« od »rabbija«), akoprem je A. G. Matoš, također boem, kavanski gost (itd.), bio neprispodobivo plodonosniji, budući da je bio vitalan, impulzivan, svestran i nesuzdržljivo kreativan duh. Za razliku od Wiesnera koji je »rođen« za tihog desperatera i eremita, površno kontemplativan, sklon beskrajnom dangubljenju i samo blagdanski svirač na jednoj žici, Matoš je neumorna i doživljajna i stvaralačka »orkestralna« energija. Kontemplativnost, kojom se Wiesner djetinjski zabavljao, i na drugim je mjestima i primjerima bila gotovo redovito vatoovski nježan paravan za »prirođenu« inaktivnost, pasivnost, pa i melankoličan pasatizam. Matoš nije bio kontemplativna nego je bio djelotvorna, dinamična pa zato i plodonosna individualnost. Zato se i nije kao pjesnik okamenio (pogotovu i neodoljiv »prozni pjesnik«!) u ograničenom svijetu idilskog, arkadijskog, blagdan-

ski ladanjskog raspoloženja, kampanilizma, nije ostao sviračem jednog motiva i samo na jednom instrumentu. I on se divio umilnosti ladanja i raskošima domaćeg krajolika i miljea rodoljubnom emfazom, pa je to i opravdavao, osim ostaloga, kliktavo: »Hrvatska okolica je najbolja škola patriotizma«; ako je, osim ostaloga, i nabacio da »pejzaž nije samo vidljiva naša veza s misterijem skladnog svemira . . .«, Wiesner je samo na tome zastao i to je njegovo, Wiesnerovo najdublje pronicanje u vatoovsku milinu i impresionističku privlačnost krajolika i seoskog miljea, svo njegovo subjektivno duševno izdovoljenje erosa života. Zato je Wiesner gotovo beziznimno hrvatski pejzažist, ladanjski idiličar; tome je pristupio samo djelićem Matoševih razgranatih putokaza, hraneći se još i uzorcima što su pritjecali od Vladimira Vidrića kao platonskog pejzažista, pa i od Dragutina Domjanića, salonskog regionalista. (Ujević je Wiesneru pripisivao i utjecaje ovih stranih pjesnika: Rodenbacha, Verlainea i Maeterlincka, najviše Rodenbacha.) Samo na njegovu pjesničkom izdisaju, tridesetih godina, uoči njegove pedesetogodišnjice, u taj su nevini, djevičanski, redovničko-romantičan ambijent prodrle i neke melankolične note, blagi pesimizam i bojažljiva rezignacija suvremenog napaćenog urbanog beskućnika; svoju životnu desperatnost na kraju svega nije više uspijevao izolirati od svojih intimnih sklonosti — nježnoga sanjarenja i sjetnog udivljenja — pa se te neke pjesme (»Ikarov odgovor«, »Zraka u dubinu«, »Kip Domovine«, uz neke prijašnje, isto takve, npr. »Avantire« i »Kupac čarobnih krijesnica«) ponešto ali jedva jedvice odvajaju od »kolosijeka« njegova životnog opusa.

»Bogami! — reče. — Danas je bolje to,
No kakvo stvarnije, veće zlo . . .
Ako se i kupaš suza potokom,
Čezneš bar daleko, daleko,
O daleko, za kakvim plavim otokom . . .

(iz »Kupca čarobnih krijesnica«)

Ali i tu nije zatajio svoju iluzijsku maštovitost, čežnje koje odlijeću s grubog tla u visine, eterske prostore.

Međutim, »Matoševa škola« (sami sljedbenici vele: cenaculum, družba istomišljenika, da bi odvratili pozornost od eventualnih utjecaja, pogotovu epigonstva), kojom je komentatorski popraćena pojava »Hrvatske mlade lirike«, posebno Ljube Wiesnera i Nikole Polića, tek je sjenka što se posve površno natkriljuje nad Wiesnerovim i Polićevim pjesnikovanjem. Ne smije se odbaciti svaku ulogu Matoševa utjecaja, ali je ne valja apsolutizirati. I to zato, što je Matoš svoje mlade obožavatelje naveo na nov put, ali je od njih, od Wiesnera, Nikole Polića i ostalih melankolika u »Hrvatskoj mladoj lirici«, bio daleko bogatija, složenija i temperamentnija pjesnička narav, ličnost koja nije odvajala poeziju od života i aktualnih ideja. Mladim »učenicima«, discipulusima, »učitelj«, rabbi (Matoš) nije ni propisao određen pjesnički program, nije ih bukvalno podučavao u zanatu, akoprem je deklarativno tu i tamo, naoštrenim kritičkim pretenzijama, u pjesničkoj »praksi« zorno pak, zatirao stara obećanja i pokazivao nove, moderne putove. Prvi je pjesnički program u tom cenaculumu skicirao manifestativno (»nacrt novih lirskih nastojanja«) zapravo Ljubo Wiesner: svojim uvodom u »Hrvatsku mladu liriku« 1914, i to usiljeno energično. Pa i to nije bilo posve kategoričko propisivanje, nego, više od toga, indukcija poslije onoga, što je sadržajno, u stvari formalno »Hrvatska mlada lirika« već »prakticirala«.

Više od Wisnerova nacrta, Tin Ujević u nenaslovljenoj studiji-pamfletu o Matošu (objavljeno postumno u splitskom časopisu »Mogućnosti« 1963) iznosi »glavna načela« pjesničke grupe okupljene u »Hrvatskoj mladoj lirici« i poslije u časopisu »Grič« (1917—1919):

»1) Pjesnički jezik treba biti biran: on izražava impresije, senzacije i emocije koje se odlikuju svojom kvalitetom; 2) Gradnja stiha mora biti metrički pravilna, dotjerana i glatka; stihovi ne smiju hramati ni biti hrapavi; uklanjaju se elizije; poslije 4, 5. i 6. sloga postoji cezura; strofe su završene cjeline; 3) Pjesnik, ukoliko piše na štokavskom narječju, mora poznavati štokavski akcenat; isto tako kao što stih mora biti gladak, rima treba da bude po mogućnosti potpuna, precizna; trosložne rime imaju prednost.« Itd.

Wiesner je to dakle imao pred očima i nastojao programatski definirati, i ta je njegova definicija nakalemljena na mentalitet jednog naraštaja, koji se razlikovao od prijašnjih, dotadašnjih i tradicionalnih shema i navika, naraštaj koji je »produkt« svoga vremena, svjesno pretenciozan u želji da bez pretjerana napora postane nov, originalan, poseban. Grupa u »Hrvatskoj mladoj lirici« pokazuje: nije se pazilo i mjerilo o kolikoj se individualnoj nadarenosti radi, nego se okupljalo »istomišljenike«, da bi se zajedničkom snagom ojačalo slabe pojedince i pjesnički neizgrađene ličnosti. Od 12 pjesnika iz te se družbe malo tko izdvajao više od Wiesnera i N. Polića, ne uzimajući u obzir Ivu Andrića (koji će uskoro napustiti poeziju kao takvu i hrvatsku književnost uopće), od Vladimira Čerine, Frana Galovića (jamačno samo kao dijalektalnog, kajkavskog pjesnika — ciklus »Z mojih bregov«, ali koji je došao na vidjelo tek 1925, dakle postumno) i od Janka Polića-Kamova (koji svojim mentalitetom, inspiracijama i orkanskom impulzivnošću, pa i pjesničkom fakturom njima i ne pripada); samo se nadasve pokazao jedinom genijalnom pjesničkom pojavom Tin Ujević; ostali su samo pasabilni stvaraoci i, najvećma, posve beznadni suputnici koji se i poslije, osim donekle Zvonka Milkovića, neće potvrditi svojim djelom (Vilko Gabarić, Karlo Häusler, Stjepan Parmačević, Milan Vrbanić). Međutim, ostaje otvoreno pitanje, upravo sumnja, jesu li zaista kolektivno pjesnici iz »Hrvatske mlade lirike«, osim Janka Polića-Kamova, a poslije sužena grupa Gričana (oko almanaha i časopisa »Grič«) u hrvatsko pjesništvo unijeli apsolutno nov duh, trenutak poslije Vidrića i Matoša, pa i Dragutina Domjanića i Mihovila Nikolića?! Govoreći o prijelomnoj ulozi »Hrvatske mlade lirike« propušta se, da su se, osim Tina Ujevića, malo zatim i usporedo s Gričanima pojavile nove pjesničke i, uz Tina Ujevića, prijelomno dominantne stvaralačke ličnosti, Miroslav Krleža i A. B. Šimić. Izdvoje li se iz »Matoševe škole« najsnažnije pjesničke individualnosti, J. Polić-Kamov i T. Ujević, uvidjet će se razina grupe u njenu sterilnom produžetku Gričana za vrijeme rata. Gričani su još pretenciozniji a bez efekta nacrtali svoj credo: da služe »jedino interesu Ljepote i Ideala . . . Pisat će apologiju Ljepote koja je u Hrvatskoj postala plijenom profesora, licemjera i budala, i apologiju Umjetnika koji je u Hrvatskoj degradiran na rang fakina i sirotog protuhe.« Premda su to gromke kritičke riječi i svet zavjet, iza toga je samo komorno »muziciranje« (često puta i falš) i izolacija — namjerna izoliranost od života! Bez pretenzija da se postavlja zahtjev o odzvuku, pa čak i o odrazu vremena u tom pjesništvu, u »Hrvatskoj mladoj lirici« i kružoku Gričana, ipak valja pripomenuti, da je to bilo vrijeme uoči rata i u ratu, u atmosferi opće čovječanske kataklizme, dok je samoj »Hrvatskoj mladoj lirici« prethodilo burno doba Hrvatske u

rvanju s austromađarskim vlastodršcima (atentat omladinca Luke Jukući na bana-komesara Slavka pl. Cuvaja, đački nemiri i štrajkovi) i premda su neki pjesnici (Andrić, Čerina, Ujević) i potreseni okolnim povijesnim događajima (balkanski ratovi 1912. i 1913), u pjesmama se nimalo ne razabiru ove njihove preokupacije. Nikola Milićević procijenio je to svojim komentarom »Hrvatske mlade lirike«: »Imamo dojam kao da su nečim bili zaslijepljeni, očarani, kao da su pjesme pisali jednom, a u životu djelovali drugom rukom« (»Panorama hrvatske književnosti XX stoljeća«, 1965). Wiesner, koji se na neki način postavio mentorom i šefom grupi »Hrvatske mlade lirike«, osobito Gričanima, najbolji je primjer za to. Štaviše, Wiesner je i poslije toga ostao uglavnom nepromijenjen, njegove su pjesme u »Hrvatskoj mladoj lirici« (»Seosko jutro«, »Na jezeru«, »Žalost večeri«, »Prazna crkva«, »Blago veče«) prototip njegova pjesničkog opusa do kanconijera »Pjesme« 1926, jedva s nekim boljim akcentima do tada i poslije, tridesetih godina, kad je tome dodao antologijske pjesme dotjeranije forme i refleksivne, npr. sonet »Zraka u dubinu«, i matoševski poemičnu lamentaciju »Kip Domovine«.

U Wiesnerovu pjesničkom opusu od pedesetak pjesama polovica su soneti, po koja glosa, ekloga ili balada, i nekoliko »narativnih« većih pjesama (»Moja majka«, »Kupac čarobnih krijesnica«, »Avantire« i »Kip Domovine«). Gleda li se s formalne strane, soneti su to samo vizuelno, a njihova prava formalna zakonitost, koja počiva jednako na konstrukciji cjeline pjesme kao i na ulozi rime među stihovima, podgrizava njihovu vrijednost; te su rime naivne, kao i u ostalim pjesmama, najevidentnija slaboća — slaboća iz koje izviru neprobavljive naivnosti i nespretnosti posve početničke, pa se malo razlikuje stvaralačka autentičnost, pogotovu majstorstvo, od stihotvoračkog diletantizma. Konsternativno je, koliko je u Wiesnerovim stihovima nevaljanih rima, prijevarnih oblikom, nepodnošljiva naglaska i zvukovnosti! Kad se tome obrati pozornost, uvidi se ne samo da je toga sva sila, nego i to, da su pravilne rime »rariteti«! »Muka koju ispaštaju srokovi Stanka Vraza, a kadikad i gracilan svijet slika Ljube Wiesnera«, primjećuje Tin Ujević. Čitač će na svakom koraku naći dovoljno dokaza, pa ih zato evo ovdje, »radi ilustracije«, samo stoti dio od njihove ukupnosti:

visini — paučini, velom — bijelom, gase — pa se, pomakla — stakla, prilici — slici, ormari — stvari, njene — crvene, zraka — oblakâ, okoliša — kiša, vlada — vinograda, svijeta — sjeta, dolina — milina, visini — čini, lijepi — zastrepi, trave — glave, sjeda — greda, cvjetnu — sretnu, neko — daleko, zaplavi — travi, dan — sumoran, san — rastrgan, česta je — prestaje, cesta je — nestaje, violina — kamina, kavaliri — klaviri, korijenja — kamenja, obuze me — pjesme, hiljada — mlada, plamsam — sâm sam, milina — tercina, sunca — kladenaca, ubogara — oltara, polujasnu — zgasnu, lampiona — Londona, gondoljera — sfera (itd.).

Akoprem nije uvijek, pa gotovo i redovito slogovno pravilna (najviše se na višeslogovnu rimuje kratkoslogovna riječ) i akcenatski akustična, Wiesnerova je rima ipak bila zapt koji je ukalupljivao tehniku izraza, njegovu glatkoću i, što je najgore, ćudljivo je skretala logičnost i uopće sadržaj u paradoksalne obrate. Ono što je moćnim stvaraocima pomagalo da se vinu do nove dosjetljivosti i fascinantnih ali uvjerljivih obrata (Kniffova), da bi pronašli svježe figure i metafore, pa stekli i nove ideje i asocijacije, ukratko: razigrali fantaziju — krhkoj je nadarenosti i mlitavome duhu ne samo formalan okov, nego i »kamen spoticanja« koji prouzrokuje posrtanje. (»Tiranija rimâ primorava dobre pjesnike da pronađu svoje najveće ljepote« — M. Proust.) Koliko se na

rimama posrnulo, svjedoči to i cijela povijest našeg pjesništva, počevši je razmatrati od njena novijeg trajanja, Stanka Vraza i Petra Preradovića. Tome je znao biti žrtvom i A. G. Matoš. Zbog toga su »hramali« i mladi, Lj. Wiesner, N. Polić i sudrugovi im. Negibivost jezika u njegovoj artificijelnoj neizgrađenosti, nerazvijenosti, i nemelodioznost u tvrdoći štokavske sintakse smetali su vrhovnom, parnasovskom idealu naše prve moderne: okretnosti lirske metrike i ritmičkoj muzikalnosti, pogotovu spontanoj tehnici glatkog pjesničkog izražaja. Rvati se s time dovodilo je i do sukoba s idiomima iz svojstava našega jezika i njegove pjesničke kristalizacije, prisiljavajući pjevača da se posluži i banalnim i neadekvatnim govornim sredstvima, prividnim rimama koje ne mogu zavarati kultiviran sluh. Matoš je zato, da sebi pomogne, ingeniozno a drsko pribjegao »izmima«, novotarijama kojima je sad šokirao, sad imponirao i godio: stranim riječima (što je dobro došlo tu i tamo Wiesneru i N. Poliću), žurnalističkim šlagvortima, žargonu; bila je to ponekad duhovita rutina i originalnost, ali je ponekad vrijeđalo sluh i ukus, pa i »bolo« oko usiljenim nezgrapnostima. Takva što nalazimo i u Wiesnera, na primjer:

respenzorija — oratorija, amoreta — Nazareta, monotonija — ironija, arije — sanktuarije, Selkirka — Kirka, Parasita — Zenita, paralize — flerdelize, Malströma — teorema (itsl.).

Pogotovu kad je takva rima još i nevaljana! I baš kad je sve upozoravalo na to, da se treba osloboditi takve formalističke stege, vezanoga stiha, i prepustiti se spontanosti vers-librea (što je jedini i prvi u hrvatskom pjesništvu učinio J. Polić-Kamov, pa dao pun zamah svom razbuktanom temperamentu i svojim eruptivnim doživljajima), mladi su se matoševci tvrdoglavo sputavali disciplinom koja je sleđivala njihov ionako krhak duh i podvodila ih školskoj ukrućenosti, šablonama akademizma (a ovome je, više nego ikome, adekvatno odgovarao samo cerebralni eruditizam i sklonost klasicizmu njihova nezavisnog suvremenika, samo nešto starijeg Vladimira Nazora). Radi rime, a kadikad i nezavisno od nje, Wiesner je štaviše gradio i banalne ukrasne sintagme, i sa stereotipnim i s neadekvatnim atributima, što degradira njegov stih, strofu, cijelu pjesmu; radi rime evo takvih egzemplara banalnosti:

oltar časni, smijeh žuti, udes kruti, vrtić lijepi, staza cvjetna, kuća sretna, oblaci gusti, mora plava, nebesa plava, usnuli pragovi, šarena duga, veseli krug, zvonik viti, polja ravna, sjene pram, momče lako, sreća mlada, krvi tmaste, radosti čemerne, kreljuti perne, mirisi bujni, ljubice svele, brige nevesele, južnjaka nujnih, mrak taj rujni, plime uzavrele, kose ruse (itd.).

Isto tako a nevezano od rime:

grozdovi u čaši od kristala, zelena trava, kapljice male, plavo čedo, leden san, nujna sjeta, rujni dah ironijâ (itd.).

Već zbog ovakvih »rekvizita« pjesme nisu dosezale onoga šablonskog savršenstva, za kojim su išle kao prema svom konačnom cilju. Pišući 1915. nekrolog svome drugu Vilku Gabariću, žaleći što mu pjesme nemaju »besprijekornu formu«, Wiesner je, doduše uopćeno, ne računajući sebe (a trebalo je da i sebe ubroji), iskazao konstataciju: » . . . to je prokletstvo velike većine svih pjesnika hrvatskih, da je tu formalnu besprijekornost potrebno tek zamišljati . . .« Na žalost, i mnogo hvaljena Wiesnerova pjesma »Kupac čarobnih krijesnica« bjelodan je dokaz pjesničke formalne neizrađenosti, očigledno nadarene konceptualnosti, što

smeta samom čitanju, pa tek kad se čitanje dovrši, »pod sklopljenim vjeđama« naslućuje se potresna ideja i lirski dojam dotične »fabule«. Nasuprot, posljednja Wiesnerova pjesma, lamentacija »Kip Domovine«, približila se besprijekornosti forme i njena je izražajna faktura adekvatna nostalgičnom, štoosovski domaćem, matoševski elokventnom rodoljubnom nadahnuću, pa je ova, vidljivo nedovršena mala poema, jamačno na nivou najboljih pjesama u novijoj hrvatskoj književnosti. Ali s njom je Ljubo Wiesner i otpjevao svoj »lađuđi pjev«, dokrajčio svoje pjesnikovanje!

*

Otprilike u isto doba s pjesmama javlja se Ljubo Wiesner i s člancima, 1910, no otada do kraja rijetko, kao i s pjesmama, i jamačno mu je u tom »žanru« najznatniji programatski uvod u »Hrvatsku mladu liriku« 1914; uz to da spomenemo s kraja te knjige i duhovite, pomalo sarkastične biografske medaljone o pojedinim pjesnicima, među njima i ovoj autobiografski:

»LJUBO WIESNER. Pravo zagrebačko dijete iz gornje Ilice. Nekad ministrant u samostanu sestara sv. Vinka Paulskog, da bi kasnije postao žurnalist desetog reda, dugokosa atrakcija kazališne kavane i strah kelnera. Zbog tehničkih neprilika nikad nije otputovao u inozemstvo, ostajući stanovati na periferijama rođenoga grada. Ulicama hoda samosvjesno, po šumama tiho.«

Od Matoševe je smrti (1914) zadao sebi štovateljsku obvezu iskrenog adepta svoga idola: da ispita Matošev životni put i stvaranje, pa o tome napiše više glorifikatorsku no kritičku biografiju i književnu studiju; to mu je do vlastita životnog kraja bila i književna i doživljajna opsesija, pa je za to ispunjenje cijelog svog života »prikupljao građu«, sad intenzivno, sad, klonuvši, zanemarivao preuzet posao. Radi toga je i dva puta odlazio u Pariz, 1920. i 1926, da ispita i prikaže Matošev boravak u Parizu početkom stoljeća, i pokraj onoga što je o tome ostavio sam Matoš svojim perom. Plod je toga Wiesnerova proučavanja i doživljavanja svakako impresivan, akoprem je i nesređen, pogotovu i nedokrajčen: nekoliko raznobojnih i nejednakih feljtona s raznolikom »materijom« i iz raznih kutova gledano na Matoša, ponekad i s ponavljanjem, pa čak i skraćivanjem ili proširivanjem pri opetovanom preštampavanju na raznim mjestima (zato se iz pregleda bibliografije čini da je o Matošu napisano više toga, nego što stvarno jest). U pismu književniku Slavku Kolaru 1928. nagovijestio je da priprema knjigu sa 64—80 stranica, naslovljenu: »Mladost A. G. Matoša (Djetinjstvo — Đakovanje — Za novim Bogom)«. Ali je malo od toga pripremio, od obećanog je dao ponešto anegdotskog i doslovno biografijskog u proizvoljnoj interpretaciji, ponešto sadržajnog i stilski briljantnog, ukupno jedva za torzo A. G. Matoša. Što je takvoga zadržao u rukopisu a izgubljeno je, do sada nepoznato, ne može se ni nagađati.

Osim ovoga o Matošu, što je u pojedinostima blistava kruna naše feljtonistike i Wiesnerove konfesionalne doživljenosti koja je neposrednija i životnija od ispovijedi u pjesmama, još je napisao po koji srdačan nekrolog, poneki esej (npr. o N. Poliću), poneku letimičnu kritiku i recenziju, poneke predgovore tuđim knjigama; ponešto je i polemizirao ili davao prigodno ishitrene novinske intervjue bez ozbiljnih pretenzija, ne i bez duha, duhovitosti. Sve to, zajedno s onime o Matošu, nije mnogo, pa je već krajnje vrijeme da se sakupi na jedan kup i tako ovaj pjesnik i feljtonist otme praznim i nekritičkim famama koje njegovi suvremenici pamte iz žurnalističkih i prijateljskih naklapanja, dok novi čitaoci ni o tome nemaju pojma. A baš je kao feljtonist zanimljiv; neovisno o svom pjesničkom djelu, u ovome je »žanru«, kao i N. Polić, »pjesnik« par exellence i po tome Matošev izdanik, iz »Matoševe škole«. Iz kavanskih ćaskanja s prijateljima ostao je u sjećanju kao vješt kozer, pun duhovitih dosjetljivosti i zajedljivosti, a, bogme, i gorkoga sarkazma kojim nije štedio ni nazočne ni nenazočne; zato je često bio predmetom donekle senzacionalističkih novinskih osvrta i anegdota, jednako zbog svoga stalnog stola u zagrebačkoj Kazališnoj kavani, kao i zbog skitničkih torbarenja po provinciji, diljem Hrvatske i Jugoslavije, »u svojstvu« prodavača mahom vlastitih izdanja: prvo biblioteke »1000 svjetskih pisaca«, a zatim »1000 najljepših novela« (30 knjiga, u kojima su mnogi njegovi prijevodi i bio-bibliografske bilješke o dotičnim piscima), napokon i nekoliko knjiga »Hrvatske suvremene biblioteke« (u kojoj je 1940. i »Hrvatski književni zbornik«) kojoj je bio urednikom. Akoprem nije bio plodan stvaralac (ni pjesnik, ni feljtonist), bio je marljiv prevodilac (osim spomenutih novela prevodio je još i knjige: »Žena i socijalizam« Augusta Bebela, iz trilogije Emila Zole romane »Lurd« i »Rim«, i »Jadnike« Victora Hugoa) i svega svoga vijeka agilan organizator, izdavač i urednik: osim spomenutih biblioteka i »Hrvatske mlade lirike« (1914), i književnih revija »Sutla« (1908), »Grič« (1917—1919), »Kritika« (1921—1922) i »Savremenik« (1926—1928). Od vremena kad je o njemu uz ostale i Miroslav Krleža napisao u »Obzoru« 1926. i u »Književnoj republici« 1927. (preštampavano u Krležinoj knjizi »Eseji« 1932. i 1933, i drugdje) kritički ali ne manje i emfatičan osvrt, Wiesner je, mahom afirmativno, često predmetom kritičarskih, recenzentskih i žurnalističkih osvrta i bilježaka.[2] Zapravo odmah u svom pjesničkom nastupu bio je počašćen gotovo hvalospjevima, čak i od Tina Ujevića koji je 1912. (u beogradskom »Slovenskom jugu«), pišući o zbirkama pjesama Rikarda Nikolića, Ilije Despota i Vladimira Čerine, makar i usput, napomenuo:

»... krasan poetski talent koji mlađa generacija hrvatska ima u g. *Ljubi Wiesneru*, ekskluzivnom sonetisti, koji je dao vrlo malo stvari, ali barem u nekome smislu prvoklasnih. Odličan tehničar Wiesner je dao nekoliko poetskih minijatura formalno gotovo savršenih, nekoliko bolećivih katoličkih i prerafaelitskih slika, koje će nesumnjivo imati spoljni uspjeh kada se pojave sakupljene u zbirci. G. Ljubo Wiesner ima sjajnih umjetničkih sposobnosti koje će mu svakako do koju godinu pribaviti jedno od najboljih mjesta u literarnim klasifikacijama.«

[2] Wiesner je prvi puta kritički spomenut u »Savremeniku« (veljača 1911), u osvrtu na časopis »Hrvatski đak«, s potpisom Ld. (Branimir Livadić) i malo zatim u paskvilu lista »Novi Satir« (Zagreb, 15. IV 1911) optužen da pjeva »po Matoševu uzoru«. Iduće godine (1912) spominje ga V. Č. (Vladimir Čerina) u feljtonu »Kod Vatikana« (»Riječki novi list«), gdje je pohvaljen kao »jedan bez sumnje od najboljih naših liričara«, a Tin Ujević u beogradskom »Slovenskom jugu« (što se ovdje posebno citira), dok ga u zagrebačkim »Koprivama« (1912) u karikaturalnoj anegdoti crta Pierre (Pjer Križanić) za kavanskim stolom s Brankom Hlavatyem. U 1914, poslije objavljivanja »Hrvatske mlade lirike«, zajedno s ostalim drugovima i Wiesner je na oku kritičarima (Zdenku Verniću, Vladimiru Lunačeku i dr.), ali najviše je na glasu u polemičkom sporu sa svojim bratićem Josipom Wiesnerom zbog autorstva sonetu »Paviljon«, što je, istini za volju, ostalo neraščišćeno unatoč žestokoj raspri zaraćenih strana. U ratnim je godinama o Wiesneru malo glasa, osim 1917. zbog lista »Grič« kojem je jedan od pokretača i mentora, i 1918. zbog njegova predgovora zbirci kajkavskih pjesama Slavka Vörösa »Tonček Tomaš, Njegovi jadi i nevole«. Poslije rata Wiesner je već poznat, pa premda nema uvijek konkretnih pobuda za kritičarska pera, spominju ga sad usput, sad u središtu pažnje: M. Krleža, Gvido Tartalja, S. Tomašić i dr. (1919), Augustin-Tin Ujević, Nikola Polić i dr. (1920), Ujević i Lunaček (1921), D. Bublić i dr. (1922), dok se od 1924. sve više pune novine i časopisi osvrtima na pjesnika, boema, akvizitera, Matoševa biografa i pokretača kolekcije »1000 svjetskih kisaca« (1924/25), osobito od 1926, kad je objavio zbirku »Pjesme« (osvrti N. Polića, Ivana Nevistića, M. Krleže, St. Tomašića, L. Zimbreka, A. Barca, B. Borka, Mate Hanžekovića i dr.). Popularnosti Lj. Wiesnera u daljnjim godinama pridonose i njegovi fragmentarni članci o Matošu i zauzimanje u evociranju uspomena na Matoša (izdavanje zbornika »A. G. Matoš — in memoriam«, 1934, prvi svezak »Wiesnerove biblioteke«), a 1935/36. povod je Wiesnerova 50-god. života, priredbe i Spomenica s člancima o njemu (I. Krnica, A. Barca, M. Krleže, B. Borka i St. Šimića). Još ga 1937. štampa prati zbog njegove boemske i pjesničke popularnosti, a onda sve to jenjava i od vremena rata do danas o Wiesneru u domaćoj štampi i periodici jedva da gdje ima spomena.

Kad je 1926. izišao prvi Wiesnerov kanconijer, Ujevićevo se predviđanje — premda prenapregnuto i neštedljivo hvalom — obistinilo nizom afirmativnih osvrta i kritika, s iznimkom kritički trijeznih i razboritih prigovora mladog kritičara Ivana Nevistića u zagrebačkom »Vijencu« 1926. (Nevistićeva kritika distonira od općih simpatija i glorifikacija, čak i drastičnim zaključkom: »Ako se sve te konstatacije zbroje i međusobno porede, izlazi da Wiesnerova lirika ne daje našoj poeziji kakvu jaču, originalnu notu . . .«). Od god. 1936. Wiesnerova je pjesnička i boemska popularnost u svom zenitu: uz priredbe u Zagrebu, Samoboru i drugdje, građanski Odbor za proslavu izdao je posebnu Spomenicu o 50-godišnjici njegova života i 30-godišnjici književnoga rada, s nekoliko priloga pretiskanih iz štampe i periodike: Ivana Krnica, Antuna Barca, Miroslava Krleže, Božidara Borka i Stanislava Šimića. Iste mu je godine dodijeljena i počasna mirovina grada Zagreba (1.500 dinara mjesečno). Pod okupacijom je prvo urednik u Hrvatskom izdavalačkom bibliografskom zavodu (HIBZ) u Zagrebu, a od ljeta 1943. do jeseni 1944. u Berlinu urednik »Suradnje«, »mjesečnika za družtvovnu politiku i obću kulturu«.

U Wiesnerovoj su rukopisnoj ostavini i njegove dnevničke zabilješke iz razdoblja od 14. III do 9. V 1945, s naslovom »Prvi put u Bad Abbach« (37 strojem tipkanih stranica). Zapravo su to zapisci o stravičnom »kruženju« od Bad Abbacha (kod Regensburga u Bavarskoj) do Beča i natrag, potucanje sad vlakom, sad kamionima, običnim kolima i, najviše, pješice, raznim zaobilaznim putovima u uzburkanim danima nacističke ratne agonije: sad gotovo na rubu ratnih operacija (Crvena armija tukla je Beč i u nj prodirala), sad u »pozadini« ali »pod krilima« savezničkih bombadera. Za ilustraciju evo jednog fragmenta, po kojem se vidi da tu nema književnih pretenzija:

»29. III ujutro u 3 sata otpratio me Aco (ljubavnik Wiesnerove kćeri Štefane; m. op.) na Franz-Josephs Bahnhof (ravno po Kaiserstrasse, po tramvajskim tračnicama). Jedem u vagonu pogače i pijem čaj. Kroz Krems. U St. Valentinu čekam do 8 navečer. Tu jedem sir. Linz u ½ 10 — dalje za Passau, kamo stižem u 1/4 1 iza ponoći. Kiša. Čekanje na peronu u Passu-u do 4 sata (ujutro 30-toga). Jedem pogaču sa mašću. Razbio posudu sa mašću. Ostavio dragocjenu mast onako u posudi (mjesto da sam je u papiru ponesao sa sobom). U vlaku do Regensburga jedem kekse. U Regensburgu sam u ½ 9. Po blatu pješice u Bad Abbach, kamo stižem 30-toga u ½ 12 sati na objed.«

Odlazio je u Beč kćeri Štefani, noseći markice za živež, cigarete i dokumente, da bi u onom posljednjem času kćer otpremio u domovinu, Hrvatsku; sam se i s njom zajedno vraćao u Bad Abbach, pa su kraj rata dočekali u Bad Gasteinu, u krugu ustaških izbjeglica, mahom endehaovskog »konzularnog osoblja«. Iz tih bilježaka, koje je ponešto nadopunjavao i poslije datiranih doživljaja, evo i podatak o internaciji: »Ovo pišem 12. VII, dan prije internacije, sutra, srpnja 13. u petak.« Na drugom mjestu: da je (8. VIII) »u badgasteinskoj internaciji«, ali ništa više, ništa pobliže o tome. Nije samo puki dojam, nego i, više, realna spoznaja, da je to stravično »kruženje«, zapravo potucanje o kojem je sam ostavio stanovito svjedočanstvo (od 14. III do 9. V 1945), neobjašnjivo, somnambulističko uznemirenje: u tome se miješa dirljiva skrb za životnu egzistenciju kćeri Štefane s vlastitim demonom uznemirenja, koji je više od još neutvrđene duševne bolesti (progresivna paraliza) ili bar staračke pomahnitalosti, nego od samog ratnog straha. Wiesnerova faktična umna agonija u rimskom Zavodu sv. Jeronima i tragičan kraj u bolnici, bacaju nešto svjetla na ovaj biografski intermezzo posljednjih mjeseci rata i navode na pomisao, da je strašna bolest pokazivala sporadično svoje kobne znakove i davno prije tjelesnog finala u rimskoj ludnici 3. VII 1951. Nije li to i osnova da se dijagnoza nazre još prije, u samim godinama rata, u vrijeme kad je Wiesner iznenada, u ljetu 1943, otputovao u Berlin da uređuje nacistički časopis na hrvatskom jeziku, a u njemu od kolovoza 1943. do rujna 1944. pomahnitalo piše gebelsovske politički huškačke uvodnike (»Pisma iz Berlina«); bio je to čin koji se nipošto ne može nadovezati na cijeli njegov životni put i pjesničke preokupacije tamo od njegova pjesničkoga početka u blizini jugoslavenski orijentirane nacionalističke omladine (Andrić, Čerina, Ujević i dr.) od 1910. do 1918, i socijalističkih natruha, a gotovo totalne političke indiferentnosti u cijelom razdoblju između dva rata (premda je, bez opravdana razloga, gotovo zabunom, kao što se to čini s državnim odličjima, 1929. odlikovan Aleksandrovim Ordenom sv. Save IV stupnja, a razložnije na Uskrs 1945. Poglavnikovim Redom krune kralja Zvonimira 2. stupnja, što sam spominje 5. V u svojim zapiscima), do onog sudbonosnog događaja, kad mu je kći Štefana bila izvedena pred ustaški prijeki sud (zbog nezakonita pobačaja), pa ju je otac u panici spasavao njemačkim intervencijama, vezama s Gestapoom, koje je temeljio na svom njemačkom prezimenu i brbljavoj izjavi da je podrijetlom Got. U svojim zapiscima bilježi 28. IV: »U Kaiserhofu sam nekoliko puta vidio Didu Kvaternika. Zgražam se, kad ga vidim. Taj je kriv, da je Štefana bježala u Njemačku.« U zadnjim recima, 9. V 1945, isto to ponavlja o ustaškom policijskom krvoloku Didi Kvaterniku i izjavljuje da ga »mrzi iz dna duše (radi Štefane)« i precizira: »Besramna hulja! On je bio zahtijevao, da se Štefana, puštena iz zatvora da se brani iz slobode (pred redovnim sudom), ponovno uhapsi i izvede pred prijeki sud, što je i učinjeno. On je pravi uzrok njezinoj katastrofi!« Nije li baš ta intimna, obiteljska dramatična peripetija prouzrokovala i neuračunljivu »političku« dramu Ljube Wiesnera, kojoj, u traganju za njezinim motivima, ovako saznajemo neke jamačno uzročne korijene?

Boravak u Rimu od 1948. do smrti 1951, s domicilom u Zavodu sv. Jeronima i zaposlenjem na Vatikanskoj radio-stanici (Stazione radio Vaticana) za hrvatske emisije, za Wiesnerovo je pjesničko i književno djelo uopće posvema bespredmetan životni period. Nije samo alegorijska, nego je svjedočanstvena epizoda kojom je Petar Šegedin, u svojoj putopisnoj prozi »Na Campidogliu« (1952), evocirao lik izgubljena čovjeka, mrtvog pjesnika koji čeka tjelesnu smrt na mjestu (Rim) koje mrzi, u obličju koje ga je degradiralo ne samo u vanjštini, nego i u egzistenciji. Šegedin o tome: »Bio je već star, malen, posve sijed, musav i prljav, u vladanju je imao nešto klaunsko, tavolisko . . .« I šta da se tome brutalnom epitafu za skori Wiesnerov grob u tuđini ima još dodati? Konvencionalno, sa sućuti zbog marazma »zgažena čovjeka«: *Requiescat in pace!* Nezavisno od okrutne sudbine, u hrvatskoj književnosti Wiesnerovo djelo ima svoje mjesto, važnije od njegova rimskog groba.

OBRADBA STRUČNIH NAZIVA U »RJEČNIKU HRVATSKOSRPSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA«

GEOGRAFIJA I NEKI POJMOVI IZ DODIRNIH ZNANOSTI

Tomislav Šegota

Uvod

U »Kritici« br. 5 od 1969. god. iznijeti su porazni rezultati istraživanja stručnosti brojnih fizičkih i kemijskih znanstvenih naziva u *Rječniku*. To me je navelo da učinim slično i sa zemljopisnim nazivljem. Nije potrebno dugo listati po *Rječniku* da se zaključi kako je prikaz zemljopisnih naziva i imena na nedopustivo niskoj znanstvenoj razini. Ali, pođimo najprije od općih zapažanja. Živimo u vremenu neslućene eksplozije znanosti koja je revolucionirala naš život i naš pogled na svijet, koja je prodrla u sve pore našeg vremena i života, pa bi se s pravom trebalo očekivati da se sve to odrazilo i u *Rječniku*. Na žalost, nije tako. Kad sam došao do zadnje stranice činilo mi se kao da sam čitao neki tursko-hrvatski rječnik namijenjen nekom polupismenom stočarsko-poljoprivrednom narodu koji se tek budi iz balkansko-turskog sna. Samo neki od bezbrojnih suvremenih termina, termina iz suvremene znanosti, jedva da su stidljivo prodrli na stranice *Rječnika*. Da je na *Rječniku* zabunom tiskana godina izdanja recimo 1907. jedva da bismo po sadržaju primijetili tu grešku.

Drugo što sam primijetio je krajnja nesustavnost, nepostojanje bilo kakvih kriterija na temelju kojih su odabrane natuknice. (Zato i neću navesti koji sve bitno važni termini iz geografije nisu ušli u *Rječnik*, jer ne znam — odnosno nisam uspio otkriti — po kojem su, meni nedostupnom, kriteriju oni odabirani.)

Treće, upravo bode u oči nedosljednost, jer se — osim u nekoliko izuzetaka (a oni opet ukazuju na nesustavnost i neprincipijelnost) — nimalo nije poštivala činjenica da zagrebačka geografska škola ima svoju vlastitu terminologiju koja se dosta razlikuje od terminologije beogradske geografske škole. Na žalost, stekao sam dojam da je zagrebačko izdanje *Rječnika* samo latiničko i ijekavsko izdanje novosadskog *Rječnika* i da se nisu poštivala neka druga načela. Tako je stvoren jedan zapravo politički problem (nepoštivanje hrvatske geografske terminologije), iako to uopće nije bilo potrebno i to se vrlo lako moglo izbjeći da je materijal pregledao bilo koji hrvatski geograf.

Četvrto, u ovom našem vremenu prožetom općim nesporazumom u komuniciranju ljudi, kad se napisana riječ razilazi u fantastično široku lepezu najrazličitijih tuđih interpretacija, razumijevanja i shvaćanja (odatle mnoge polemike podsjećaju na razgovor gluhih), sve se više osjeća potreba da se točno definira značenje svake riječi, a da rečenice budu što jednoznačnije. To posebno vrijedi za znanstvenu terminologiju. Definicija prije svega mora biti znanstveno točna (u skladu sa stupnjem znanstvene spoznaje) i tu nema nikakve debate! Zatim, definicija mora biti potpuna, ne smije se jedan dio reći, a drugi dio »progutati«. Neki kompliciran pojam ne smije se simplicistički prikazati crno-bijelo samo zato da se postigne tobožnja shvatljivost i pristupačnost svakome. Definicija mora biti kratka i jasna, ali ni u kom slučaju ne smije biti primitivna.

Zatim još dolazi problem etimološkog ili fonetskog pisanja. U geografiji ovaj problem ima svoju izrazito političku boju! *Rječnik* stoji na poziciji koja se u suvremenom svijetu ne može braniti. Naime, svi narodi koji pišu latinicom konačno su (prije ili kasnije) prihvatili pravilo da se geografski nazivi iz stranih zemalja pišu onako kako ih pišu dotični narodi. Time se, prvo, poštuje kulturna i nacionalna samosvojnost dotičnog naroda, i drugo, izbjegava kaos u vezi s izgovorom, koji je u najvećem broju slučajeva ishitren, a nerijetko jedva da podsjeća na pravilan izgovor. (Tu dolazi i poznata činjenica da mi većinu stranih geografskih naziva izgovaramo, odnosno fonetski napišemo, onako kako ih izgovaraju — Nijemci, te onda smatramo da smo izgovor prilagodili duhu našeg jezika!) Svaki geograf dobro zna što je stajalo iza činjenice da je u njemačkom atlasu nekada pisalo *Agram, Tschatschak, Bratsch* itd., i što je sve moralo proći da u njemačkim atlasima imamo danas napisano *Zagreb, Čačak, Brač* itd. Ide se tako daleko da većina stranih atlasa i geografskih karata danas točno razlikuju *č* od *ć* u našim toponimima. Poslije svega toga *Rječnik, Pravopis,* novine itd. prelaze na fonetsko pisanje stranih geografskih naziva. Nije to jedini primjer da mi činimo obratno nego razvijeniji od nas.

Sada ću navesti primjere koji ukazuju na ozbiljne propuste koji su se, međutim, lako mogli izbjeći da je korištena literatura koju imamo. Naime, naša geografska leksikografija je razmjerno oskudna, ali sastavljači *Rječnika* nisu koristili ni ono malo što imamo. Nema smisla uopće raspravljati o začuđujućem stavu da su glavni izvori geografskih definicija bili neki (inače dobri) srednjoškolski udžbenici; ta, mi smo već davno izišli iz naše geografske kolijevke! Čini se da to nekima još nije poznato.

Primjeri

AEROLOGIJA *nauka o Zemljinoj atmosferi.*

Definicija je preširoka, netočna. Moglo se prepisati ono što stoji u *Enciklopediji Leksikografskog zavoda:* dio meteorologije koji se bavi istraživanjem slobodne atmosfere, tj. onog njezina dijela, koji nije pod neposrednim utjecajem Zemljine površine.

ALBION, pjesn. Engleska.

Definicija nije potpuna. Webster's New International Dictionary kaže: A. staro ime za otoke koji čine Engleska, Škotska i Wales. Često se pod tim mislilo samo na Škotsku. Slično ima ELZ: najstarije ime za britanske otoke. Ovo je primjer krivog poistovjećivanja Engleske i Britanije, a to nije isto!

ALTOKUMULUS *sivobijeli oblak loptasta oblika, srednje visine.*

Iz ovoga proizlazi da je a. oblak, koji je srednje debljine, a ne da se javlja na srednjoj visini. Kod nas je usvojen termin kuglast, a ne loptast. Bolja je definicija iz ELZ: vrsta oblaka, koji se stvaraju na visini 2000—6000 m. Pojavljuju se u slojevima, brazdama i pojedinačno u obliku leće.

ALTOSTRATUS *mrežasti oblak raširena oblika.*

Nije jasno kako izgleda »raširen oblik«. Bolja je definicija iz ELZ: oblak u obliku prugaste koprene; ako je tanak vidi se kroza nj sunce ili mjesec kao kroz mutno staklo, ako je debeo posve ih zakrije.

ANEMOGRAF *sprava koja automatski bilježi (na papiru) brzinu i pravac vjetra.*

Sastavljaču definicije nije jasno što je pravac, a što smjer. A. bilježi brzinu i smjer vjetra.

ANTARKTIK *oblast oko Južnog pola.*

Svako dijete zna je da A. kontinent, a ne nekakva oblast.

ANTICIKLON i ANTICIKLONA

Trebalo ih je obratno staviti anticiklona i anticiklon.

ANTIKLINALA *ispupčeni dio nabora na slojevima Zemljine kore.*

Definicija je primitivna, a trebalo je biti kako je u ELZ: naziv za dio bore, koji se konveksno izdigao.

ANTIPASAT *stalan visinski vjetar koji puše od ekvatora prema polovima.*

Definicija netočna (od ekvatora prema polu, znači: južni vjetar) i neodređena (u kojem dijelu svijeta puše?). Trebalo je reći: stalan, pretežno zapadni visinski vjetar u tropskim geografskim širinama.

ANTROPOGEOGRAFIJA *oblast geografske nauke koja ispituje ljudske skupine, njihovo porijeklo i kretanje.*

1. Natuknicu je trebalo uputiti na suvremeni naziv — socijalna geografija; 2. a. nije oblast (odnosno područje!), nego je grana geografske znanosti i 3. definicija nije točna. WNID kaže da je a. znanost koja istražuje geografski razmještaj i uvjete života čovjeka. Definicija u *Rječniku* više se odnosi na antropologiju.

ARAPI *narod semitske porodice koji naseljava zemlje Male Azije (osim Turske) i sjeverne Afrike.*

Definicija nije točna ni potpuna. ELZ: A. su semitski stanovnici poluotoka Arabije, koji su se odatle raseliti u kasnije svoje zemlje po Aziji i Mediteranu. Slično i WNID samo što je područje prošireno na istočnu i srednju Afriku, Madagaskar, Indiju, Malajsko otočje, odnosno na neke dijelove Sirije i Perzije. Prema ovome, kao i prema definiciji »Narod« u ELZ, Arapi nisu narod, kao što ni Slaveni, ni Germani, ni Romani itd. nisu narod. Iz *Rječnikove* definicije proizlazi da Mala Azija obuhvaća, osim Turske, još neke zemlje. *Webster's Geographical Dictionary* kaže da je Mala Azija poluotok u najzapadnijem dijelu Azije između Crnog, Sredozemnog i Egejskog mora. Veći dio Turske je u Maloj Aziji. Prema tome, ne bismo mnogo pogriješili kad bismo rekli da je Mala Azija isto što i azijska Turska. Koje su to zemlje izvan Turske, a pripadaju Maloj Aziji? Pomoći ćemo *Rječniku:* umjesto »Male Azije« trebalo je staviti »Prednjeg istoka«.

ARHAIK *najstarije geološko doba.*

Terminološki netočno. U Geologiji M. Heraka moglo se lako naći da je a. najstarija era u geol. prošlosti Zemlje.

ARKTIK *oblast oko Sjevernog pola.*

Prema ELZ: A. je područje oko sjevernog pola ograničeno srpanjskom izotermom od 10^0.

AUSTRALIJA *najmanji kontinent koji se nalazi u južnom dijelu Tihog oceana.*

A. je kontinent između Tihog i Indijskog oceana, ili jugoistočno od Azije, ali nikako ne u južnom dijelu Tihog oceana. U južnom dijelu Pacifika, kao što znamo, ne postoji nikakav kontinent.

BABLJI KUT *dio neba na zapadu, odakle obično dolazi nevrijeme, kiša.*

Ne mora biti na zapadu. U raznim krajevima b. k. je na raznim stranama svijeta.

BALTA *oblast sa mnogo jezera.*

Ne oblast nego kraj.

BEDUIN *arapski nomad u pustinji Arabije.*

ELZ: naziv za arapska nomadska plemena, koja žive na Arapskom poluotoku, u Siriji, Transjordaniji i sjevernoj Africi. Isto ima WNID.

BENELUKS *savez Belgije, Holandije i Luksemburga.*

1. Nije Holandija, nego Nizozemska. To pokazuje već sam naziv Beneluks. 2. B. nije nikakav savez država kao što su SSSR, SAD itd. Beneluks je, po WGD, naziv za Belgiju, Nizozemsku i Luksemburg poslije stvaranja carinske unije 1947.

BIGAR *krečnjak, vapnenac, nataložen iz vode, siga.*

1. Trebalo je staviti poredak vapnenac, krečnjak; 2. trebalo je osim bigar staviti poznate termine za nj sedra i travertin; 3. bolje bi bilo da je stavljeno »šupljikav vapnenac«, jer mu je to bitna karakteristika; 4. bigar nije siga, odnosno siga nije bigar. ELZ: siga je tvorevina od agregata kalcita, nastaje u podzemnim spiljama kapanjem vode kroz strop.

BILO *širok i zaobljen planinski vijenac...*

Vijenac je već davno nestao iz naše geografske literature jer nije točan. Vijenac je nešto okruglo ili sferno, zakrivljeno, a planina obično nije.

BOKA KOTORSKA *zaljev u Jadranskom moru kraj Kotora.*

Kotor je u Boki kotorskoj, a ne kraj nje. Tko ne zna gdje je Kotor neće znati ni gdje je B. k. Zato je bolje: prostran i razgranjen zaljev u SR Crnoj Gori.

BREČA *komadi stijena, slijepljeni u veću stijenu; neotesan kamen.*

BREČAST *šljunkovit.*

Bezvezne »definicije« koje pokazuju da pisac jedva da ima pojma o onome što piše, a lijepo stoji u ELZ: čvrsta taložna stijena u kojoj su slijepljeni uglasti fragmenti istih ili različitih stijena. Šljunak nastaje zaobljavanjem u tekućoj vodi; on nije slijepljen. Prema *Rječniku,* svaki neotesan kamen iz kamenoloma je — breča. Ni govora!

BUKUREŠT *glavni grad NR Rumunije.*

Nije Rumunije, nego Rumunjske.

CARIGRAD *poznati grad u Turskoj, Istambul.*

»Poznati grad« ne znači ništa. Poznati grad je svaki grad za onoga koji ga — poznaje. Za onoga koji ga ne poznaje je — nepoznat. Stotine milijuna ljudi ne zna da uopće postoji Carigrad. C. je najveći grad u Turskoj itd.

CIKLON 1. a. *značni vazdušni vrtlog u kome se zrak okreće velikom brzinom, a zahvaća malo područje.*

b. *vrtložno kretanje atmosferskih slojeva s obilnim kišama.*

CIKLONA *područje niskog zračnog pritiska, okruženo višim pritiskom.*

Htio bih vidjeti onoga koji će razumjeti o čemu se radi poslije ovakvog kaosa nastalog vrtložnim kretanjem »atmosferskih slojeva«. Zašto nije prepisana definicija iz ELZ: ciklon, općenito vrtložast sistem vjetrova. Ako zahvata veliko područje onda je to ciklona ili depresija. Ako ima manje dimenzije onda su to tropski cikloni, trombe i tornadosi.

CRNAC *pripadnik etničke grupe crnaca u SAD.*

CRNKINJA *pripadnica etničke grupe u SAD.*

Dakle, po *Rječniku,* sasvim jednostavno: Crnci žive samo u SAD. Zar ne zna svako dijete da Crnaca imade i u Africi! WNID odnosi mnogo kompliciraniju definiciju: 1. osoba koja pripada crnoj rasi; 2. pripadnik rase koja naseljava Sudan, tj. dio Afrike između Konga i Sahare; 3. pripadnik bilo koje crne ili negroidne rase u Africi; 4. pripadnik urođeničke rase na Papui ili sličnog plemena u Oceaniji; 5. osoba sa više ili manje crnačke krvi; 6. osoba afričkog podrijetla itd. Pojam se proširuje u natuknici »black«. Nigdje se ne spominje, a to nam je poznato iz prava, da Crnci u SAD nisu etnička grupa nego su punopravni (da li samo formalno to nije stvar naše definicije) građani crne boje kože u SAD.

ČVORIŠTE *mjesto gdje se stječu saobraćajni putovi raznih pravaca...*

Treba ovako biti: mjesto gdje se stječu prometni, saobraćajni putovi iz raznih smjerova.

ĆERPIĆ *nepečena cigla.*

Ć. je nepečena opeka, a ne cigla.

DALMACIJA *oblast SR Hrvatske.*

Bolje: D. pokrajina ili dio SR Hrvatske itd.

DELTA *ušće rijeke koje se grana u više rukavaca.*

Egzaktnija je definicija: ušće rijeke u more ili jezero, koje se grana u više rukava, rukavaca.

DEMOGRAFIJA *nauka o narodu i državi na osnovu statistike, nauka o stanovništvu.* [Demografija] proučava broj, raspored, gustoću, porast i seobe stanovništva.

Tu su izmiješane netočne (prvi dio) i točne (drugi dio) tvrdnje. D. nije znanost o narodu i državi. Ta znanost se zove sociologija. D. je znanost o stanovništvu koja statističkim metodama proučava broj, raspored itd. stanovništva.

DEPRESIJA *ulegnut komad Zemljine površine koji je niži od razine površine susjednog mora.*

Definicija je primitivna i netočna. 1. Što znači »komad Zemljine površine«; 2. depresija ne mora biti samo niža od razine susjednog mora. Prema ELZ: d. je *a.* spuštena, potonula ukleknina; dio zemaljske površine ili morskog dna, koji se nalazi ispod razine okolnog zemljišta; *b.* kopnena ili jezerska površina, koja leži niže od razine susjednog mora.

DEVON *treća formacija paleozojske periode.*

Pobrkani su termini. D. je četvrti period polezoijske ere. Novija geološka literatura, npr. M. Herak: Geologija, Zagreb 1960, uzima podjelu: kambrij, ordovicij, silur, devon... pa bi d. bio četvrti period.

DILUVIJ *doba u razvoju Zemlje kada su se ledenjaci topili i plavili zemlju.*

1. Definicija je krajnje primitivna; 2. naziv diluvij je gotovo potpuno napušten, pa ga je trebalo uputiti ili na kvartar ili na pleistocen; 3. diluvij nije doba nego epoha u razvoju Zemlje. Treba samo skratiti definiciju iz ELZ.

DINOSAUR *izumrli ogroman gmaz, gmizavac mezozojskog perioda.*

Treba ispraviti: izumrli golemi gmaz, gmizavac iz mezozojske ere.

DOLINA *veće ili manje udubljenje između bregova (najčešće duž riječnog korita).*

Suptilnije je u ELZ: izdužena udubina na površini Zemlje, koja je otvorena prema jednoj strani.

DOMINION *samoupravni, autonomni dio Britanskog Carstva (bivša kolonija).*

1. *Rječnik* i drugi strogo znanstveni izvori moraju upotrebljavati samo službene termine. Nikada nije postojala državna tvorevina koja se službeno zvala Britansko Carstvo. Postojala je Engleska, Velika Britanija, Ujedinjeno Kraljevstvo itd. ali nikada Britansko Carstvo. Tko ne zna da je britanski suveren ovog časa — kraljica? Dominioni su dijelovi Britanske zajednice naroda, a to nije isto što i dio Ujedinjenog Kraljevstva ili sl. 2. Dominion ne mora biti bivša kolonija, iako to vrijedi za većinu. Naime, Irska je 1921—1949. bila dominion, a da prije toga formalno nije imala status kolonije.

DULIBA *koritasta udubina ili veća dolina, draga, uvala.*

ELZ ima ljepšu definiciju: krška uvala ili slijepa dolina, obrasla gustom šumom. Naziv se upotrebljava u sjevernom Velebitu.

DUŽINA *razmak, udaljenost među krajevima čega ili između dva mjesta.*

Ne ulazim u geometrijsku definiciju prvog dijela, a koja nije lijepa (dužina je dio pravca između dvije točke, odnosno pravocrtna spojnica dviju točaka). Za geografa je važniji drugi dio: razmak između dva mjesta nije dužina, nego — udaljenost. Kaže se: udaljenost Zagreba do Beograda iznosi...

EKUMENA *naseljeni dio Zemlje; cio svijet, vaseljena.*

WNID kaže za e. da je to naseljeni vijet. Isto tako ELZ: Kod antičkih Grka naziv za tada poznati naseljeni svijet... e. je samo naseljeni dio suhe zemaljske kore. Prema tome, e. nije cio svijet.

EOCEN *starija tercijarna formacija.*

E. je epoha u starijem tercijaru.

EOZOIK *geološka formacija u kojoj se javljaju prvi tragovi živih bića.*

1. Termin je napušten jer se pokazalo da su se prvi tragovi života javili mnogo ranije; 2. e. je era, a ne formacija.

ESKIMI *narod koji živi na sjevernim obalama...*

WNID za E. kaže da su pripadnici rase čija su glavna postojbina arktičke obale... žive u malim obiteljima ili plemenskim skupinama... Dakle, oni žive zapravo u rodovskom uređenju i plemenskim zajednicama, pa se po znanstvenoj definiciji nikako ne može uzeti da su E. narod.

GEJZER = GEJZIR *izvor tople vode u obliku vodoskoka.*

1. Definiciju je trebalo dati uz natuknicu gejzir; 2. treba istaći karakterističnu činjenicu da je g. vrelo iz kojeg povremeno izbija voda u obliku vodoskoka.

GEOCENTRIZAM *zastarjelo shvaćanje da je Zemlja središte vasione, svemira i da se...*

Poredak riječi treba izmijeniti: ...da je Zemlja središte svemira, vasione...

GEOGRAFIJA... kod podjele spominje se da postoje *fizička g., ekonomska g., vojna g.*

Podjela je bez ikakva sustava. Trebalo je reći da se g. dijeli na a) fizičku i b) socijalnu g. Gornju podjelu u *Rječniku* nije trebalo dati, a ako se već htjelo govoriti o tome onda je podjelu trebalo »dotjerati« do kraja, jer postoje (ili su postojale): matematička g., biogeografija, fitogeografija, zoogeografija. politička g., agrarna g., industrijska g., demogeografija, g. gradova (ili poleogeografija), prometna g., historijska g., regionalna g.

GERMANI 1. *opći naziv za stara plemena koja su živjela u sjevernoj i srednjoj Evropi.* 2. *Nijemci.*

Nije mi poznato da se za Nijemce može reći Germani. Kako bi, npr., izgledalo kad bi se reklo da su Germani 1941. okupirali Jugoslaviju?

GETO *dio grada određen za stanovanje Jevreja.*

1. U hrvatskoj geografskoj literaturi upotrebljava se termin Židov, a ne Jevrej; 2, Monkhouse: A Dictionary of Geography, London 1966. navodi da se g. često upotrebljava za bilo koju koncentraciju neke rasne skupine u gradu.

GLACIJACIJA 1. *ledeno doba 2. zaleđivanje, stvaranje ledenih slojeva:* polarna ~

Definicija pod 2. je primitivna; trebalo je samo malo proširiti definiciju pod 1. Ako se zaledi voda u loncu to nije glacijacija. Ako se zaledi i rijeka, ni to nije glacijacija. Ne shvaćam što se misli pod »stvaranjem ledenih naslaga«, jer se i one mogu stvarati, a da ni to nije glacijacija.

GLACIJALAN... ~ jezero, ~ erozija.

Zašto nema glacijalne akumulacije i nekih drugih termina s pridjevom glacijalan?

GLEČER *ledena masa koja se iz predjela vječitog snijega spušta niz strme strane u dolinu; lednik, ledenjak.*

1. U hrvatskoj geografiji i geologiji upotrebljava se naziv ledenjak, jer je glečer njemačka riječ (der Gletscher); zato je trebalo staviti natuknicu ledenjak; 2. »...spušta se niz strme strane u dolinu«. Niz strme strane čega? 3. vječiti snijeg ne postoji, jer ništa nije vječno, a najmanje snijeg. Trebalo je reći:... koja se iz predjela iznad snježne granice spušta po strmim planinskim dolinama u niže dijelove.

GLOBUS *geografskom kartom, mapom obložena lopta koja predstavlja Zemlju, zemaljsku kuglu.*

Ne kaže se lopta, nego kugla.

GOLGOTA ...*mučeništvo (po Golgoti, brežuljku kod Jerusolima, na kome je...*

U hrvatskoj geografiji oduvijek se kaže Jeruzalem, a ne Jerusolim.

GORA *planina; brdo.*

Gore, gorja, planine su veća reljefna uzvišenja na Zemlji, a brda su niža; zato brdo nije trebalo staviti. I nestručnjak osjeća razliku kad se kaže da je Velebit planina, ili kad bi netko rekao da je Velebit brdo.

GRAD 2. *veliko naseljeno mjesto, administrativni i kulturni... centar jednog kraja, oblasti.*

1. Grad je naselje, a ne naseljeno mjesto; 2. grad ne mora biti veliko naselje; g. je naselje u kojem preteže nepoljoprivredno stanovništvo. Zato ima-

de gradova sa 1000 stanovnika i sela sa 50 000 st. Broj stanovnika nije važan da se neko naselje klasificira kao grad ili selo.

GRAD je trebalo uputiti na natuknicu tuča i ondje je definirati.

GRANIT *kamen koji sadrži glinenac, kremen i tinjac, liskun.*

1. Ne kaže se kamen, nego stijena; 2. definicija u ELZ je egzaktnija: g. je eruptivna stijena postala kristalizacijom magme u dubinama litosfere. Sastoji se od glinenca, kremena, liskuna, muskovita ili biotita, ili obadva liskuna.

HEBREJI = JEVREJI *narod semitskog podrijetla koji je doskora živio rasturen po mnogim zemljama, a sada ima svoju državu Izrael.*

1. Definicija je prejednostavna. WNID navodi da je Hebrej pripadnik jednog od skupine plemena (dakle, ne narod!) sjeverne grane Semita u koje spadaju Izraelci, Amonjani, Moabljani i Edomljani. Na kompleksnost upućuje i veliki članak u ELZ u kojem stoji da nomadi koji su se doselili iz Mezopotamije u druge krajeve nisu bili samo Hebreji nego je bilo i (već spomenutih) njima srodnih plemena; za njih je postupno jačao naziv Izrael. 2. živjeli su raspršeni, a ne rastureni.

HEMISFERA *Zemljina ili nebeska polulopta, polukugla.*

Prema ELZ potpunije je reći: polukugla, polulopta, polovica zemaljske, odnosno nebeske kugle određena ekvatorom (sjeverna i južna h.) ili meridijanom (istočna i zapadna h.).

HERCEGOVINA *pokrajina u jugozapadnom dijelu FNRJ između Crne Gore, Bosne i Dalmacije.*

1. Upotreba naziva FNRJ pokazuje kako niz godina tekst nije osuvremenjivan; 2. da je H. u jugozapadnoj Jugoslaviji pokazuje da autor nije načistu sa stranama svijeta

HIJEROGLIFI 1. *slikovno pismo starih Egipćana.*

U ELZ i WNID stoji da su h. naziv za pismene znakove bilo kojeg ideografskog (pojmovnog) pisma (egipatskog, sumerskog, meksičkog, kineskog). U užem značenju drevno egipatsko slikovno pismo.

HOLANDIJA *država u zapadnoj Evropi, Nizozemska.*

Službeni je naziv: Koninkrijk der Nederlanden, tj. Kraljevina Nizozemska. Prema tome, natuknica treba biti Nizozemska.

ILIRI *stari izumrli narod koji je živio u našim krajevima prije doseljenja jugoslavenskih naroda.*

1. U ELZ stoji: indoevropska etnička skupina... razna plemena. Dakle, I. nisu bili narod nego skupina plemena s jakim elementima rodovskog društva; 2. nije trebalo staviti »izumrli« jer njihovi su potomci Albanci, a osim toga, sva su stara plemena »izumrla« ili su »pretopljenja« jer se, jasno, nisu mogla održati do danas. Nema smisla reći da su stari Slaveni ili Germani izumrle skupine plemena zato jer su od njih postali narodi, ili su pak »nestali« u drugim sredinama; 3. I. su živjeli u našim krajevima prije dolaska Rimljana; kad su naši preci došli nisu naišli na Ilire nego na romanizirane njihove potomke; 4. možda bi bolje bilo reći južnoslavenski narodi, a ne jugoslavenski narodi jer je taj termin besmislen u vremenu o kojem govorimo i 5. ako se objektivno promatra povijesni trenutak o kojem je riječ teško bi se moglo reći da su u doba dolaska naši preci došli kao već formirani narodi ili nacije. Sve upućuje na zaključak da je plemensko uređenje bilo prejako da bi se još izvjesno vrijeme moglo govoriti o našim narodima, iako je taj proces bio u toku.

INDUSTRIJALIZACIJA *širenje i umnožavanje industrije, industrijski razvoj; uvođenje strojne, mašinske tehnike u privredu.*

INDUSTRIJALIZIRATI *uvesti, uvoditi industrijski način obrade sirovina, provesti, provoditi industrijalizaciju.*

Definicije su primitivne i ne obuhvataju golem spektar problema vezanih uz industrijalizaciju. 1. Što je to »umnožavanje« industrije? Nikada nisam čuo za nešto što bi »umnožavalo« industriju; 2. da li je industrijalizacija samo industrijski način obrade sirovina? To je samo prva stepenica u nizu od nekoliko. Kako daleko, npr., se udaljila proizvodnja elektronskih računskih strojeva od »obrade sirovina«!

INJE *smrznute vodene čestice koje se nahvataju na predmetima, smrzla magla.*

Pisac ovakve »definicije« nema pojma što je magla, a ovu besmislicu lako je mogao izbjeći da je prepisao iz ELZ: nakupine igličastih kristala leda. Nastaju sublimacijom prehlađene (pothlađene) vodene pare i sitnih kapljica vode na predmetima na koje naiđu. Što je to »smrznuta vodena čestica«? A što tek da kažemo o besmislici kao što je »smrzla magla«?

IZOBARE *crte koje na meteorološkoj karti spajaju mjesta jednakog atmosferskog pritiska.*

IZOTERME *crte koje na geografskoj karti spajaju tačke iste temperature.*

1. Izobare i izoterme su krivulje, a ne crte; 2. na geografskoj, a ne »meteorološkoj« karti; 3. spajaju točke, a ne »mjesta« i 4. atmosferski tlak, a ne pritisak, jer tlak i pritisak nije isto.

JERMEN, JERMENKA, JERMENSKI trebalo je uputiti na natuknice ARMENAC, ARMENKA, ARMENSKI. (Tako je u ELZ i svim knjigama i atlasima koji izlaze u Hrvatskoj.)

JEZERO... postoje glacijalna i vještačka jezera.

1. Definicija je dobra, ali je podjela nepotpuna, Postoje, osim toga, još tektonska, vulkanska, krška i reliktna jezera; 2. mi upotrebljavamo riječ umjetno, a ne vještačko jezero; 3. upotrebljava se i kao naziv za druge nakupine tekućina kao npr. jezero lave, jezero asfalta.

JUGO *južni vjetar u jadranskom primorju.*

Jugo je jugoistočni, a ne južni vjetar!

JUS skrać. *jugoslavenski standard (etiketa za jugoslavenske odjevne proizvode, napravljene po mjeri prosječnog Jugoslavena).*

Pozvaniji stručnjaci bi mogli reći više o tome, ali koliko je meni poznato JUS je garancija određenog standarda i kvalitete za sve moguće industrijske proizvode; pogledajte samo kutiju kalodonta extra ili kutiju cigareta, pa ćete vidjeti da se proizvode po JUS-u. Kako se došlo na ideju baš o odjevnim predmetima?

KAMBRIJ *najstarija formacija paleozojskog doba Zemlje.*

Sa geokronološkim terminima nikako ne ide! K. je period paleozojske ere.

KANTON *administrativna jedinica u Francuskoj i Švicarskoj.*

K. je administrativna jedinica u Švicarskoj i Francuskoj. Prvo treba staviti zemlju na koju najprije pomislimo kad kažemo kanton, jer je u Švicarskoj k. administrativna jedinica višeg reda nego u Francuskoj.

KANJON *uski klanac, duboka, tijesno urezana riječna dolina, sutjeska.*

Nepotpuno i netočno. 1. Prema ELZ: duboka, strmo urezana riječna dolina, nastala riječnom erozijom alogenih tokova u suhim krajevima (ovo je bitno važno!) ili u propusnoj podlozi (krš). Kanjon Cetine, Zrmanje, 2. sutjeska nije kanjon; ona nije tako strma kao kanjon.

KARBON 1. *ugljen, ugalj.* 2. *peti period nastajanja ugl(en)a.*

K. je period nastajanja ugljena, uglja; ne treba reći »peti« jer se može shvatiti da su prije toga postojala još četiri perioda postanka ugljena; 2. nikada još nisam čuo da se za ugljen u hrvatskom jeziku kaže karbon. Kako bi izgledalo kad bi rekli da je Raša rudnik karbona, ili da je karbon iz Hrvatskog zagorja loše kvalitete. Očito, besmilica.

KARSTIFIKACIJA *stvaranje karsta, krša.*

Trebalo je staviti: stvaranje krša, karsta, krasa.

KARSTNI *koji se odnosi na karst, kraški:* ~ predeo, ~ polje.

Karst je njemačka riječ, a mi imamo naš lijepi termin krš. Zato je apsurd da se u *Rječniku* krš upućuje na kras! Prema tome: krš, krški, okršavanje. Osim toga, neki umjesto krško polje upotrebljavaju »polje u kršu«.

KENOZOIK *najmlađa geološka formacija Zemljina razvoja.*

KENOZOJSKI, *koji se odnosi na kenozoik* (~ doba; ~ period).

K. je era, a ne formacija, doba ili period; k. je posljednje razdoblje u geološkom razvoju Zemlje.

KIŠA *atmosferski talog u obliku vodenih kapljica.*

Egzaktnije: 1. oborina, padalina, padavina koja pada u obliku vodenih kapljica promjera većeg od pola milimetra. (Manje od ½ mm je rosulja.)

KLIMA *atmosferski uvjeti, uslovi karakteristični za jedan kraj podneblja.*

Netočno! Pobrkane definicije klime i vremena, a to nije isto. Može se uzeti definiciju W. Köppena da je k. prosječan tok vremena, ili H. Landsberga da je klima prosječno stanje atmosfere. U oba slučaja treba dodati još... nad određenim mjestom ili područjem u određenom razdoblju.

KOMASACIJA *odlukom vlasti izvršena razmjena razbacanih zemljišnih dijelova tako da svaki vlasnik dobije otprilike istu površinu i kakvoću zemljišta, ali u većim komadima.*

Definicija u ELZ je kompleksnija. U agrarnoj geografiji i katastru za »dio« i »komad« se upotrebljava naziv čestica ili parcela. Kad se misli na gornji sloj onda je to tlo, a ne zemlja.

KOMBAJN *kombinirani poljoprivredni stroj, koji u isto vrijeme kosi i vrši žito.*

U ELZ stoji da postoje različite izvedbe kombajna već prema poljoprivrednoj kulturi, koja se gaji (dakle, ne samo za žitarice). U Velikoj sovjetskoj enciklopediji stoji i rudarski kombajn, npr. za kopanje ugljena, treseta itd.

KOMPAS *sprava za određivanje strane svijeta, s magnetskom iglom koja uvijek pokazuje sjever.*

K. u suvremenom svijetu nije onakav kakvog nam pokazuju u pučkoj školi. To je velik, vrlo kompliciran mehanizam pa u ELZ ljepše stoji: magnetska, električna ili optička sprava za određivanje kursova i smjerova u pomorkoj i zrakoplovnoj navigaciji. Osim toga, magnetska igla ne pokazuje sjever; ona pokazuje sjeverni magnetski pol, a to nije isto.

KOROZIJA

Definicija je dobra, ali je trebalo staviti krška k., a ne kraška k.

KOZMOS i sve izvedeno *(kozmonaut, kozmodrom* itd.) krivo se upućuje na kosmos, kosmonaut, kosmodrom itd.

KREČNJAK *stijena, postala u najnovijim geološkim periodima od različitih, pretežno organskih taloga ili sedimenata mora i jezera, vapnenac, vapnenjak.*

1. Definiciju je trebalo dati pod natuknicom vapnenac jer je ta hrvatska narodna riječ usvojena kao stručni termin u hrvatskoj znanstvenoj literaturi. Zato je trebalo napisati: vapnenački, a ne krečnjački; 2. vapnenac nije nastao samo u najranijim geološkim periodima; ima ga gotovo iz svih perioda, a i danas se na morskom dnu nakuplja mulj iz kojeg će nastati vapnenac.

KREMEN *vrlo tvrd kamen, koji se prije upotrebljavao za kresanje vatre...*

K. je (monomineralna) stijena, a ne kamen; još je preciznije u ELZ: narodni naziv za mineral kvarc.

KRIPTODEPRESIJA *uleknuće ispunjeno vodom kojoj je nivo viši od mora.*

1. Umjesto nivo treba staviti našu riječ razina; 2. definicija nije točna, treba ovako reći: k. je depresija, uleknuće ispunjeno vodom u kojoj je površina vode iznad razine susjednog mora, a dno joj je ispod razine mora. Važan je ovaj drugi dio definicije, jer bez toga bi se moglo pomisliti da su gotovo sva jezera (mislim na broj, a ne njihovu površinu) kriptodepresije, a to nije tako.

KROMPIR je trebalo definirati pod natuknicom krumpir.

KUMULUS *oblak gomilaste strukture s ravnom bazom i s vrhom u obliku svoda, lopte ili u duguljastom obliku.*

Ljepše: konvektivni oblak gomilaste strukture s ravnom bazom; kad se ne može razviti ima spljošten oblik.

KVARCIT *kamen od čvrsto povezanih zrnaca kremena.*

K. je stijena, a ne kamen.

KVART grada trebalo je obraditi pod natuknicom četvrt grada ili gradska četvrt.

KVARTAR *mlađe razdoblje kenozojskog doba od pojave čovjeka do naših dana.*

Treba ovako: k. je mlađi period kenozojske ere; osnovna mu je karakteristika pogoršanje klime, zbog čega je došlo do zaleđivanja velikih površina, i pojava čovjeka.

Zaključak

Kao što smo vidjeli, geografska (i srodna) terminologija u *Rječniku* MH nije samo na nedopustivo niskoj razini; ona je ispod svake razine. Svi slični izvori mogu imati poneku grešku jer nitko nije nepogrešiv, ali se ne smije dozvoliti da velika većina obrađenih natuknica ne odgovara stupnju razvoja naše geografske znanosti. *Rječnik* je zakašnjeli primjer nesuradnje sa stručnjacima; u našem vremenu nema više enciklopedista koji bi mogli savladati pregolemu materiju današnje znanosti. Za svaku struku trebalo je izabrati provjerene stručnjake, pa bi se tako izbjegle nepotrebne kritike. Jedina je utjeha da u stranom svijetu ne poznaju naš jezik, pa će sve to ostati samo među nama; inače bi to bila užasna kulturna sramota. Osim toga, poznata je činjenica da je mnogo teže ispraviti krivo naučeno, nego nešto naučiti kako treba. Zato savjetujem studentima i stručnjacima da se ne koriste *Rječnikom,* nego da se obrate pouzdanijim izvorima.

NEDOSEGNUTA INTIMNOST, FATUM I FOSFORI U PROZAMA DRAGE IVANIŠEVIĆA

Branislav Zeljković

Kao i R. Marinković pisac ove zbirke novela[1] došao je s mediteranskog područja. Isto tako razočaran je vjerom zbog njene praktične nedoraslosti idealima koje proklamuje. Već u prvoj noveli opisuje »klečanje pred časnom majkom«, kao Ž. Ž. Ruso koji je dobijao »packe«, dok pisac »Ruku« ironizira učvršćivanje religije — talambasima. Slično je također njihovo literarno porijeklo, jer se u prvim djelima osjeća utjecaj M. Krleže, da kasnije oba pisca pođu posve svojim putovima.

Ima dosta slavenskih pisaca u čijem se djelu osjeća samo utjecaj zapadne analitičke proze. Ako je u Marinkovića slavenska jedna uplašena povučenost u nutarnju humanitarnost s nevjericom, ovdje je to možda samo stanovit patos socijalne boje. Zato je ova zbirka »mopasanovska« kao malo koja u našoj književnosti.

Ona daje samo nakaznu sliku stanja, čak bez dijagnoze, ne tražeći »bespoštednu istinu« nekim naprasitim nožem, nego kao nekom omotanom hirurškom pincetom. Ta pinceta je oruđe školovanog čovjeka koji vidi one finije društvene rane, do kojih ograničen čovjek svojim instinktivnim mozgom niti ne može niti hoće da dođe. Ali ona ne prodire dalje od ovoga, fiziopsihološkog sloja i njegove moralnosti. Zato je »medicinski« snažna i gorka, humanitarna u smislu jedne produbljene pojavnosti, ali nije duhovna, nema nutarnjih ponora, nije od vrste »višeg realizma«.

Ona je ubjeđena, da je pojavnost — prava stvarnost, da ljudi očituju ono što jesu u svom vanjskom reljefu — postupcima, licu. Samo ta prava pojavnost zamaskirana je drugim, jeftinim pojavnim očitovanjima, — onima koje svagdanjica uoči prve i koje za nju ostanu i posljednje do kojih uopće može doći. Zadatak je umjetnika, moć je njegove intuicije, da vidi ovu tananiju sliku stvari. U toj pojavnosti je pravi humanizam i prava istina: Treba vidjeti kakav je život, ne metafizički, ne čak ni psihološki, nego precizno, pod samom rukom, ali ne na maljama, nego u ksentopiji lica. A zatim pustiti društvu, da razmisli, što treba da čini.

Pisac ove proze vjeruje, da nema spoznaje bez ćutilnosti, i ovo je jedna moderna »lokovska« proza, koja — ne vjerujući u umjetničke perspektive zahvata u apsolutne temelje u čovjeku — sažima i produbljuje ono, što empirijski uočava oko sebe. To je proza kroz koju kao da prodire jedno fiziološki oštro i napeto oko, oko koje prati čovjeka u raznim tajnama i raznim gibanjima njegove ugrožene i neutažene fiziologije. A ova fiziologija je pojavni medij kojeg je kretanje poistovjećeno s kretanjem čovjeka uopće, jer je taj medij impregnirao u sebe sva stremljena ljudske duše, — to jest, on ih je uvjetovao. Jer pisac je materijalist i behaviorist, i autonomnih problema duše zato ovdje nema, tjelesni medij je ovdje čovjekov fatum, i zato je on i — fabula ove umjetnosti.

Njen postupak je montaža, tako reći prepirka sa starom, opisnom i statičnom prozom. Tipizacija jezika i prizora ovdje je još jednom tipizirana. Stari, pravosmjerni kauzalitet događaja i fabule, lica i dijaloga ovdje je poremećen, iskidan, ali ipak održan, podsjeća na ponornicu, koja ipak ima tok rijeke. Na ovaj način ona nas prisiljava, da je jače percipiramo, jer joj moramo tražiti skrivene, a stvarne oblike. Sintaksa se kreće između rečenice i signala, govor između dijaloga i punktova »nutarnjeg strujanja svijesti«. To nije skokoviti diskontinuitet kriminalnog romana, niti apsurdni — nadrealističkog, nego diskontinuitet koji samo karakteriše ono tipično koje je starija proza opisivala. »Diskontinuitet koji ne da kontinuitetu da se literarno tipizira onako kako klasična proza tipizacije nije dopuštala životu da je zaspe naturalizmom svoje građe! To je diskontinuitet koji je postao matematski proračunat i selektoran u svojoj analitičnosti, obuhvatajući čitavu temu kao poantilizam sliku, ali poantilizam koji ne daje potpun krajolik, nego samo njegove čvorove, — gotovo poput crteža — silueta na primjer u Babeljevoj »Odesi«.[1]

U okvir takvog postupka spada — skrivena fabula. Dok se u klasičnoj noveli, tehnički naivnoj, obično odmah znade, što će biti, a u složenim oblicima starije priče dijapazon iznenađenja nije velik, ovdje nikad ne znamo, kud pisac smjera. Početak fabule obično je banalan, — zamka pisca koji zatim vrlo neprimjetno i vješto, kao ovlašnim riječima umetnutim u kratak tekst, unosi jednu po jednu sižejnu gradaciju, — na kraju imamo pred sobom višespratnu fabulu s nekoliko čudnih, potresnih sudbina. S tim je u skladu jezik, ne samo probran, nego, tako reći, ispreskakan, kojim moderan čovjek kao da želi dati doličan izraz svojoj inteligenciji što se ne bavi konvencionalnim, prevaziđenim predodžbama. Na sličan način pisac daje i atmosferu: kao ispletenu — pincetom.

Zato ovu prozu ne doživljavate razumom, pa niti afektom, ona ne podilazi hladnim zagrljajem (često cinična u fabuli, u opterećenju životom, ona to nije u dojmu koga pruža, štoviše, u svojoj razornosti ona je — sentimentalna, i tu je možda spoj one njene analitike i onoga — slavenstva). Ne djeluje ona čak niti na nerve (onako kao, na primjer, Arcibašev). Nego utječe na naše ganglije, ona veže usput nekoliko kratkih spojeva, a onda, u poenti, neprimjetno, zapali osvjetljenje...

[1] Drago Ivanišević: *Karte na stolu*, Zora 1959.

[1] Tipizacija tipizacije nužna je u književnosti civilizacije. Za to ne govori samo autonomni razvitak literarnih sredstava, koja, kada su jednom pronađena, stalno teže da nađu svoje još finije oblike. Savremena književnost mora ne samo novim ritmovima pratiti novu brzinu života, nego obim i izukrštanost događaja i lica može slijediti samo putem velikih skraćenja, kroz kroki — sinteze. Ali treba odmah uočiti, da je taj posao olakšan i omogućen i samom prirodom stvari, to jest koncentracijom gradskog života oko umjetnika. Koncentracijom obilnog iskustva iz kog je lakše odabirati. Kao i standardmanom toga iskustva, budući da su glavne smjernice života uvijek malobrojne, te ih u slučajevima gomilanja ilustrira veći broj nego inače. Broj koji je, doduše, beskrajno specificiran, ali — kvantitativan. Upravo krajnjim odabiranjem, osmišljavanjem, kontemplacijom, savremena umjetnost moći će se boriti protiv ovoga vrtloga stvarnosti, koji oduzima vrijeme za razmišljanje i uništava bit stvari, ne dajući mu da se konstituiše. Konfrontirajući nizove križaljki, što nastaju stihijski gomilanjem i bliskim sudaranjem ovih opstojno unezvijerenih i zainteresiranih urbanih lica, pokazujući ono intimno njihovo dno, koje obično ne prodre u stvarnost, nova književnost naći će i svoje nove forme i susrest će se s vječnim (idilskim i elizijskim) postulatima svoje estetske duše.

Život je kao udaren strujom u ovoj prozi. I njeni likovi zato kao da se njišu između jedne patentirane stilizacije i autentičnih strahota jedne naturalističke (po)ratne stvarnosti ...

»Rahmanjinov koncert za klavir« pokazuje, kako okolnosti, koje ljudi sami stvaraju i kojima i nehotično simbolišu svoju propalost, nadrastu napokon njihove pozitivne težnje da pomognu svojoj okolini. Tako, da su na kraju ne samo nemoćni, nego se moraju skrivati i lavirati pred preprekama, koje su postale monstruozne: Suprotstaviti im se bilo bi skoro isto što i ući u ždrijelo neke ... Max Ernstove mehaničke životinje. Oni koji se, manje-više adekvatno, ipak bore, — ako su u slabijem položaju, — na kraju više nemaju gdje da se sklone: Svuda donose sa sobom opasnost progonjenih, koji su prinuđeni stalno provlačiti se kroz iglene uši egzistence. — »Prije zaborava« je novela o kojoj se vjerojatno dugo razmišljalo prije no što je objavljena, iako se radi o posve naravnoj kritici nekih izobličenih predodžbi i stanja, starim kao i svijet. Ta stanja možda najjasnije pokazuju, kako se primitivna svijest ne može kretati u područjima onih tananih i tako reći infinitezimalnih ljudskih odnosa, koji prevazilaze komotnu shematiku klasnih formula. Tada ove formule odgovaraju rudimentarnom ili mehaničko psihološkom bitku društva, to jest njegovoj nerazbuđenosti. Tragedije, koje nastaju otuda, pokazuju, kako rješenje viših društvenih pitanja, — to jest viših intimnih pitanja koja u mediju sredine postaju višeugaonom javnošću jednoga ili mnogih ili svih, — zavisi prvenstveno od finoće i tananosti svijesti. Od njene kulture ili, bolje, od toga, koliko je u njoj ostalo sačuvano one iskonske prirodne snage i takta, što su, tako reći preetablirano, sposobni da shvate ovakve složene situacije kroz koje kao da progovara cjelokupnost ljudskog bića. — »Leo, sunce u rujnu i drugi« počinje temom banalnog bračnog trougla, a zapliće se u čitavu kozmopolitsku egzistencijalnu dramu. Eklektičko literarni slojevi u postupku osjećaju se i ovdje, imena su tipizirano pomodna, ali i tlo i izraz, na žalost, već su naši. Misaono opstojna konfrontacija je ova: Jedan čovjek smatra, da se upleo u intimne odnose dvoje drugih ljudi i traži neki konvencionalan način, da skrene sa sebe muževljevu sumnju. »Normalan«, drži, da se nalazi u »normalnoj« sredini i da je s »normalnim« ljudima. Ali preko glave ovih prešlo je mnogo toga, i njihova slika o opstojnosti — njihov »egzistentni nivo« — pao je na dosta niske grane. Leova shvatanja moraju zato Elzi izgledati upravo ravnodušno naivna, njegova »normalnost« mora joj se činiti i nehotice kao neka davna, spontana nadmoć one »naravi«, koja je doduše tupa, ali »vitalno sretna«, a koju je ona izgubila. Ta »narav« je kompromitirana za nju: i vlastitim gorkim iskustvom, i objektivno, cjelinom egzistence; ili, još bolje rečeno, kompromitirana je već i teoretski — samim temeljnim mogućnostima ljudske egzistence. A Leo je zaista neprimjetna nakaza, čovjek koji zapravo griješi, ali kako njegove pogreške ne vode, barem zasad, u propast ni njega ni druge, nitko njegovu defektnost niti ne vidi. To je izrazita slika egzistentnog morala, koji je sav vezan uz stupanj i oblike opstojnog propadanja ili napretka, a ne uz samobitne čudoredne osjećaje. Leo predstavlja tipično stanje jednoga duhovno raslojenog svijeta, i on je tipičan »heroj svakoga doba«. On griješi, objektivno, zato, što mu nije poznat obim bitka, kao ni njegov potencijal i tajna ... Otuda nesporazum između ovih lica, jer je to nesporazum između raznih vidova opstojnosti, izljebljenih iz one svoje duhovne čistote u kojoj uvijek ima mjesta za razumijevanje. Uostalom, kakvu intimnost može imati Leo, najbanalniji

preljubnik, koji može samo to, da o jednoj nesretnoj ženi zadrži ničeno mišljenje? Kakvu — Ernst, koji iz svoje tragedije nije ništa dobro naučio, nego mu je još poslužila kao alibi za bezglave i propalićke »životne koncepcije«? Kakvu — Elza, koja je izgubila svoj pravi lik i kroz čiji se moralni harakiri tek može naslutiti pervertirano zakamuflirana, ali tragična težnja za onim životom koji je izmakao? Ona je pokušala da daje časove, ali nije uspjela; nema više snage da istupa pred publikom kao glumica, — ona je slomljena. Tko nema snage za aktivni život mora egzistirati na pasivnim stazama, a te »praktični život« sebično iskorištava, — u svijetu »crne akcije« inercija bića koje se istrošilo biva upravo darvinistički kažnjena. Reći će se rat je ostavio pustoš u ljudima. Ali koja je to pustoš stvorila ratnu, i kako je urlik te ratne pustoši našao tako odgovarajuće ruševno mjesto u svojim posljedicama? — Što nam govori ova mračna, potencijalno vječna i istovjetna korespodencija? — S druge strane vidimo opet, kako nijedan darvinist ne može da osudi svoje žrtve. Pravo osude ima samo onaj, tko je savršen, to jest onaj koji sam nikad nikoga nije žrtvovao — i Kranjčevićev »lažni anđeo« na primjer svršava time, da se »sam svojim žrtvama divi« ...

Međutim, pisac ne pokazuje, zašto je Elza pristala da bude »morbidnom žrtvom« i kakve su to mutne, iracionalne struje, koje Ernstu bez ikakvih smetnji dopuštaju, da za svoj opstanak — ili za svoj sadizam izmučena čovjeka — tjera vlastitu ženu u propast? Elzin, krivo usmjeren, osjećaj dužnosti, tipičan je slučaj »moralnog postulata« kog pojedinac iskorištava protiv vlastite ličnosti. Jer čak ako je neki postulat tek nevažan dekadentni privjesak nečega, što se još po staroj, općeobaveznoj inerciji tek tako spominje, — ta reminescentnost ipak nije posve slučajna i ravnodušna, nego baš duboko simptomatična: Ona je primjer »kataraktične perverzije« ... To je moral preokrenut dijaboličnom lukavošću u razorne svrhe, — kao Verlenov »Crimen amoris« to je jedna vrst moralne gordosti, kojom se nepravde sudbine razara, ali ne pobjeđuje poput onih čudorednih istina koji spasavaju integritet i onda, kad ga čitav svijet savija i uništava. No iako u ove slojeve svojih lica i svoje prilično fascinantne fabule pisac nije ulazio, bit će ipak da je tu pravo objektivno značenje, važnost i poučnost ove njegove originalne proze.

razgovori

BESKONAČNO VESELJE SKLADANJA

RUBEN RADICA U RAZGOVORU S EVOM SEDAK

SEDAK: Rubene Radica, dopustite mi na početku jedno izravno pitanje: smatrate li da je vaš skladateljski rad napredak u odnosu na ono što ste učili, ono iz čega ste proizašli, drugim riječima, smatrate li se revolucionarnim?

RADICA: Moram priznati da sam malo zatečen vašim pitanjem. U problem komponiranja ušao sam bez mnogo razmišljanja o revolucionarnosti. Zapravo to je element koji ne primjećujem u glazbi budući da sam uvijek pokušavao tražiti kontinuitet u svemu što je do danas napravljeno. Dakle, tražeći tu nit ja sam samo vidio blage prijelaze, vidio sam ličnosti, doduše koje su se više ili manje isticale nekim smjelim rješenjima, ali ono što se često naziva skokovima, što često nazivamo revolucionarnošću, nisam uspio otkriti. Vrlo sam često čuo primjedbu kako sam se tek nakon studija u Parizu opredijelio za jednu novu vrstu glazbe, odnosno za serijalnu tehniku. Točno je da sam nakon Pariza počeo raditi u okvirima serijalnog načina mišljenja. Međutim, možda će vas zanimati zašto i kako je došlo do takve moje orijentacije. Onog časa kad sam se uvjerio, na temelju vlastitog iskustva, da je nemoguće dalje inzistirati na zasićenim tonalnim funkcijama jer njihovo djelovanje ionako prestaje uslijed pretjerane hipertrofije vertikalnih tonskih struktura, onog sam časa uvidio da je napor u tom pravcu izlišan i bespredmetan. To je možda razlog zašto sam se odlučio za jedan »lakši« put. Lakši barem u smislu organizacije tonskog materijala. To je bio početak. Jasno da su iz toga proizašle sve ostale konzekvencije. Onog časa kad sam organizirao jedan parametar, počeo sam sumnjati i u ostale i odatle je naravno proistekao drugačiji pristup materijalu u cjelini. Međutim, i u mom relativno oskudnom opusu (ja naime ne uspijevam dovršiti više od jedne skladbe godišnje), moguće je primijetiti postepeno usvajanje pojedinih elemenata, njihovo postepeno upotpunjavanje, pa prema tome ja osobno nisam u stanju primijetiti nikakvu revolucionarnost, nikakav skok u svom stvaralaštvu.

SEDAK: Ali vi ste sasvim sigurno u vašem stvaranju stremili i stremite još uvijek prema individualnom stilu. Što je, po vašoj definiciji, stil?

RADICA: Postoji vječno nezadovoljstvo koje nas sili da dotjerujemo ili da dovršavamo ono što smo započeli u prethodnoj skladbi. Dakle, ukoliko postoji tendencija, koju smatram veoma naglašenom kod današnje generacije, tendencija da se što više toga obuhvati, i odjednom sagleda, onda ćete razumjeti da nije moguće, makar mi to i željeli, sve elemente istodobno podjednako i organizirati. To je razlog zbog kojeg u svakoj

skladbi svjesno neke stvari odlažemo za onu slijedeću. Ta slijedeća će biti prema tome u odnosu na onu prijašnju nešto novo, i u tomu je zapravo jedino moguće primijetiti stanoviti evolucioni proces.

SEDAK: Smatrate li da podvrgavanje svih parametara stanovitom načinu skladanja, stanovitoj tehnici, ujedno garantira i stil kao jednu koherentnu i prepoznatljivu pojavu?

RADICA: Bez daljnjega! Mislim da se na taj način postiže ono što bismo mogli nazvati *stilskim karakteristikama* pojedinog autora. Ono što mene, međutim, u tom traženju prvenstveno zanima jest međusobna nužnost i uvjetovanost svih parametara. U toj nužnosti, u njihovom isprepletanju vidim mogućnost usmjeravanja jednog psihološkog djelovanja, dakle one sastavnice koja se vrlo često ispušta iz vida zbog, možda, pretjeranog napora oko rješavanja tehničkih pojedinosti.

SEDAK: Ne čini li vam se da je silni napor u pravcu rješavanja tih tehničkih postupaka, kojima bi zapravo tek trebalo stvarati djelo, nešto što bismo mogli nazvati stilom glazbe kojoj smo neposredno prisutni?

RADICA: Mislim da je to jedan od primarnih pristupa koji je oduvijek postojao, a kojega danas postajemo sve više svjesni. Mene u stvari iznenađuje da se moja generacija tako brzo zamorila, da je tako brzo posumnjala u svoje pokušaje. Možda se našla zbunjena pred rezultatom uloženog truda, nešto što se na kraju krajeva dogodilo i najvećim imenima današnjice, ali da li je to dovoljan razlog da se odstupi ili da se počne sasvim drugačije misliti?

SEDAK: Slijedeći primjere koji dolaze do nas iz svijeta i koji se događaju u našoj blizini, čini mi se da danas možemo govoriti zapravo o dvije vrste odstupanja. Jedna je vrsta ona koju ste vi spomenuli a koja se sastoji u vraćanju na neke napuštene principe skladanja, na neke dojučerašnje tehničke postupke. Drugu vrstu odstupanja vidim u poigravanju izvanjskim sredstvima koje je otkrila eksperimentatorska avangarda.

RADICA U nizu neo-stilova koji su poslije rata nicali kao gljive poslije kiše stigli smo već i do neomodernizma. Priznajem da nisam nikada imao afiniteta prema pokušajima da se u umjetnosti nešto mrtvo ponovo oživi; mislim da su to najneuspješnija razdoblja ne samo stvaralaštva pojedinaca nego Savezu netragom nestati i to vrlo skoro, bez obzira što je u i čitavih epoha. Bojim se da će neoklasicizma u Sovjetskom nj uključeno mnogo značajnih autora. Pokušaj da se na karikirani način govori jezikom dojučerašnjice, impresionira me svojom apsurdnošću. Drugi vid odstupanja sklon sam protumačiti pojavom koja je možda tipičnija za sredine razvijenije od naše, a zadire u najbanalniju komercijalizaciju glazbe. Takozvana improvizatorska sloboda zapravo nije ništa drugo nego bježanje od fiksacije. Prema mom uvjerenju, jer i ja sam u nekim radovima pokušao pojedine elemente osloboditi, ili otvoriti, to je u biti, u većini slučajeva, izbjegavanje truda i prepuštanje odluke izvođaču, interpretu.

SEDAK: Prateći vaš dosadašnji opus evidentno je da ste se veoma skromno koristili mogućnostima aleatoričkog pristupa koji se danas toliko često iskorišćuje. Koji su pravi razlozi tome?

RADICA: Nisam bio nikada toliko ponesen pritiskom onoga što se oko mene događa. Pokušavao sam, barem do sada, uvijek odbaciti svaku vizualnu atraktivnost partiture. Ukoliko sam međutim ipak posegao i za takvim rješenjima, i to u posljednjim dvjema skladbama, bio je to više pokušaj, neka želja za obogaćenjem parametara koje sam po mom mišljenju u svojim međusobnim relacijama, doveo do krajnjih mogućnosti

nosti. Ispalo je, na žalost, suprotno od mog očekivanja. Bio sam uvjeren da će prepuštanjem jednog, u stvari isključivo ritmičkog elementa improvizaciji interpreta doći do interesantnijih odnosa, i interesantnijih vertikalnih sukoba, a dogodilo se upravo suprotno. Dogodilo se da su se pojedinci, dakle voditelji pojedinih grupa, toliko nametnuli, i to u lošem smislu, da je posljedak, barem za mene, bio otužan. Bilo je to zapravo primitivnije od najbanalnije fiksacije ritma. To je razlog zbog kojeg ću u našim uvjetima ubuduće izbjegavati takva rješenja.

SEDAK: To je slučaj kad vas razočara izvodilac. Govorimo, međutim, o aleatorici kao o principu. Smatrate li da je ona jedan od mogućih izlaza iz shematizma? Smatrate li da ona može inspirativno djelovati na suvremenu formu; kao princip, dakako, uz pretpostavku da raspolažemo najboljim interpretatorima?

RADICA: Sam pojam je prilično širok, jer je aleatoriku, kao što je poznato, moguće primijeniti počam od mikro-struktura pa do same forme kao cjeline. Ovisi dakle o tome za kojim tipom aleatorike posežemo. U svakom slučaju ona koja bi se odnosila na formu, mislim, da se ne bi morala odraziti na koncepciju čitavog djela. Jer, konačno, znamo iz iskustva, čak i iz starije glazbe, da redoslijed ne mijenja bit, mislim tu u najširem smislu na redoslijed stavaka neke višestavačne skladbe. Međutim, aleatorika primijenjena na mikro-strukturalni odnos unutar skladbe svakako da rezultira nečim što, ako ništa drugo, omogućava raznolikiju izvedbu, garantira neponovljivost djela. To je, dakako veliki izazov, koji, priznajem, mora zainteresirati.

SEDAK: Priznat ćete, međutim, da takav izazov u sebi krije i niz opasnosti. Tako se npr. jedan izvanredan skup muzičara s Kontarskyjem na čelu nedavno uhvatio ukoštac sa Stockhausenovim djelom *Kurzwelle 68*. Protegnuvši izvođenje na više od jednog sata — uz svu autorovu spretnost manipuliranja zvuka preko zvučnika — bilo je ipak nemoguće izbjeći neminovni pad napetosti i konačnu dosadu u kojoj se izgubilo čitavo djelo. Ne ostaju li ovakvi pokušaji, kao uostalom i Cageov princip o skladbi kao besciljnom procesu, događanju a ne djelu, objektu, u krajnjoj liniji ipak utopija s egzibicionističkom primjesom?

RADICA: Spomenuli ste ime za koje bih se odmah htio uhvatiti. Spomenuli ste Cagea koji me, već od prvog kontakta s njegovom glazbom, provocira. Tu se radi o totalnoj improvizaciji, o totalnoj aleatorici u kojoj je toliko malo toga fiksirano da se svi elementi svode isključivo na improvizaciju. Takav se pristup, naravno, bitno razlikuje od mog shvaćanja organiziranja tonske materije. Ukoliko je pak riječ o Stockhausenovoj skladbi koja je rađena na sličnim principima, onda je jasno da prema njoj imam isto takav stav, bez obzira što se iza te kompozicije krije ime do kojeg sam, barem u njegovoj ranijoj fazi, mnogo držao, i koje je meni osobno, u bezbroj situacija, poslužilo kao putokaz.
U takvom razvoju stvari ja ponovno vidim komercijalizaciju (i profanaciju), koja je možda tipična za Zapad. Ljudi koji su do jučer još skladali godišnje po jednu skladbu, sada su počeli u avionu dovršavati svoje partiture. Ako smo već u vezi s takvim kapitulantstvom počeli govoriti o Stockhausenu, išao bih i dalje i spomenuo njegove pokušaje sa mikrofonima, pokušaje koji, bojim se, isto tako vuku korijen iz Amerike. Nastojanje da se u mikrostruktualni svijet uđe preko mikrofona, čini mi se da je opasna zabluda. Ono zbivanje, o kojem smo govorili, nećemo pronaći s mikrofonima ni sa sličnim protezama koje namećemo glazbi.

SEDAK: Rubene Radica, recite mi kako vi skladate? To pitanje postavljam zato što je vaš opus među rijetkima koji je izvanredno zatvoren, formalno, gotovo bih rekla, jednoznačan. Vaša su sva djela pisana uglavnom za orkestar ili za komorne sastave. Vi ste, osim toga, jedan od rijetkih autora koji se nije prihvatio elektronske glazbe.

RADICA: To što se nisam dotakao elektronike nije zato što bih možda imao neki aprioran negativan stav prema takvu načinu glazbenog mišljenja. Možda naprosto nemam vremena, i čini mi se da vjerojatno neću stići da se pozabavim i ovim medijem. Međutim drugi dio vašeg pitanja utoliko je složeniji što bih zapravo morao da vam na neki način izložim čitav procédé nastanka jedne moje skladbe. U svakom slučaju mora postojati stanovit movens. Dakle, mora postojati nešto što će mi kao neki kostur omogućiti usmjeriti čitavu akciju, čitavo glazbeno zbivanje. Ta okosnica može biti čisto glazbena ili pak vanglazbena ukoliko se radi o tekstu, ili čak o jednoj filozofskoj misli kao što je to bio slučaj u mom djelu *Sustajanja*. Onog časa kad je to usmjerenje riješeno, dolazi do postavljanja glazbenih parametara, dakle do njihova određivanja. Idem toliko daleko da u svakoj skladbi određujem čak i broj obuhvatljivih elemenata. Za jedan se određeni broj prvenstveno opredjeljujem ovisno upravo o tom osnovnom usmjerenju. Možda je potrebno da budem malo jasniji. Tu podrazumijevam prije svega usmjerenje intervalsko-ritmičkih parametara zatim rečeničke akcije i na kraju izbora orkestralnog sastava, pa prema tome i svih onih nužnih situacija koje iz izbora mogu proisteći. Drugim riječima, usmjerenje svih onih elemenata kojima smo operirali i u tradicionalnoj glazbi. Svakako da se radi o pristupu koji se sastoji u odmjeravanju mogućnosti i napora. Pokušavam, ako ništa drugo, da se u svakoj skladbi krećem na rubu tih mogućnosti. (Bez toga se vjerojatno ne bih ni upuštao u rad.) Ukoliko se radi o tome da težište napora u jednoj skladbi prebacujem više na jedan element a djelomice na račun ostalih, onda je to isto tako uvjetovano isključivo upravo onim osnovnim usmjerenjem o kojem sam govorio. Za mene, najinteresantniji dio čitavog tog posla je svakako međusobna ovisnost parametara, koju bih ovdje htio pobliže objasniti. Bojim se da su odstupanja koja smo spomenuli, a koja se javljaju kod vodećih autora avangardne generacije, proistekla možda iz stanovitog nezadovoljstva s rezultatima koje su do tada postizali. Ta su pak nezadovoljstva vjerojatno rezultirala iz spoznaje *da su mnoga dosadašnja htijenja i napori rađali potpuno suprotnim djelovanjima.* Čini mi se da baš od tog nezadovoljstva ili tog neuspjeha treba krenuti. Ukoliko je došlo do promašaja, onda vjerojatno klica leži upravo u postavljanju međusobnih relacija. Bojim se da je to bio jedan od razloga »kraha« totalne organizacije koja je pokušala brojku na analogan i konzekventan način provesti kroz sve elemente muzičke skladbe. Ukoliko u svojoj glazbi pokušavam uskladiti samostalno organizirane elemente, onda to nipošto ne činim pod terorom logike brojeva. Svaki od elemenata djela mora imati svoj logičan kontinuitet kao što ga je na kraju krajeva u glazbi uvijek i imao, a sjecište tih elemenata, njihov ishod mora se naći tek u konačnom rezultatu.

SEDAK: Ako sam pravo shvatila, za vas je znači svako djelo prilika za provjeravanje?

RADICA: Pa ne bih rekao provjeravanje, rekao bih radije prilika za novi izbor, koji proistječe iz radoznalosti za upoznavanjem onog što je do tada bilo najmanje korišteno, ili svjesno ispušteno u ranijoj skladbi.

SEDAK: Vaše se skladanje dakle temelji na stanovitoj unaprijed utvrđenoj, čvrsto definiranoj logici slijeda događaja. Jeste li se uvjerili da ta logika korespondira i u slušaocu, u primaocu vaše glazbe i da je njen slušni rezultat adekvatan onome što ste vi tom logikom htjeli postići?

RADICA: Nema razloga da ne budem iskren. Neću ići tako daleko i neću spominjati slušaoca. Mogu vam spomenuti svoje vlastito iskustvo slušanja i mislim da je ono barem isto toliko mjerodavno. Kad bi mene do kraja zadovoljavao rezultat, onda vjerojatno ne bih više skladao. Baš u tom neuspjehu, ako hoćete, u tom nezadovoljstvu sa svakom skladbom zapravo vidim jedini razlog zašto još uvijek radim.

SEDAK: Vi se do danas niste bavili glazbenim teatrom. Ovaj, međutim, postaje sve atraktivniji faktor, i suvremeni autori sve češće posežu za novim mogućnostima interakcije scene i zvuka koje on pruža. Jeste li ikada pomišljali na skladanje za scenu i u kom obliku?

RADICA: Ta je riječ danas već toliko izmijenila svoj smisao i sadrži toliko toga raznorodnog i različitoga da zapravo ne znam o čemu bi trebalo govoriti. Govorit ću dakle o onome što ja podrazumijevam pod glazbenim teatrom. Potreba za vizualizacijom glazbe nameće se i postaje sve prisutnija, rekao bih iz istih onih razloga, iz kojih dolazi do bjegova od bitnih problema. Svakako da me takav teatar ne zanima. Ja bih radije govorio o onim okvirima suvremenog glazbenog teatra u kojima nazirem sintezu izražajnih mogućnosti. To mi je pitanje utoliko interesantnije jer upravo sada radim na jednoj skladbi za glazbeno-scensko izvođenje. Mogao bih reći da su ovdje prisutni svi moji pristupi glazbenom djelu koje sam već ranije spomenuo, proširen upravo tim jezičnim faktorom, faktorom koji mi je poslužio kao osnovna okosnica. Čitav se problem, dakle, sastoji u proširenju mojih dosadašnjih preokupacija, proširenju u smislu »ugrađivanja« teksta. Ja bih ovdje možda morao govoriti više o tekstu da biste shvatili bit problema. Budući da je ova skladba još uvijek u nastajanju, naznačit ću samo osnovne obrise ovog mojeg sadašnjeg istraživanja. Radi se o pokušaju da se semantičko značenje teksta poistovjeti sa glazbenim zbivanjem. To znači, riječ bi trebala da se direktno nameće podržana adekvatnim glazbenim zbivanjem. U takvom traženju bilo je nemoguće služiti se klišejima koje poznamo, dakle klišejima u smislu zatvorenih formalnih cjelina s kojima se inače susrećemo na opernim daskama. Moguće je čak i o tekstu voditi računa bez straha da se upadne u šablone i isto tako bez potrebe da se pošto-poto napravi nešto novo.

SEDAK: Ima tu jedna stvar koja me pomalo podsjeća na razgovor što smo ga vodili prije dvije ili više godina. Uvijek ponovo spominjete tekst kao movens, i to ne samo sada, u vezi s radom na jednoj scenskoj skladbi, nego i u vezi s radom na jednom čistom glazbenom obliku. Neki put mi se čini da je to u neku ruku okolišni način dolaženja do glazbe. Znači li to da glazbena struktura sama po sebi, sama zvukovna logika, nije dovoljna da pokrene akciju neovisno o semantičkoj vrijednosti jedne logike izrečene riječima?

RADICA: Vi spominjete naš razgovor unatrag dvije godine. On je vjerojatno bio vezan uz moju skladbu *Interferencije*. Vjerojatno se sjećate da tamo nije ni bilo teksta, da je upotrijebljen ljudski glas isključivo kao jedna »instrumentalna grupa« i da je ta grupa na neki način morala artikulirati svoje tonske visine, pa sam prema tome bio prisiljen poslužiti se i izborom vokala, izborom koji je bio svakako isto tako uvjetovan stanovitom logikom glazbenog zbivanja. Na žalost, tamo se isto tako pojavljuje i jedna sekcija u kojoj recitator donosi tekst. To je svakako stvar o kojoj bi se dalo razgovarati, ali koja nema veze s ovim što sam malo prije spomenuo o mojem djelu za glazbenu scenu. Dok je tekst u *Interferencijama* bio literarno objašnjenje čitave kompozicije i kao takav možda čak i nepotreban, dotle se ovdje radi o jednoj novoj kvaliteti, o interpretaciji značenja riječi, paralelno u svim tijekovima. To znači da ta riječ uvjetuje sve ono što se oko nje

događa. Počam od najmanjih strukturalnih odnosa pa do čitave forme. U načinu na koji to rješavam ne vidim ni trunke degradacije glazbene komponente.

SEDAK: Kad sam govorila o tekstu zaista nisam mislila na scensko djelo koje pripremate, već na ideju po kojoj ste komponirali svoje djelo *Sustajanja*. Ako se ne varam, i tu je bio tekst, odnosno samo jedna rečenica, ono što je pokrenulo akciju.

RADICA: To da. Međutim, to je drugo područje Tu je poticaj, odnosno osnovna okosnica bila jedna Jaspersova misao. Filozofska misao, koja mi se čini da je u mogućnosti da se najviše približi glazbenoj misli. Kako smo prisiljeni apstrakciju i ugledati, ponekad čak i u dosta nametljivim obrisima, vrlo često se događa da se upravo ova dva područja ljudske misli prebacaju u jedno »grafičko rješenje«. Možda je to previše osoban način doživljavanja i gledanja. Međutim, taj grafizam jednog zbivanja čini mi se da je moguće pretočiti (rekao bih gotovo jedino) u glazbeni govor. Dakle, to bi bio onaj vanjski poticaj koji, međutim, ne utječe na sve ono što se unutar tog okvira događa i koji prema tome ne vidim da uopće može narušiti ili podrediti glazbeno zbivanje.

SEDAK: I na kraju, jeste li ikada u svom stvaralaštvu, u toku svog rada na glazbi bili obeshrabreni?

RADICA: Možda je prepotentno što ću vam reći, ali moram priznati da nisam. Za mene je skladanje beskonačno veselje. Jer, kad ne bi bilo tog veselja onda bih vjerojatno potražio, ili bih se barem potrudio da nađem nešto drugo. Dakle to je, ako hoćete, vezano za ono osnovno pitanje zašto se uopće bavim jednom profesijom. Kako vidite, ja ću biti još otvoreniji pa ću pokušati ići i dalje u tom pitanju. Čini mi se da se svi mi opredjeljujemo ne sa dvadeset godina nego kroz prvih dvadeset godina života. I onog časa kad smo zaključili da postoji samo jedna mogućnost traženja istine, onog časa je već sve odlučeno. Dakle, ako smo se odlučili za jednu profesiju onda mislim da je to zbog toga što se kroz nju možemo najlakše približiti cilju. O tome koliko i kako, nemoguće je govoriti; to je stvar pojedinca, koja je manje-više ipak vezana za njegov talent. Mene, pravo da vam kažem, ishod traženja mnogo ne interesira, ali zato mnogo više — istraživačka radost. Koliko će potrajati — ne znam. Važno je da ona postoji!

raspre

JOŠ O KNJIZI »MUSLIMANI SRPSKOHRVATSKOG JEZIKA«

Salim Ćerić

I UVOD

U »Kritici« broj 7 za srpanj—kolovoz 1969. god. napisom »Neznanstveni pristup prošlosti i budućnosti naroda Bosne i Hercegovine« cijenio je Trpimir Macan moju knjigu »Muslimani srpskohrvatskog jezika«. Vrednujući negativno napor da se objasni formiranje naroda Muslimana srpskohrvatskog jezika, Macan je iznio neka, za mene diskutabilna gledišta, pa pretpostavljam da bi čitaoce »Kritike« mogao zanimati nastavak dijaloga. Tu je smisao ovog pledoajea.

U svome osvrtu Macan je, uz interpretaciju nekih pasaža knjige, izrazio uvjerenje da ona nije objasnila genezu Muslimana, i prema tome ni postigla cilj koji je imala, i da su autorove pretpostavke o budućnosti naroda neprihvatljive.

Ja ću polemiku sa njim raščlaniti na slijedeće dijelove:

— interpretacija nekih stavova knjige
— zamjerke koje nemaju veze sa tezom knjige
— argumenti kojima se negira teza.

II INTERPRETACIJA NEKIH STAVOVA KNJIGE

Moja gledanja na razvoj raspoloženja Muslimana prema Srbima, Hrvatima i Crnogorcima Macan interpretira pomoću tri slijedeća citata:

1. [»brojčani npr. odnos između feudalaca i kmetova uvjetovao je muslimansko-pravoslavnu, odn. muslimansku-srpsku suprotnost (125) i u odnosu prema susjednim narodima i Turcima.«] — općenito.

2. »vezanje Muslimana za Austro-Ugarsku i savez sa domaćim Hrvatima nije imao nepremostivih tradicionalnih zapreka, jer su borbe sa njima već poodavno prestale da budu glavne i ustupile su mjesto borbama sa Srbima (154)« — period Austro-Ugarske.

3. »u opredjeljivanju pojedinaca za hrvatsku narodnost bilo je više entuzijazma, jer su oni vjerovali da će u savezništvu sa hrvatskim nacionalističkim pokretom izboriti za Muslimane bolje uslove od postojećih« — period Kraljevine Jugoslavije.

4. »Zbog toga su se za drugoga svjetskog rata »hrvatski i muslimanski ultranacionalizam« našli u savezništvu, čemu je pridonijelo i službeno stajalište i propaganda Nezavisne Države Hrvatske, koja je religiju isključila iz nacionalističke pripadnosti u ustaškom pokretu, te isključivo stajalište četništva.« — period NDH.

Međutim, prema mome kontekstu, navedeni izvodi mogli bi poslužiti samo za razumijevanje ponašanja muslimanskog ultranacionalizma uoči i neposredno poslije napada njemačkih i italijanskih fašističkih armija na Kraljevinu Jugoslaviju. Suština raspoloženja formiranog kod muslimanskog naroda prema Srbima, Hrvatima i Crnogorcima, prikazana je u poglavlju knjige »II — C — 1 — b. Odnos prema južnoslovenskim susjedima« i daje drukčiju sliku od navedene. I elemente docnijeg razvoja toga raspoloženja pod Austro-Ugarskom i Kraljevinom Jugoslavijom Macan je prikazao jednostrano, pa molim čitaoce »Kritike« da to imaju u vidu.

III ZAMJERKE KOJE NEMAJU VEZE SA TEZOM KNJIGE

Prije nego što pređem na raspravu o suštini spora, osvrnuću se i na Macanove tvrdnje koje nemaju veze sa diskusijom oko osnovnog predmeta, ali namiču poene njegovom gledištu time što omalovažavaju autora knjige kao nedoraslog da kompetentno raspravlja o ovakvim temama.

Kao što se po naslovu Macanovog osvrta moglo očekivati, on je, čitajući knjigu, naišao na kompilacijski rad, na »mnoge stranice poznate iz dosadašnje literature«, »na dosta općih mjesta (11—16 i dr.)« i »preopširno obrađenih perifernih problema (20—42 i dr.)«. Sreo se sa autorom do te mjere nekvalifikovanim, da ne zna praviti razliku između Mađara i Ugara, da ne zna kada je Bosna u svojoj ranijoj istoriji bila pod vlašću hrvatskih feudalaca, da ne zna da je Jajce u XVI vijeku bilo hrvatski grad, da ne razumije karakter tadanjeg ratovanja između Turske i njenih zapadnih susjeda.

Kompilacija

Ako je pod kompilacijom T. M. mislio na odsustvo u mom intelektualnom naporu obrade i objavljivanja nepoznatih dokumenata i spomenika (za oblast istorije) i anketa (za oblast sociologije i lingvistike), onda ja to prihvatam. Samo objavljeni podaci i vlastito iskustvo služili su mi za uobličavanje sudova. A šta je od toga već saopšteno a da mi nije poznato, ili šta se od tuđega smjestilo u svijest kao moje vlastito, a šta je opet originalno moje, ja nisam u stanju da kažem.

Općenitost, preopširnost, predugi navodi

Pogledao sam mjesta za koja T. M. tvrdi da su uopćena, preopširna i predugo nabrajanje, i prema tome, dobrim dijelom nepotrebna.

Općenitost

Općenitim Macan tretira stranice koje govore o zakonima formiranja prvobitnih etničkih zajednica i klasnih sistema, kao i o religijskim ideologijama. Smatrao sam nužnim upoznati čitaoce sa zakonima formiranja etničkih zajednica u tom periodu, da bi mogli bolje razumjeti ponašanje tog fenomena u kapitalizmu i socijalizmu. Klasne sisteme je trebalo obraditi da se vidi u čemu je bit borbe ljudi za oblike odnosa, a također i da se shvati razlika u društvenoj ulozi etnosa u pretkapitalističkom i kapitalističkom periodu. O religioznim ideologijama bilo je potrebno govoriti, s jedne strane, da se lakše sagleda kakvu su ulogu one mogle imati u formiranju naroda kod nas, uključujući i Muslimane, i, s druge strane, da se shvati kako tolerisanje jednog naroda sa religioznim nazivom ne implicira prisustvo religiozne komponente kod njegovih pripadnika.

Preopširnost

U pasažima koji su za T. M. preopširni, riječ je o uzrocima uspjeha i porazu Turske. Sintetičan materijalistički pogled na vladanje Turske u našim krajevima našao je mjesto u knjizi, prvo, zato što se u tome periodu formirao narod Muslimana, i drugo, što je bez materijalističkog posmatranja te epohe nemoguće stvoriti normalnu klimu za rasuđivanje o Muslimanima.

Predugi navodi

Radi se o Solovljevoj slici bogumilske agonije u Bosni. Pitanje je samo po sebi značajno za razumijevanje okolnosti koje su uticale na stvaranje muslimanskog naroda, a Solovljeva konstrukcija mi se učinila objektivnom, pa sam je, prirodno, inkorporirao u poglavlje o situaciji u kojoj su se rađali Muslimani.

Nepoznavanje

Slijedeći Macanov tekst govori o Mađarima, Ugrima i Hrvatima, Bosni, Jajcu, i karakteru ratovanja: »Na str. 57 Ćerić piše: »U periodu od 1287. do 1316. hrvatski ban Mladen Šubić iskorištava dinastičke borbe u Mađarskoj i stavlja 1304. godine u vazalski položaj znatan dio Bosne (...)«. To nije

točno, jer je općenito poznato da je Pavao Šubić još od 1299. »dominus Bosnae«, da ga je Mladen naslijedio 1312. i banovao do 1322. — Ćerić kao i tu, svugdje piše Mađarska i Mađari, a ne Ugarska i Ugri ili još preciznije Hrvatska i Ugarska, Hrvati i Ugri, pa tako čitalac stječe iskrivljenu povijesnu predodžbu. Zbog toga Ćerić može kazati kako je zanimljivo da »dok posada mađarskih feudalaca drži Jajce, dotle turski feudalci uništavaju njihovu državu na Mohačkom polju 1526« (65). Ako nije profesionalac, onda se to može pripisati površnosti diletanta, ali ako je profesionalac, tada nije smio propustiti da kaže da je Jajce tada bilo hrvatski grad, utvrda u hrvatskom kraljevstvu, koje je kao državni individualitet bio u široj državnoj hrvatsko-ugarskoj (ili ako se baš hoće ugarskoj) zajednici. Da je to htio ili umio razlikovati, jasno bi mu bilo stanje na turskoj granici, način onodobnog turskog ratovanja (kampanjski pohodi, »sveti ratovi«, u pogodna godišnja doba, u kojima su sultani pustošili ili osvajali kršćanske zemlje, tj. iscrpljivali svoje neprijatelje i iscrpljene ih pokoravali) i cjelokupni državni i politički položaj na širokom podunavsko-jadranskom potezu, ili, preciznije rečeno, fronti.«

Mađarska-Ugarska, Mađari-Ugri

U nauci je poznato da su Ugri šira plemenska zajednica iz koje su se razvili mađarski narod i država Mađarska. Pri obradi odnosa te etničke grupacije prema našim krajevima i narodima u prošlosti autori upotrebljavaju različitu terminologiju, ali u novije vrijeme preovladavaju nazivi »Ugarska« za državu i »Mađari« za narod. Ja sam se služio terminom »Mađarska«, pretpostavljajući da je kod čitalaca knjige popularniji, i da neće smetati osnovnoj predstavi o prilikama koje opisujem. (Inače, izbjegavao sam da pominjem narod kao aktera u istorijskim događajima klasnih epoha, jedino sam to činio onda kada se radilo o nacionalnom pokretu koga mase podržavaju; umjesto toga, nastojao sam da bliže determinišem društvene snage, kao na primjer »turski feudalci«, i »hrvatska buržoazija«, srpski kmetovi«, muslimanski slobodni seljaci« i sl.)

Hrvatska i Ugarska

Sugestiju Trpimira Macana o upotrebi termina »Hrvatska i Ugarska«, umjesto »Ugarska«, ne mogu prihvatiti, jer se radilo o državi Ugarskoj, u kojoj su hrvatski feudalci imali podređen položaj. {[»God. 1102. pošlo je za rukom madž. kralju Kolomanu da ugovorom (v. Pacta conventa) veže uza se kao vazale starješine 12 hrvatskih plemena.« — Enciklopedija Leksikografskog zavoda]; [»Ovim činom prestala je Hrvatska postojati kao potpuno nezavisna država i ušla je u državnu zajednicu s Ugarskom, kuda se pomaklo i središte njenog daljeg državnog života. Ma da je mnoga obeležja svoje državne individualnosti zadržala kroz vekove uglavnom nepromenjena, Hrvatska je ipak prestala neposredno uticati na razvitak međunarodnih odnosa, a o svom unutrašnjem razvoju nije više mogla suvereno odlučivati.« — Istorija naroda Jugoslavije.]}.

O vladavini hrvatskih feudalaca u Bosni

Na mjestu je Macanova primjedba da je kod vladavine Šubića u Bosni trebalo navesti Pavlovo a ne Mladenovo ime, i da godina 1299, a ne 1304, označava početak njihovog gospodarenja u Bosni. Pregledajući izvore kojima sam se služio nisam mogao ustanoviti kako mi se potkrala ova greška.

Čije je bilo Jajce 1526.

O tome ko je bio suveren nad Jajcem u vrijeme mohačke bitke u »Istoriji naroda Jugoslavije« (I—564) stoji: »Međutim, Jajačka i Srebrnička banovina održale su se nekoliko decenija i pored stalnih napora Turaka da konačno zavladaju čitavom Bosnom. Ali kao što Ugarska nije uspela da prema Srbiji očuva Beograd i Šabac, ona nije bila u stanju da to učini ni sa svojim uporištima u Bosni. Čitava odbranbena linija od četiri banovine podlegla je za kratko vrijeme dvadesetih godina XVI v. kada je Turska započela svoju snažnu ofanzivu protiv Ugarske. Srebrnik je pao u turske ruke oko 1512. g., Šabac i Beograd 1521. godine. Uskoro poslije Mohačke bitke nestalo je i Jajačke banovine 1528 godine.«

Karakter ratovanja

O mome poimanju karaktera ratova u XVI stoljeću može se zaključiti po slijedećim izvodima iz knjige:

(14) »Jedan od načina da feudalni sloj podmiruje svoje rastuće potrebe ne povećavajući udio u vrijednostima koje stvaraju kmetovi (produktivnost je sporo rasla) bio je da se proširе područja sa kojih se ubiru doprinosi, a to je značilo rat sa susjednim feudalcima. Takvi poduhvati su čak šta više povezivali dio kmetova — učesnika u diobi ratnog plijena — sa feudalcima. Ratovi su zato, bilo da se u njima dijele tuđa dobra, bilo da se brane sopstvena od pljačke i pretjeranih tributa napadača, predstavljali tkivo za povezivanje pojedinih društvenih cjelina i ublažavanje unutarnjih protivrječnosti u njima.

U ratu između feudalaca učestvovali su ljudi koje su feudalci, prema snazi vlasti, bogatstvu i izgledima rata mogli da pokrenu. Osim vladajućeg sloja, feudalne vojske su bile sačinjene od profesionalaca[4] i mobilisanih pojedinaca. Svi su se oni upuštali u rizik sukoba zbog feudalnih dvoraca i dragocjenosti, zbog zemlje i stoke.«

(65) »Interesantne su još neke stvari. Dok bosanske tvrđave drže sjeverozapadni susjedi nekadašnje bosanske države, dotle mi vidimo komandanta bosanskog područja Jakub-pašu sa velikom vojskom kod Celja 1493. godine; dok posada mađarskih feudalaca drži Jajce, dotle turski feudalci uništavaju njihovu državu na Mohačkom polju 1526. godine; dok turski feudalci opsjedaju Beč, neke tvrđave u Bosni još nisu u njihovim rukama. Tadašnje ratovanje na malim prostorima i kontrola teritorija relativno malim posadama iz rijetkih tvrđava, omogućavali su za današnje prilike nenormalnu sliku državnih granica i strujanje uticaja kontaktima po teritorijama između tvrđava.«

Nerealna je Macanova predstava o tadanjem ratovanju. Prema mojim podacima »kampanjski pohodi« i »sveti ratovi« u pogodna godišnja doba karakterisali su ne samo poduhvate Turske, već i njenih sjeverozapadnih susjeda. Samo što, zbog odnosa i veličine snaga, u XV, XVI i XVII vijeku imamo više ofanzivnih akcija Turske, da bi u XVIII vijeku ofanzivu preuzeli njeni protivnici. U istoj srazmjeri se mijenja i karakter ratova: što se ide u bližu prošlost sve je manje pljačkaških poduhvata (XVI vijek: devet pljačkaških poduhvata iz Turske, tri u Tursku; XVII vijek: tri pljačkaška poduhvata iz Turske, dva u Tursku).

Profesionalizam i diletantizam

Macan nije imao razloga da se dvoumi da li sam ja profesionalac u ovom poslu; on je to mogao vidjeti u mojoj uvodnoj napomeni, gdje sam kazao da sam se »neprofesionalno bavio pitanjem«. Njemu je također stajao na raspoloženju termin »amater«, umjesto termina »diletant«, koji, kao što se zna, sem u glumačkoj djelatnosti, označava neznalicu.

IV ARGUMENTI KOJIMA SE NEGIRA TEZA

1. O etnogenezi

Osnovne Macanove zamjerke tiču se etnogeneze: »Zainteresiran za znanstven i temeljit prikaz muslimanske etnogeneze pročitao sam Ćerićevu knjigu. Međutim, moram priznati da cjelovitu sliku etnogeneze nisam stekao... Tek nakon potankog istraživanja predislamske narodnosne situacije, njezina razvitka, nakon pažljivog i svestranog praćenja muslimanske etnogeneze od 1463. do naših dana s raščlambom hrvatske i srpske muslimanske sastavnice, dobit ćemo cjelovitu i znanstvenu obradbu muslimanske etnogeneze: dobru knjigu.« Za Macana se, drugim riječima, o jednom narodu, o njegovom postojanju, ne može »znanstveno«, što će reći ozbiljno, govoriti dok se u detalje ne razjasni njegovo porijeklo. A polazište moje knjige i jeste u tome da ne smatra bitnim od koga Muslimani vode porijeklo, već činjenicu da su se oni kroz nekoliko posljednjih vjekova oblikovali kao narod, i da se takvim i danas osjećaju. U tome su osnovne razlike u gledanju na problem, i od toga ko ima pravo u ovom pitanju, zavisi da li su Macanove refleksije o etnogenezi na mjestu ili ne. Radi toga ću najprije iznijeti neka razmišljanja o ovom načelnom pitanju.

Moguća su dva osnovna načina utvrđivanja postojana nacionalnosti: istraživati etničko porijeklo ljudi koji tvrde da pripadaju određenoj nacio-

nalnosti, odnosno za koje postoji takva hipoteza, i anketa među njima; moguća je i kombinacija jednog i drugog metoda.

Mislim da nije sporno da vrijednost navedenih postupaka treba cijeniti isključivo sa stanovišta šta oni znače za ljude čiji je interes u pitanju. Da ih pogledamo, dakle, sa tog gledišta.

Genetički metod podrazumijeva istraživanje i utvrđivanje prošlosti pojedinaca i grupa. Od toga na koji će se period vremena istraživanje ograničiti, zavisi kakav će biti njegov rezultat; ako se orijentišemo na jedan period dobićemo jedan rezultat, a ako se orijentišemo na drugi period, dobićemo drugi rezultat. Što je posmatrani period kraći, to su i razlike u odnosu na tekuće stanje manje, a isto tako i potrebe za mijenjanjem osjećaja i navika, i obrnuto. Izborom perioda istraživanja može se doći i do rezultata koji preporučuju nijekanje savremenosti, čak insistiraju na obnovi izumrlih narodnosnih osobenosti i kultura. Jasno je uočljiva apsurdnost takvih preporuka. One mogu staviti žive ljude pred nevolje koje nisu stvorili, koje za njih ne postoje, iz kojih oni ne samo da ne žele, već i ne mogu da traže izlaz.

Postavlja se pitanje da li se utvrđivanjem istraživačkog perioda daju izbjeći apsurdnosti. Daju, ali samo u slučaju da ga utvrđuju oni koji su predmet istraživanja, o čijoj se sudbini radi. Jer, oni će snositi posljedice realizacije nalaza.

Metod ankete zanemaruje prošlost i oslanja se na savremena osjećanja, legalizuje ih i priznaje postojeću kulturu kao bazu daljeg razvoja.

Šta implicira primjena kombinovanog metoda istraživanja geneze i ankete o savremenosti? I ovdje sve zavisi od perioda prošlosti koji će biti istraživan. Bude li određivan mimo volje objekta istraživanja, daće rezultate različite od ankete savremenosti; bude li određivan njegovom voljom, upoređenja će pokazati podudarnost.

Naučnik koji se bavi društvenom stranom čovjekovog života mora biti načisto da li rezultate genetičkih istraživanja smatra bitnim ili ne za definisanje etničkih zajednica; drugim riječima, da li je za priznavanje onoga što postoji i što ljudi žele, ili je za promjenu bez obzira na osjećanja ljudi.

Ako se opredijelimo za usklađivanje savremenosti sa rezultatima genetičkih istraživanja, bilo kakvi da su, onda je sudbina ljudi u rukama snage koja je van njih, koja, zato što je momentalno jača od njihove sopstvene, ima moć da im određuje ponašanje. A to je nasilje, koje te ljude stavlja u podređen položaj; zahtijeva od njih da mijenjaju osjećanja, da kidaju prirodno formirane emocionalne veze a stvaraju nove, da se odriču prijateljstva i ljubavi, da se otuđe, da se odreknu sopstvenog ja, da mijenjaju lik po tuđem diktatu, da život cijepaju na dva dijela, onaj do diktata i onaj poslije njega, da priznaju da ne mogu živjeti dalje onakvi kakvi su se rodili, a to je duhovna smrt čovjeka, koja mu ostavlja tijelo a čupa dušu, represija gora od fizičke smrti za svakoga ko ima dostojanstvo.

Provođenje takvih ideja ima i negativne materijalne posljedice za ljude. Prisiljavajući ih da mijenjaju kulturu i običaje, način izražavanja, stanovanja, odijevanja, ishrane i rekreacije, ono ih stavlja u položaj početnika u zrelom dobu, hendikepira ih kao stvaraoce, umanjuje vrijednost njihovog radnog efekta, a time i sredstva za život. To nanosi štetu i široj zajednici u kojoj žive, jer usporava rast njenog bogatstva.

Ako se treba boriti za afirmaciju rada kao bitnog doprinosa životu čovjeka i njegove zajednice, onda socijalističke snage koje usmjeravaju razvoj društva moraju priznati etnički status quo od onog momenta kada preuzmu takvu odgovornost. To je prvi uslov da rad pripadnika svake etničke zajednice bude jednako omogućen i cijenjen. Može nauka utvrditi da su preci ljudi koji danas žive etnički izgledali ovako ili onako, to ne mijenja stvar, irelevantno je za socijalističku politiku.

Alternativa je nasilna transformacija, »prerada« postojećeg, što staje napora, izaziva otpore i skupo staje društvo. Dosljedno provedena takva orijentacija prinude nema kraja: »preradi« li jedne, moraće preraditi i druge, odnosno neko će sutra prerađivati one koji prerađuju danas.*

Radi toga genetička istraživanja ne mogu biti uslov za definisanje savremenih narodnosti. Pošto je moja knjiga imala za cilj da pokaže kako su nastali Muslimani (a ne muslimani, kao što ih označava T. M.), mislim da je u tome mogla uspjeti i bez genetičkih istraživanja na kojima Macan insistira.

Nema nijednog obrazovanijeg Muslimana koji nije svjestan da geneza njegove posebnosti ne seže u beskonačnost (kao ničija, uostalom). Ima ljudi

* »Prerađivanje« se ne može ograničiti na kulturno nasilje; otpor naroda mora se, prije ili poslije, volens nolens, kategorizirati kao destrukcija koja upućuje na druge oblike nasilja.

koji na osnovu prezimena, ili konkretnih istorijskih podataka pobliže znaju otkud vuku porijeklo, ali se ipak osjećaju pripadnicima muslimanske etničke zajednice, koja se razlikuje od drugih koje imaju iste ili slične korijene. Postoje narodi za koje je poznato da im je geneza u drukčijoj kulturi, religiji, pa čak i rasi, od onih koje ih kasnije obilježavaju, pa niko dobronamjeran ne pokušava sporiti njihova opredjeljenja i osjećanja.

Genetička istraživanja omogućuju korisna saznanja o bićima i stvarima. Utvrđujući njihovo porijeklo i otkrivajući puteve njihovog konstituisanja, pomažu da im se shvate osobine i upotrebnost, kao i promjene koje mogu doživljavati, ali se i bez njih može znati identitet posmatranog objekta, jer se on dobiva analizom supstance.

Ne treba biti mnogo mudar da bi se uočilo šta znači rezon: taj i taj kraj je tada i tada bio naseljen tim i tim stanovništvom, njime je vladao taj i taj kralj, prema tome ... Ako bi išli tim putem, kakvu bismo kartu svijeta dobili u glavama? Kuda bi nas odvelo potezanje »starih« prava? I koliko bi ljudi platili košmar bitke za njihovo ostvarenje?

Po Macanu, etnička individualnost Muslimana ne može se dokazati njihovim specifičnim ponašanjem kroz više stoljeća unazad, ni osobenošću mentalnih i kulturnih komponenti, niti njihovim izjašnjavanjem. On drži da je neophodno, da bi se s tim bilo načisto, izučiti čitav niz pitanja: stanje predslovenskog stanovništva na području Bosne i Hercegovine, proces njegove asimilacije i rezultati; narodnosna povezanost govora bosanskohercegovačkog stanovništva u predislamsko doba; kristijanizacija Srba i Hrvata; odnos katoličkog i pravoslavnog stanovništva u prošlosti Bosne i Hercegovine; etničko opredjeljivanje pripadnika bogumilske zajednice; narodnosni uticaji bogumilstva; migracije Srba i Hrvata na području Bosne i Hercegovine; uticaj vjeroispovijesti na oblikovanje naroda; sfere vjeroispovijesti; smisao naziva Bošnjak i Bosanac u prošlosti; ikavština i šćakavština; prevjeravanja poslije islamizacije; mirnodopski odnosi muslimanskog stanovništva, osobito Krajišnika, sa susjednim stanovništvom; djelovanje istaknutih muslimana u novije vrijeme (poslije 1878) u drugim središtima i uticaj hrvatski i srpski orijentisanih muslimana na općenitu etnogenezu i današnju situaciju; muslimanske narodne pjesme i umjetnički radovi; turski i arapski putopisi i naučna djela o Bosni i muslimanima.

Gotovo svi pobrojani predmeti obrađivani su u odgovarajućim poglavljima knjige. Ako ih nauka još nije dovoljno rasvijetlila, to nikako ne može biti zapreka da se danas ne može biti načisto sa postojanjem muslimanskog naroda, pogotovu što neki nemaju nikakve veze s tim (na primjer, predslovenski period). Čitavi timovi istoričara, sociologa, lingvista i istoričara umjetnosti morali bi se truditi godinama da ih potpunije objasne, a i tada ne bi bile riješene sve enigme. Ne vjerujem da se u vrijeme istorijskih spoznaja o egzistenciji ma kog naroda raspolagalo sa sličnom količinom nespornih znanja, pa ne vidim zašto bi to bilo nužno kad se utvrđuje postojanje muslimanskog naroda.

Mislim da bi se ovdje mogao otkloniti nesporazum oko govora kojim se služe Muslimani. Jedan narod ne može postojati ako se njegovi pripadnici ne mogu sporazumijevati, zajednički način saopćavanja misli im omogućava da posjeduju osjećanje jedinstvenosti, no, u određenim epohama se jedan narod može razdvojiti u različite narode, i obrnuto. Prema tome, osobenošću govora (a ne jezika) Muslimana nije potrebno dokazivati njihovu etničku posebnost ali je okolnostima koje su stvarale njihovu etničku posebnost i intenzivnim i dugotrajnim komunikacijama među njima moguće objasniti otkuda im specifičnosti u izražavanju. Siguran sam da bi anketa pokazala razlike u govoru na etnički izmiješanim lokalitetima. I laik bi ih mogao uočiti, upozorili bi ga obični ljudi (»oni« to kažu tako i tako). Imam utisak da bi se preciznim istraživanjem mogli utvrditi i zajednički elementi u govoru Muslimana kao cjeline, no dopuštam da bi me snimanja totaliteta mogla demantovati.

Poslije ovoga što sam rekao, čini mi se da je suvišno komentarisati Macanove tvrdnje o sastavu stanovništva srednjovjekovne Bosne — za mene su one jedno od ispoljenih mišljenja koja ne mogu uticati na tezu o narodu Muslimana.

Na kraju rasprave o etnogenezi pokušaću da objasnim i zabunu oko statističkih podataka o nacionalnom opredjeljivanju službenika u Bosni i Hercegovini pod Austro-Ugarskom. (T. M.: »Opredjeljivanje ilustrira nejasnim statističkim podatkom da se od 1 100 muslimanskih službenika 1910. njih 3490 izjavilo Bošnjacima, 2585 Hrvatima i 713 Srbima. Čini se da ukupan broj nije

točan. Sâm nisam istraživao.«) Opaska se tiče redova na strani 160 knjige: »158/ Prema izvještaju Uprave za Bosnu i Hercegovinu u 1910. godini bilo je državnih službenika katolika 7.000, pravoslavnih 2.500 i 1.100 muslimana. Od njih su se 3.490 izjasnili kao Bošnjaci, 2.585 kao Hrvati, a 713 kao Srbi.« Macan nije uočio da se radi o opredjeljivanju 7000 + 2500 + 1100 = 10600 vjernika, i da se od njih 6788 izjasnilo za tada priznate domaće nacionalnosti — ostali su vjerovatno pretežno bili stranci, Austrijanci, Mađari, Česi, Slovaci i drugi.

2. Transformacija

Interpretirajući poglavlje knjige o budućnosti Muslimana, T. M. konstatuje kako stojim na stanovištu »da nacionalni osjećaj nestaje« a zatim diskutuje sa mnom o okolnostima za koje vjerujem da će djelovati na mijenjanje postojećih etničkih osobenosti. On dovodi u sumnju ta predviđenja, i traži podrobnija objašnjenja.

Ni ovaj kompleks pitanja nije moguće raščistiti prije nego se utvrde principijelna stanovišta o transformaciji etničkih grupa (podrazumijevam kako »vertikalnu« transformaciju kulture i mentaliteta, tj. onu u kojoj se ne mijenja etnička autonomnost već samo njene unutarnje manifestacije, tako i »horizontalnu«, tj. onu u kojoj se mijenjaju odnosi među etničkim zajednicama). Egzistiraju, naime, nesporazumi o promjenama uopće, i o onima u socijalizmu.

Pogledamo li unazad, uočićemo bezbrojne mijene i u etničkim bićima i u etničkim kartama. Ima li razloga da ih ne bude u budućnosti? Nema, prosto zato što je vječit transformator — kontakt među ljudima.

Još u XIX stoljeću među marksistima se postavilo pitanje da li će se u socijalizmu rađati novi narodi. Vjerujući da će se društveni organizam socijalizma ubrzo razviti u svjetsku zajednicu ljudi u kojoj će razlike biti usklađene, smatralo se da će time biti automatski riješen i problem odnosa među narodima, i da će, prema tome, naslijeđene etničke zajednice prerasti u jedinstvenu općeljudsku zajednicu.

Svjedoci smo, međutim, razvoja u kome se socijalizam organizira po posebnim državnim cjelinama; u kome te državne cjeline pružaju različitu etničku sliku; u kome se etnička preformiranja vrše zavisno od objektivnih uslova — no još uvijek ne direktno u jedinstvenu općeljudsku zajednicu.

Ono novo što treba da donese socijalizam, nije zaustavljanje etničkog formiranja i preformiranja, već humani vid toga procesa: socijalizam neće na njemu insistirati, kao što čine klasna društva; osiguraće njegovu dobrovoljnost, a spriječiće pritiske i nasilja, što je metod klasnih društava; bdiće nad materijalnim i duhovnim interesima svakog naroda, a ne favorizirati jedne na račun drugih, kao u klasnim društvima; intenzitet i fizionomije promjena socijalizam ne interesuju, za razliku od klasnih društava, koja teže da što prije nametnu kulturu vladajuće grupacije drugim narodima.

Ali, jednu stvar treba uočiti. Čovjeku je trebalo 500.000 godina da od majmuna postane čovjek, 100.000 godina da izmisli slova, približno toliko da koristi prirodnu energiju, ali daleko manje da tu energiju prerađuje. Tek je 100 godina kako industrija masovno služi čovjeku, sve više geometrijska progresija zamjenjuje aritmetičku u ljudskom progresu.

Taj ritam ne mimoilazi ni čovjeka, ni društvo, ni etničke zajednice. Ne vidjeti to, pa žalovati za starim vremenima i posvetiti svoju energiju konzerviranju zatečenih oblika, ma kako emocionalno bliskih, znači činiti rđavu uslugu i sebi i onima oko nas koje volimo, i ljudima uopće.

Zato progresivni ljudi djeluju jednako prožeti trima principima: poštovanje materijalnog interesa i kulture naroda kojima ne pripadaju; otpor pritiscima na vlastiti narod; njegovanje sopstvene kulture i mentaliteta koji će biti most a ne barijera prema drugima.

Takva razmišljanja su podloga na kojoj je nastala slika budućnosti etničkih zajednica u mojoj knjizi.

Ergo, »nacionalni osjećaj, kao pokretač društvenog ponašanja, slabiće u jednoj perspektivi progresivnog razrješavanja suprotnosti među ljudima uopće« — tako od prilike izgleda moje gledište. A da je meni jasno kako je on kod nas stvarnost koju treba poštovati, koja socijalizmu ne smeta i koju socijalizam čak treba da štiti od nasilja, vidljivo je valjda i po tome što nastojim rehabilitovati jedan takav osjećaj — muslimanski.

U poglavlju »Budućnost Muslimana« učinjen je pokušaj da se na primjeru Jugoslavije i Muslimana dade nacrt jednog zakona po kome bi se mogle odvijati promjene među etničkim zajednicama u socijalizmu, zakona koji ukazuje na moguće tokove prirodnih preobražaja u uslovima demokratičnosti i dobrovoljnosti. Nije smisao tih predviđanja da zagovaraju određenu sliku etničke budućnosti. To nije ni potrebno, ni moguće.

Neki su moju prognozu da će Muslimani, zato što su teritorijalno rastresiti i izmiješani sa drugim narodima, najbrže doživljavati transformaciju, razumjeli kao stanovište da su dani njihove osobenosti izbrojani i da prema tome ne treba voditi računa o održanju etničke zajednice kojoj pripadaju. Koristim priliku da kažem da su takva tumačenja pogrešna. Socijalističko društvo se mora jednako odnositi prema kulturi i materijalnom interesu svih naroda.

V ZAKLJUČAK

Da zaključim. Ni metodologija izlaganja ni sadržaj knjige MSJ ne uvjeravaju — na osnovu onoga što je uočio Trpimir Macan — da je treba ocijeniti kao »neznanstveni pristup prošlosti i budućnosti naroda Bosne i Hercegovine«.*

* Odgovor Trpimira Macana objavit ćemo u slijedećem broju »Kritike« (op. ur.).

NOVA IZDANJA MATICE HRVATSKE

Šime Đodan:

ZAKON VRIJEDNOSTI I ODNOS TRŽIŠTA I PLANA

Cijena D 100.—

ZBORNIK RADOVA O MARINU DRŽIĆU

Cijena D 150.—

Marin Franičević:

ČAKAVSKI PJESNICI RENESANSE

Cijena D 85.—

Narudžbe za navedena izdanja šalju se na adresu: Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, žiro-račun broj: 301-1-7097, ili pismom zatražiti da se navedena djela pošalju *pouzećem* na određenu adresu.

ZA RACIONALNI SUSTAV OPOREZIVANJA I REPRODUKCIJE ZNANOSTI I KULTURE

I

Notorno je da je dominantno načelo suvremenih fiskalnih politika u svijetu stvaranje poreskih sustava kojima se stimulira razvitak aktivnosti značajnih za društveni i ekonomski progres.

Analiza našeg poreskog sustava pokazuje da on u samoj svojoj biti, stimulira razvoj i da su u njemu ugrađene osnove koje omogućuju ekspanzivni razvoj propulzivnih a destimuliraju neracionalnost i ekonomsku neefikasnost.

Sasvim globalnom analizom ne bismo mogli naći gotovo niti jedan instrument koji se sam po sebi ne bi logički uklapao u racinalan ekonomski sistem samoupravne dohodovne privrede.

Sadašnji je poreski sustav nastao kao rezultat višegodišnjih negiranja neposredne privredne prakse svega onoga što nije vodilo stvaranju uvjeta za transformaciju same privrede u osnovnog nosioca društvene reprodukcije. Tražio se sustav oporezivanja (od poreza na promet do osiguranja sredstava za stambenu izgradnju i dječju zaštitu) kojim će se automatski osigurati ubrzani razvoj propulzivnih, sustav koji će svojom logikom ubrzati transformaciju kako čitave privrede, tako i svih ostalih društvenih aktivnosti vodeći optimalnom sustavu cjelokupne društvene reprodukcije.

Osnovna se dilema svodila, i još se danas svodi, na to da li oporezivati elemente poslovnog i proizvodnog procesa i na taj način poticati na racionalnost ulaganja a time i maksimiranje efikasnosti, ili oporezivati poslovne rezultate, u kojem se slučaju maksimalno oporezuju najbolji i samim tim destimuliraju.

Polukolonijalno-agrarna, industrijski nerazvijena zemlja sa značajnim prirodnim resursima svoj put razvoja morala je nužno tražiti u transformaciji primarnih u sekundarne aktivnosti, a u okviru svih postojećih primarnih, sekundarnih i tercijarnih aktivnosti poticati povećanje organskog sastava kapitala radi podizanja općeg nivoa proizvodnosti rada i ekonomske efikasnosti čitave privrede. Opći je progres vodio i još uvijek vodi kroz transformaciju zanatski organiziranih metoda privređivanja u suvremeno organizirane, mehanizirane i automatizirane poslovne procese.

Godinama razvijan poreski sustav doživio je najznačajnije izmjene 1965. godine, kada je gotovo potpuno napušteno oporezivanje poslovnog rezultata, odnosno točnije — onog dijela poslovnog rezultata koji se namjenjuje za reprodukciju (s izuzetkom doprinosa za izgradnju i obnovu Skopja, koji je vremenski ograničen i doprinosa za zajedničke rezerve radnih organizacija koji je posredni element oporezivanja).

U postojećem sustavu oporezivanja, osim poreza na promet kojim se uglavnom oporezuje direktna potrošnja, osnovni je oblik oporezivanja oporezivanje sredstava za osobne dohotke. Treći oblik su kamate na kredite i kamate na poslovni fond kojima se oporezuje ulaganje u reprodukciju. I ostale manje važne obveze kao što su vodni doprinos ili doprinos za korištenje gradskog zemljišta vezane su za veličinu ulaganja u reprodukcioni proces. Izuzeci su obaveze vezane za visinu dohotka kao što je to slučaj sa članarinama komorama, no i to nije čist slučaj oporezivanja dohotka, jer se radi o asocijacijama proizvođača.

Ovaj sustav oporezivanja vezan je i za položaj svih sudionika u cjelokupnom procesu društvene reprodukcije. Poduzeća i druge radne organizacije u svim oblastima društvenih aktivnosti imala su postati osnovni nosioci društvene reprodukcije na taj način što će raspolagati pretežnim dijelom novostvorene vrijednosti i najvećim dijelom nacionalnog dohotka koji će se ulagati za proširenu reprodukciju. To im je trebalo omogućiti ubrzanu transformaciju iz radno-intenzivnih u kapital-intenzivne strukture. Sustav oporezivanja i sustav reprodukcije trebali su djelovati u istom pravcu: jedan kroz oporezivanje izdvajanja dohotka u osobne dohotke a drugi kroz stalan rast mase novostvorene vrijednosti čijim se ulaganjem u reprodukciju stalno povećava organski sastav kapitala.

Bilo je jasno da sam sustav oporezivanja ne može imati predominantnu ulogu a niti stimulirati razvoj ukoliko se sredstva za nova ulaganja u reprodukciju odvajaju od neposrednih nosilaca društvene reprodukcije i da se racionalan sustav oporezivanja ne može stvoriti ako se istodobno ne ostvari racionalan sustav ulaganja u reprodukciju s odlučujućom ulogom nosilaca reprodukcije u privrednim organizacijama i radnim organizacijama u svim oblastima društvenog djelovanja.

Na sadašnjem stupnju razvoja financijski faktor u Jugoslaviji još uvijek drži jednu od ključnih pozicija kao element razvoja i ima značajnije mjesto nego što mu pripada, pa je stoga u mogućnosti da paralizira pozitivna djelovanja koja proizlaze iz poreskog sustava, kako na stimuliranje propulzivnih, tako i na automatsko eliminiranje neracionalnih ili nesposobnih u svim sferama sveukupne društvene reprodukcije.

Osamostaljeni financijski kapital može stimulirati optimalni razvoj a može ga i destimulirati ako ne daje sredstva za reprodukciju pod dovoljno povoljnim uvjetima onim privrednim aktivnostima koje se moraju transformirati u kapital intenzivno, a to nisu u mogućnosti u sadašnjem momentu vlastitim sredstvima (npr. poljoprivreda, prehrambena industrija, djelomično procesna industrija i druge). Ukoliko takve aktivnosti ne dobiju sredstva za reprodukciju pod odgovarajućim uvjetima one se uopće ne mogu transformirati ili se taj proces produžuje vremenski toliko da su ne samo pojedina poduzeća, već i čitave grane i oblasti osuđene na permanentno zaostajanje za razvojem u sferama svoga djelovanja.

Iako se radi o fundamentalnoj vezi između sustava reprodukcije i ostvarenja racionalnog sustava oporezivanja, okvire ove rasprave prelazi daljnja analiza utjecaja metode ulaganja u reprodukciju i osamostaljenog financijskog kapitala na sustav oporezivanja znanosti i kulture.

II

Strukturu narodnog dohotka i društvenog proizvoda prikazujemo s jednu godinu zaostatka ali zato na osnovi sređenih službenih podataka *(Statistički godišnjak Jugoslavije za 1969. godinu)* prema kojima su narodni dohodak i društveni proizvod Jugoslavije za 1967. godinu iznosili:

mil. din

Narodni dohodak	94.425,6
Amortizacija	9.284,1
Društveni proizvod	103.709,7

Ovakav sastav društvenog proizvoda, u kojemu amortizacija sudjeluje sa svega 9%, nedvosmisleno ukazuje na nizak organski sastav sredstava privrede i potrebu njene ubrzane transformacije. Amortizacija ne iznosi ni 10% narodnog dohotka.

Prema *Statističkom godišnjaku* narodni se dohodak dijeli na netto osobne dohotke i na višak proizvoda. Premda ova podjela nije u skladu s teorijom dohotka, ona nas upućuje — kako na način razdiobe narodnog dohotka, tako i na strukturu cijele jugoslavenske privrede i daje važne elemente za odgovarajuća opredjeljenja u sustavu oporezivanja:

mil. din

Narodni dohodak	94.425,6
Netto osobni dohoci	46.876,5
Višak proizvoda	47.549,1

Kao što se vidi narodni je dohodak prepolovljen između netto osobnih primanja stanovništva i onog dijela narodnog dohotka koji se koristi za sveopće i zajedničke potrebe te za ulaganja u reprodukciju privrede. Pri takvoj strukturi narodnog dohotka svaki prigovor oporezivanju osobnih dohodaka nije moguće ekonomski argumentirati.

No i sam sastav netto osobnih dohodaka, kako ih tretira Savezni zavod za statistiku, a u stvari se radi o svim osobnim primanjima proizvođača, ukazuje na dostignuti stupanj razvoja društvenog i privatnog sektora. Netto osobni dohoci u narodnom dohotku 1967. godine sastoje se od:

	mil. din	udio %
Netto osobni dohoci u društvenom sektoru	26.327,4	56,1
Osobna primanja iz materijalnih troškova	2.285,0	4,9
Sredstva privatnih proizvođača	18.264,0	39,0
Svega netto osobni dohoci	46.876,5	100

Privatni proizvođači učestvuju s vrlo visokim iznosom od gotovo 40%.

U narodnom dohotku osobna primanja iznose 50%. Međutim, taj se udio smanjuje u društvenom sektoru na 40% zbog visokog udjela privatnog sektora čija osobna primanja iznose 80%. Izvedena struktura narodnog dohotka u društvenom i privatnom sektoru za 1967. godinu izgleda ovako:

	Društveni sektor		Privatni sektor	
	mil. din	%	mil. din	%
Osobna primanja	28.612,4	40	18.264,0	80
Višak proizvoda	43.044,3	60	4.504,8	20
Narodni dohodak	71.656,7	100	22.768,8	100

Raspodjela »viška proizvoda« društvenog sektora, ili ispravnije ostatka narodnog dohotka nakon izdvajanja sredstava za osobne dohotke u 1967. godini bila je ovakva:

	mil. din	%
Porez na promet	8.482,2	19,7
Dobrinosi iz osobnih dohodaka	12.825,9	29,8
Kamate na poslovni fond i kredite, premije osiguranja i dr.	9.099,8	21,1
Izdvajanja za fondove privrednih organizacija	12.160,9	28,3
Izdvajanja za zajedničke fondove privrednih organizacija	475,5	1,1
Svega višak proizvoda društvenog sektora	43.044,3	100

U »višku proizvoda« privredne organizacije sudjelovale su 1967. godine s manje od jedne trećine (28,3%).

Udio doprinosa iz osobnih dohodaka je najveći i iznosi 29,8%. Porez na promet je na drugom mjestu sa 19,7%, jer grupa »kamate na poslovni fond i kredite, premije osiguranja i dr.« sadrži sa 21,1% raznovrsne elemente izdvajanja narodnog dohotka od kojih se neka kao npr. premije osiguranja čak približavaju po svom karakteru materijalnim troškovima poslovanja. Naime, štete na poslovnim sredstvima privrednih organizacija koje nisu osigurane, ili prelaze obaveze iz osiguranja tretiraju se kao materijalni troškovi a ne kao dio narodnog dohotka.

Slično je s fondovima privrednih organizacija u onom dijelu koji se odnosi na obavezni rezervni fond poduzeća.

Za ovu raspravu nije relevantna dinamika narodnog dohotka i njegovog sastava, pa smo se ograničili samo na prikaz njegove osnovne strukture na osnovi posljednjih sređenih službenih podataka. Tablice su tako konstruirane da se iz njih mogu izvući svi potrebni zaključci.

III

Osim poreza na promet i kamata kojima se uglavnom parcijalno kao sredstvom poreske politike utječe na razvoj pojedinih privrednih aktivnosti, doprinosima iz osobnih dohodaka ostvaruje se glavni utjecaj na prestrukturiranje privrednih, a djelomično i ostalih društvenih aktivnosti. U »višku proizvoda« udio doprinosa iz osobnih dohodaka je najveći (29,8%).

Premda smo dali potpunu sliku narodnog dohotka za 1967. ona nam ne daje sve elemente vezane za sustav oporezivanja. Naime, iz doprinosa iz osobnih dohodaka financiraju se razne »neprivredne« aktivnosti s time, da se u tim aktivnostima dobivena sredstva opet koriste za osobne dohotke zaposlenih u njima, a na te osobne dohotke onda se opet plaćaju svi doprinosi (jer u pravilu, neprivredne djelatnosti plaćaju iste doprinose kao i privredne aktivnosti).

Tako se doprinos iz radnog odnosa unosi u budžet kao njegov prihod s time, što je osobni dohodak zaposlenih u državnoj upravi rashod budžeta ali iz tog rashoda budžet opet ostvaruje prihod iz doprinosa iz radnog odnosa svojih službenika. Slično je sa socijalnim osiguranjem i školstvom, u kojima se rashodi tih djelatnosti istodobno javljaju i kao izvori prihoda.

Znanstvene djelatnosti i kultura i prosvjeta svrstane su prema metodologiji Saveznog zavoda za statistiku u »neprivredu«, koja se dijeli u dvije grupe i to »kulturnu« i »socijalnu« djelatnost i »društvene i državne« službe. Znanstvene djelatnosti i kultura i prosvjeta svrstane su u prvu grupu, tj. u »kulturnu i socijalnu djelatnost«.

U grupi »naučne djelatnosti« Statistički godišnjak Jugoslavije za 1969. godinu grupirao je u 1967. godini 425 organizacija i to 100 akademija nauka i umjetnosti i naučnih ustanova društvenih nauka, bioloških nauka i matematičko-tehničkih nauka te 325 instituta i zavoda.

Stajalište Saveznog zavoda za statistiku nije prihvatljivo kako u pogledu tretiranja znanstvenih ustanova kao »neprivrede«, tako i njihovog svrstavanja u »kulturne i socijalne djelatnosti«.

Teška je pogreška i zabluda da se rezultati znanstveno-istraživačkog rada akademija nauka, znanstvenih ustanova i znanstvenih instituta i zavoda ne tretiraju kao novostvorena vrijednost i ne unose u stvoreni nacionalni dohodak.

Ne samo rezultati primijenjenih znanstvenih istraživanja, nego i rezultati fundamentalnog i razvojnog znanstveno-istraživačkog rada predstavljaju pravo i najveće nacionalno bogatstvo, koje se mora valorizirati kao dio stvorenog nacionalnog dohotka.

Argumenat više nalazimo u činjenici da su znanstvene djelatnosti u 1967. godini u prihodima za tekuće poslovanje dvije trećine naplaćene realizacije ostvarile od radnih organizacija, dok su iz budžeta ostvarile svega 8% prihoda. Zabluda je statističara da izdatke za znanstveno-istraživački rad tretiraju kao rashode neprivrednih aktivnosti, iako se radi o najčistijim rezultatima stvaralačkog djelovanja koji trebaju biti osnova razvoja i unapređenja naših privrednih aktivnosti. Rezultati znanstvenog kreativnog rada su u svakom slučaju potcijenjeni, jer se obračunavaju u visini efektivnih izdataka za osobne dohotke i materijalne troškove znanstvenih ustanova a ne u visini stvorenog potencijalnog dohotka na osnovi rezultata tog rada.

Bilanca stvorenog nacionalnog dohotka je dvostruko pogrešna. Prvo, jer novostvorenu vrijednost znanstvenih ustanova uopće ne nalazimo u bilanci nacionalnog dohotka, i drugo, što se ne valorizira novostvorena vrijednost u stvarnoj visini prema rezultatima znanstveno-istraživačkog rada, a bez obzira koliko su ti rezultati plaćeni. Radi se o nacionalnom dohotku, o stvarnom nacionalnom bogatstvu koje koristi naša privreda i društvo.

Iz ove analize strukture nacionalnog dohotka i načina tretiranja znanstvenih aktivnosti proizlazi samo jedan mogući zaključak: znanstvene ustanove valja tretirati kao aktivnosti koje stvaraju nacionalni dohodak, rezultate njihovog rada valorizirati kao imovinu i tako isključiti iz rashoda, pa se već samim time, drugačijim bilanciranjem stvara mogućnost za vođenje drugačije politike oporezivanja znanstvenih djelatnosti.

IV

Sa tretmanom znanstvenih aktivnosti, sustavom njihova oporezivanja i valoriziranjem rezultata znanstveno-istraživačkog rada i unošenjem rezultata znanstveno-istraživačkog rada u narodni dohodak slično je kao sa 15-godišnjim tretiranjem djela likovnih umjetnosti.

Netko je, naime, jednom, prije 15 godina, 1953. godine u Nomenklaturi osnovnih sredstava Saveznog zavoda za privredno planiranje smjestio u poslovni namještaj među ostala osnovna sredstva i slike, skulpture i druga djela likovnih umjetnosti. Očito je da je tako postupio jer jednostavno nije znao u koju drugu grupu sredstava da smjesti djela likovnih umjetnosti. Problem je došao do punog izražaja tek desetak godina kasnije, kada su se u potpunosti zaoštrili principi financiranja i kada su poduzeća potpunije počela voditi računa o svakom dinaru. Naime, zato što je nekad netko, tko zna tko, unio u poslovni namještaj i umjetnička djela na njih su se morale plaćati kamate na poslovni fond i obračunavati amortizacija kao da se radi o stolici.

Umjetnici su se s pravom ljutili na ekonomiste koji su bili krivi bez krivnje. No, i ekonomisti i umjetnici trebali su dosta godina da dokažu da se umjetničkim djelima vrijednost ne smanjuje, već da raste, da je to najzdravija aktiva i rezerva poduzeća u ekonomskom smislu, koje poduzeće može uvijek unovčiti u većem iznosu od izdanog.

No, do izmjene je došlo tek u 1969. godini, i to dobrim dijelom zahvaljujući razumijevanju Gustava Zadnika, tadašnjeg pomoćnika saveznog sekretara za financije, koji je shvatio ekonomsku neodrživost tretmana umjetničkih djela kao stolice i koji je predložio izmjenu odgovarajućih zakona.

No, iako je tretman umjetničkih djela izmijenjen zakonima objavljenim u Službenom listu SFRJ, broj 20 od 8. svibnja 1969. to uglavnom nije poznato širim privrednim i umjetničkim krugovima.

Od 1. lipnja 1969. ne obračunava se amortizacija i ne plaćaju kamate na poslovni fond na vrijednosti djela likovnih umjetnosti (slike, skulpture i druga djela likovnih umjetnosti). Ovo je izuzetno važno za daljnji razvoj naše kulture, budući da poduzeća i sve radne organizacije više ne moraju za nabavljena djela likovnih umjetnosti smanjivati svoj dohodak, jer ne plaćaju niti kamate na poslovni fond, a niti obračunavaju amortizaciju na vrijednost tih djela.

Zbog osobite važnosti ove izmjene za našu kulturu i umjetnost citirat ćemo izmjene u zakonima vezanim za tretman umjetničkih djela. Ove izmjene objavljene su u Službenom listu SFRJ 20/69. i to u Zakonu o izmjenama Zakona o kamatnim stopama na fondove u privredi u čl. 2, koji glasi:

»U članu 6. stav 1. iza riječi: »pročišćavanje zagađenih voda« zarez se zamjenjuje tačkom i zarezom i riječi: »kao i« brišu se, a na kraju rečenice dodaju se zarez i riječi: »kao i na vrijednost djela likovne umjetnosti«,

te u Zakonu o dopunama Zakona o amortizaciji osnovnih sredstava u čl. 2. koji glasi:

»U članu 7. na kraju dodaju se zarez i riječi: »kao ni na stvari koje su djela likovne umjetnosti (slike, skulpture i druga djela likovne umjetnosti)«.

Tek kada se tekstovi izmjena ovih zakona uklope u ranije tekstove Zakona vidi se da se na vrijednost djela likovnih umjetnosti ne plaćaju kamate, odnosno da ne postoji obaveza obračuna troškova amortizacije.

Ovaj slučaj s tretmanom djela likovnih umjetnosti unijeli smo u ovu raspravu i kao dokaz da se problemi oporezivanja i reprodukcije znanstvenih i kulturnih aktivnosti mogu i moraju parcijalno rješavati u skladu sa specifičnostima tih aktivnosti, ali se time ništa ne dira u konzistentnost samog privrednog sistema, već ju se naprotiv potvrđuje.

Savezno izvršno vijeće i Savezna skupština bezrezervno su prihvatili izmjene propisa u vezi s umjetničkim djelima, iako su se tom izmjenom propisa ipak smanjili prihodi budžeta.

V

U društvenom sektoru privrede 95% društvenog proizvoda stvara se u pet privrednih oblasti. Struktura društvenog proizvoda u tim oblastima 1967. godine bila je slijedeća:

u mil. din

	Društveni proizvod	Amortizacija	Narodni dohodak
Industrija i rudarstvo	34.841,4	4.619,3	30.222,1
Poljoprivreda i ribarstvo	5.074,6	651,7	4.423,0
Građevinarstvo	9.658,9	678,4	8.980,5
Saobračaj i veze	7.146,8	1.540,7	5.606,2
Trgovina i ugostiteljstvo	20.180,3	602,8	19.577,5

Od ukupnog poreza na promet u 1967. godini 90% je otpadalo na oblast trgovine i ugostiteljstva.

Čak i globalna struktura narodnog dohotka po oblastima govori jako mnogo, kako o izvanrednim razlikama u organskom sastavu kapitala tako i intenzivnosti pojedinih oblasti osnovnim sredstvima.

Postojeće razlike mogu se tretirati s dva stajališta: 1) može se postaviti opći zahtjev da se sve aktivnosti koje su iznadprosječno oporezovane trebaju restrukturirati i transformirati i 2) da se u skladu sa specifičnostima pojedinih privrednih oblasti, privrednih grana i djelatnosti, izvrše izmjene u oporezivanju i to tako da se izvrši diferencirano oporezivanje smanjivanjem stope doprinosa i poreza jednima, a povećanjem drugima.

Kada se god načne tema o potrebi izmjena u sustavu oporezivanja, tada se obično traži izmjena samoga sustava i osnova oporezivanja. Iako se problem može i tako postaviti, do odgovarajućih rješenja prije ćemo doći ako zadržimo postojeće osnove sustava oporezivanja i izvršimo odgovarajuće korekture.

Osnovno je načelo sustava oporezivanja danas u našoj zemlji oporezivanje osobnih dohodaka. Drugo rješenje je oporezivanje dohotka. Takva rješenja a priori su neprihvatljiva, jer se oporezivanjem dohotka destimuliraju najbolji. Naime, oporezivanje dohotka znači da veće poreze i doprinose plaćaju oni koji ostvare veći dohodak. No, osnovni problem zapravo i nije u tome. Onog momenta kada bi se prešlo na oporezivanje dohotka, morala bi se oduzeti mnoga prava, koja su radne organizacije ostvarile u posljednjoj deceniji. To bi značilo ponovno do u detalje propisivanje visine svih izdataka i troškova, oduzimanje prava radnim organizacijama da vode politiku dohotka i amortizacije i ponovno uvođenje kategorije dva dinara u poduzeće. Radi se o dinaru iz materijalnih troškova koji se ne oporezuje i dinaru iz dohotka koji se oporezuje. To bi vodilo ponovnim neracionalnim i neekonomičnim ponašanjima privrednih organizacija.

No, struktura narodnog dohotka i društvenog proizvoda koji stvaraju pojedine oblasti i industrijske grane traži odgovarajuća diferenciranja u oporezivanju. I to iz dva razloga: prvo jer se naše društvo ne može u kratkom roku odreći znatnog dijela nacionalnog dohotka koji se stvara u starim industrijskim granama i u poljoprivredi i šumarstvu i drugo jer se pojedine industrijske grane ne mogu u kratkom roku prestrukturirati i transformirati radi nedovoljne materijalne baze, a i radi toga jer je jedan dio njihove supstance u protekle dvije decenije preliven u druge oblasti privređivanja. Očito, da se društvo u cjelini ne može odreći u kratkom roku narodnog dohotka koji se u tim privrednim granama stvara samo zbog toga što se ne mogu naglo transformirati i izmijeniti organski sastav svoga kapitala, i to u toliko više, što se nove industrijske grane nisu razvile do odgovarajućeg nivoa. Ovakav pristup dokazuje i struktura i poredak industrijskih grana koje stvaraju najveće iznose društvenog proizvoda. Preko dvije milijarde novih dinara društvenog proizvoda u 1967. godini stvoreno je u šest slijedećih industrijskih grana:

u mil. din

	Društveni proizvod	Amortizacija	Narodni dohodak
Metalna industrija	6.163,8	583,5	5.580,3
Tekstilna industrija	3.980,6	368,5	3.612,2
Prehrambena industrija	3.322,7	301,8	3.020,9
Elektroenergija	2.638,4	822,1	1.816,3
Kemijska industrija	2.631,1	432,5	2.198,6
Drvna industrija	2.068,6	158,8	1.909,8

Izvanredno niska intenzivnost osnovim sredstvima u metalnoj industriji, tekstilnoj, prehrambenoj i drvnoj industriji, više je nego očita iz visine amortizacije u društvenom proizvodu. U čitavoj industriji te su četiri grane daleko najintenzivnije u osobnim dohocima, pa su zbog toga i srazmjerno najoštrije oporezovane. Kao radno intenzivne to je u skladu s osnovama sustava oporezivanja. Dilema u pogledu oporezivanja ovih grana je vrlo krupna. Svakako su potrebna detaljna ispitivanja i preračunavanja ako bi se prišlo diferenciranom oporezivanju ovih privrednih grana. No, ovdje je prisutan i drugi moment koji zaoštrava problem i iznuđuje rješenje. Ako se zadrži sadašnji nivo oporezivanja do transformacije i prestrukturiranja ovih privrednih grana neće doći osim u pojedinačnim slučajevima. Jedno od rješenja je i ustupanje dijela doprinosa s izričitom namjenom za ulaganje u investicije. Time bi se podigao organski sastav kapitala, a time i nivo proizvodnosti i akumulativnosti pa bi proces prestrukturiranja mogao započeti na višem nivou. Problem poljoprivrede je u samoj osnovi isti. Za krupna poljoprivredna gazdinstva i poljoprivrednu proizvodnju na industrijski način organski sastav kapitala je suviše nizak i onemogućava adekvatna transformiranja.

Iz iznesenog pregleda vidimo da nam najveći udio u stvorenom društvenom proizvodu imaju neke industrijske grane koje nisu osnovni nosioci razvoja, a da na samom vrhu nisu one industrijske grane koje su nosioci razvoja. Jasno je da neophodne i željene transformacije i prestrukturiranje privrede ne možemo ostvariti samo fiskalnom politikom i poreskim sustavom.

Znanost je osnovni faktor razvoja i osnovni element i instrument za realizaciju neophodnih transformacija u strukturi naše privrede.

Izmjenama u oporezivanju pojedinih privrednih grana i oblasti potičemo ili omogućavamo razvoj samo tih dijelova privrede.

Izmjenama u sustavu oporezivanja znanosti omogućavamo totalnu transformaciju privredne strukture i ubrzani razvoj svih privrednih i društvenih aktivnosti.

Nerazdvojni faktor razvoja su isto tako kulturne aktivnosti koje se moraju tretirati kao dio društvene reprodukcije i koje neposredno, najdirektnije djeluju na kreativne sposobnosti i nivo stvaralačke moći kako znanstvenih radnika, tako i svih radnika proizvođača. Zbog toga bi sustav oporezivanja kulturnih djelatnosti trebao biti zasnovan na istim načelima kao i sustav oporezivanja znanstvenih djelatnosti.

VI

U postojećem sustavu oporezivanja znanstvene ustanove tretiraju se na isti način kao i sve druge privredne i neprivredne djelatnosti.

U zahvatanju dohotka poreski sustav polazi od visine osobnih dohodaka kao osnovnog elementa oporezivanja. Uz određene izuzetke, koje i u ovom dijelu poreskog sustava dokazuju potrebu diferenciranog pristupa u oporezivanju, stope doprinosa iz osobnih dohodaka su iste sa izuzecima dodatnih stopa u određenim slučajevima.

Sasvim je razumljivo da, u pravilu, linearni princip oporezivanja po jednoj osnovi svih grana i oblasti djelovanja sa sasvim različitim organskim sastavom sredstava i sasvim različitim intenzitetom zaposlenih mora u okviru jednog prosjeka sadržavati i ekstremne slučajeve.

Jedan par ekstremnih slučajeva su znanstvene aktivnosti i tvornice alkoholnih pića. Ovaj primjer ne navodimo radi efektnosti ekstrema koje je moguće sučeliti već zbog toga što ukazuju u kojem pravcu poreski sustav djeluje na reprodukciju tih aktivnosti. Izbor nam služi ujedno za prikaz u kojem pravcu vodi rješenje.

Znanstvene aktivnosti su radno intenzivne, to su akivnosti koje ćemo pretežno naći u oblastima budućnosti. Naći ćemo ih u kvartarnim pa i kvintijarnim aktivnostima To će biti aktivnosti od najvećeg interesa za društveno-ekonomski razvoj pa će u svojim djelovanjima biti oslobođene obaveze da posluju po ekonomskim principima.

U znanstveno-istraživačkim aktivnostima, u pravilu, trebaju biti najveći prosjeci osobnih dohodaka, jer bi u njima trebali da djeluju najbolji stručnjaci s velikim radnim iskustvom i nagomilanim znanjem zbog čega se radi o stvaralačkom radu najviše vrijednosti. Poligoni za primjenu rezultata znanstveno-istraživačkog rada, u pravilu, će biti izvan znanstvenih organizacija, u neposrednoj praksi, a što mora uvjetovati relativno nizak organski sastav kapitala u znanstvenim djelatnostima.

Iz ovoga logički slijedi da proces transformacije znanstvenih djelatnosti vodi u pravcu kvartarnih i kvintijarnih aktivnosti koje su visoko radno intenzivne i koje u samoj osnovi ne

mogu biti izvor oporezivanja. Dakle, proces transformacije je upravo suprotan onom koji treba da se dogodi u radno intenzivnim primarnim i sekundarnim aktivnostima u kojima treba doći do porasta organskog sastava kapitala.

U tvornicama alkoholnih pića već danas imamo relativno visok organski sastav kapitala. Zbog toga je dohodak u njima po osnovi doprinosa iz osobnih dohodaka oporezovan tri puta manje nego dohodak znanstvenih ustanova. To međutim nije osnovni problem, koji leži u tome, što će se ova razlika reproducirati neprestano na višoj razini u korist tvornica alkoholnih pića. Proces transformacije u njima vodi sve većoj automatizaciji, počam od proizvodnje u ogromnim bačvama do pune automatizacije u ambalažiranju gotovih proizvoda.

Rješenje samo proizlazi iz iznesenoga. Obveze znanstvenih ustanova treba smanjiti, a s njima zajedno i obveze aktivnosti iz oblasti kulture, a povećati doprinose iz osobnih dohodaka tvornica alkoholnih pića. Razvoj znanstvenih i kulturnih ustanova bit će stimuliran, a pozitivni procesi transformacije u tvornicama alkoholnih pića samim time neće biti zaustavljeni, a niti se dira u stupanj akumulativnosti kroz oporezivanje dohotka, već se naprotiv oporezivanjem osobnih dohodaka stimulira ubrzano povećanje organskog sastava uloženog kapitala.

VII

Sustav oporezivanja znanosti i kulture ima još nekoliko krupnih nelogičnosti. Stope doprinosa za socijalno, zdravstveno, invalidsko i mirovinsko osiguranje, te dječju zaštitu i dječji dodatak na istoj su razini kao i u drugim aktivnostima. Međutim, radni staž zaposlenih u oblasti kulture i znanstvenim ustanovama znatno je iznad prosjeka u privredi, a isti je slučaj i s brojem invalida rada, čiji je broj u tim oblastima neznatan. Zbog prosječnog dužeg radnog staža i dužeg radnog vijeka smanjuje se i broj godina za koji se koristi mirovina. Zbog niskog poreskog cenzusa broj korisnika dječjeg dodatka je znatno manji od prosjeka, a isto tako je broj djece radnika u tim djelatnostima ispod prosjeka. Sve ovo upućuje da ni stope doprinosa za socijalno osiguranje, zdravstvenu zaštitu, dječju zaštitu, mirovinsko osiguranje i invalidnost nikako ne bi mogle biti u tim aktivnostima na nivou prosjeka čitave privrede.

Osim toga i doprinos za socijalno osiguranje ima karakter poreza utoliko više, što još ne postoje bilance mirovinskog osiguranja, pa ni zdravstvenog osiguranja iz kojega bi se moglo utvrditi kakva je konačna sadašnja i buduća bilanca rashoda i prihoda mirovinskog i zdravstvenog osiguranja s obzirom na sadašnju strukturu svih zaposlenih i vrijeme kroz koje će sada zaposleni unositi svoja sredstva u zdravstvene i mirovinske fondove. Ova bilanca je utoliko interesantnija što su ta sredstva i do sada već bila korištena i za druge svrhe, dok su manjkovi naknađivani u pojedinim slučajevima iz budžeta.

Sadašnji sustav oporezivanja uspostavljen je konačno 1965. godine kada je trebalo zaustaviti stalan porast zaposlenosti. Taj cilj je vjerojatno zahvaljujući i poreskom sustavu ostvaren u posljednjim godinama. Međutim, u odnosu na 1964. godinu nominalna primanja porasla su u 1968. godini za 138%, a realna primanja za 28% (izvor: »Indeks« mjesečni pregled Privredne statistike SFRJ 7/69. str. 5). Ovakvo kretanje nominalnih i realnih primanja imalo je za posljedicu bitno povećanje primanja zaposlenih u oblasti znanosti i kulture, a što je izvanredno utjecalo na povećanje stupnja oporezivanja tih oblasti. Te oblasti nisu mogle, a niti će moći zaustaviti rast zaposlenih, već naprotiv svoj razvoj zasnivaju na daljnjem porastu zaposlenih i to upravo onih s najvišim osobnim dohocima. Dakle, u tim oblastima se mora stimulirati drugačije kretanje nego u većini privrednih grana.

VIII

Razvoj znanstvenih i kulturnih institucija koči i čudan odnos kreditne politike prema znanosti i kulturi.

Za proširenu reprodukciju znanstvene i kulturne ustanove realno ne mogu dobiti odgovarajuće kredite. U kreditno-monetarnoj politici ne uvažava se da su kultura i znanost prešle na samofinanciranje onda kada su se privredne aktivnosti već djelomično osnažile, pa je postojala mogućnost za postavljanjem zahtjeva da one svoju proširenu reprodukciju financiraju iz vlastite akumulacije. Takav zahtjev se ne može postaviti i znanosti i kulturi, već za njihovu proširenu reprodukciju treba osigurati potrebne kredite u interesu razvoja čitave privrede i društva. Te kredite treba osigurati, kako u odgovarajućim rokovima, tako i s beneficiranim kamatima.

Paradoks je da istodobno dok znanstvene i kulturne organizacije ne dobivaju potrebne kredite, mehanizam kreditno-monetarne politike omogućava da se neutrošena sredstva na računima znanstvenih i kulturnih organizacija koriste za kreditiranje privrednih oblasti, pa čak štaviše, i za korištenje beneficiranih kamata, dok se istovremeno tim organizacijama odobravaju nekoliko puta manje pasivne kamate.

IX

Znanstvene i kulturne aktivnosti osnovni su faktor razvoja i instrument kojim treba ostvariti prestrukturiranje i transformiranje svih naših privrednih i društvenih aktivnosti. Rezultati znanstveno-istraživačkog rada nacionalno su bogatstvo koje treba na adekvatan način valorizirati i unijeti u stvoreni nacionalni dohodak. Znanost i kulturu treba gotovo u cijelosti osloboditi svih poreza i doprinosa, a eventualne razlike, nakon drugačijeg bilanciranja stvorenog nacionalnog dohotka, koje su potrebne za zadovoljenje opće potrošnje, naknaditi od nedovoljno oporezovanih aktivnosti, kao što su tvornice alkoholnih pića, banke, lutrija, poslovna udruženja i trgovina i to osobito vanjska. Logično je i ekonomski i društveno opravdano da se povećanim oporezivanjem uvoza stimuliraju znanstveno-istraživačke aktivnosti, koje će ubrzati razvitak onih aktivnosti kojima će se smanjiti potreba uvoza za koji ne postoji odgovarajuće ekonomsko opravdanje. Ista logika nalazi se i u povećanom oporezivanju drugih predloženih aktivnosti. Neoporezivanjem znanosti i kulture a diferenciranim oporezivanjem pojedinih aktivnosti ne dira se u konzistentnost i logiku poreskog sustava, već se ona naprotiv potvrđuje.

Hrvoje Šošić

ZGODE I NEZGODE HRVATSKIH KNJIŽEVNIKA

DNEVNIK TURNEJE po Slavoniji, jesen 1969.

Četvrtak, 20. studenoga 1969.

Bilo nas je sedamnaestero, u 13 sati, pred Generalturistovim autobusom u Katančićevoj ulici: Zvonimir Balog, Marija Barbarić-Fanuko, Dobriša Cesarić, Dalibor Cvitan, Nedeljko Fabrio, Dubravko Jelčić, Mirjana Matić-Halle, Sonja Manojlović, Vesna Parun, Nikola Pulić, Mate Raos, Željko Sabol, Milivoj Slaviček, Đuro Šnajder, Jela i Dragutin Tadijanović te Miroslav Vaupotić. Sastav ekipe je ponešto drukčiji nego što je bio predviđen i plakatima najavljen, jer neki od predviđenih učesnika turneje zbog nepredviđenih i neodgodivih obveza u Zagrebu, ne mogu krenuti na put. Predsjednik Društva književnika Hrvatske Petar Šegedin došao nas je pozdraviti, poželjeti nam sretan put. Žao nam je što ne ide s nama.

U Slavonskoj Požegi, oko 16,30 sati, dočekali su nas pred gimnazijom predstavnici Ogranka Matice hrvatske, s predsjednikom Ogranka i direktorom gimnazije prof. Antunom Petkovićem. A dočekao nas je i spomenik fra Luke Ibrišimovića sa isukanom sabljom, kojom gonjaše Turke na buljuke. Kratki, srdačni razgovor u gimnaziji, a zatim se Mirjana Matić-Halle, Vesna Paurn, Miroslav Vaupotić, Zvonimir Balog i Željko Sabol opraštaju i nastavljaju put u Daruvar i Pakrac.

Svi ostali prisustvuju otkrivanju spomen-ploče Antunu Kanižliću (1699—1777), jednom od prvih pjesnika hrvatskog baroka, autoru »Svete Rožalije«, na zgradi bivšeg Samostana gdje je pjesnik proveo najveći dio svoga života. Na svečanosti je o pjesniku govorio prof. Petković, a ploču je otkrio rođeni Požežanin Dobriša Cesarić.

Predsjednik Skupštine općine Slavonska Požega Mato Novačić primio nas je zatim, u svom uredu u Županijskoj ulici. U srdačnom susretu poveo se vrijedan razgovor o suradnji između kulturnih radnika Zagreba i manjih naših gradova, pa i Požege. Iznio nam je svoje želje da se ta suradnja učvrsti i razvije na svim područjima. Obećali smo mu svu pomoć u tome.

Na književnoj večeri u dvorani Gradskog kazališta, u 19 sati, nastupili su Dobriša Cesarić, Dragutin Tadijanović, Milivoj Slaviček, Đuro Šnajder, Dubravko Jelčić, Nikola Pulić, Sonja Manojlović i Nedjeljko Fabrio. Publika je do posljednjeg mjesta ispunila dvoranu. Slijedila je službena večera u »Grginu dolu« i, zatim neslužbena veselica u jednom malom restoranu u Sokolovoj ulici zajedno s predsjednikom Novačićem i većim brojem kulturnih i javnih radnika Slavonske Požege.

Za to vrijeme, Mirjana Matić-Halle, Vesna Parun, Vaupotić, Sabol i Balog uspinjahu se bez »zvanične« pratnje, iz središta Daruvara do Ekonomske škole, u kojoj je održano književno veče. Brojne učenice zadivljeno su slušale Vesnu Parun, a poslije u ugodnom ćaskanju s profesorima, poželješe nam sreću na putu i ponovne ovakve susrete.

Poslije kraće noćne vožnje, u golemoj dvorani tjelovježbačkog društva »Partizan«, kraj nekadašnje pakračke preparandije, susrećemo se s pakračkom publikom, gdje među brojnim

đacima primjećujemo i starijih, ozbiljnih građana. Razvila se čak i diskusija. S našim pakračkim prijateljima, književnikom Stjepanom Godićem i nastavnikom Jerinićem, uz dobro vino na privatnoj večeri u hotelu. Službeni dočeci u ova dva naša grada, kao što se vidi, izostaše. Zanimljivo je, također, da književnik Stjepan Godić nije primio službenu obavijest Društva književnika Hrvatske, koja mu je bila upućena prije desetak dana poštom, iz Zagreba, s pozivom da se priključi turneji.

Svi se, na kraju, u sitne sate nađosmo u slikovitoj Velikoj, u planinarskom domu »Lopjak«, gdje prenoćismo.

Petak, 21. studenoga 1969.

Kratka posjeta Kutjevu i kutjevačkim podrumima (oživjesmo uspomene na Mariju Tereziju i baruna Franju Trenka!), a zatim nastavljamo put u Slavonski Brod. Ovdje nam se pridružuju Mak Dizdar, Miroslav S. Mađer, Dionizije Švagelj i Vladimir Rem. Doznajemo da je ugovoreni i zakazani susret s predsjednikom brodske općine (ovdje to pretenciozno zovu: primanje) u posljednji čas otkazan. Navodno neki su gradski forumi bili protiv tog »primanja« jer je, prema predviđenom sastavu među nama trebao biti i predsjednik DKH Petar Šegedin, a kako upravo ovih dana u »Borbi« izlazi (u nastavcima!) kilometarski članak Miloša Žanka u kojem se Šegedin spominje u politički nepovoljnom kontekstu, brodski »političari« hoćaše pokazati da čitaju »Borbu« i da se s njome (po svom dobrom starom običaju) sasvim slažu.

Naravno, zatečeni smo ovim postupkom koji ne samo što ne svjedoči o posebno razvijenom smislu za pristojnost nego ne svjedoči, čini nam se, ni o prevelikoj političkoj mudrosti. Neki predlažu da se, poslije ovako negostoljubivog dočeka, odmah otputimo dalje i da večerašnji nastup u Brodu otkažemo. Odmjeravamo razloge za i protiv, a onda prevladava razumnija odluka: ostajemo. Mi nismo ni došli u Brod radi brodskog prezidenta nego radi Brođana. Susret s njime bio je predviđen samo kao usputna točka u našem programu, i ako je tuđom krivnjom otpala ta sporedna točka ne smije našom krivnjom otpasti glavna svrha našeg dolaska. Ako netko ne želi da s nama razgovara, nemamo nikakvog razloga da na tome insistiramo i zbog toga žalimo: očito je da nam nema šta pametnoga reći, pa što bismo onda mogli reći mi njemu? Bolje je, dakle, da štedimo svoje vrijeme i da prošetamo gradom.

I tako smo se razišli: neki su šetali ulicama, neki otišli u motel Agrokombinata »Jasinje« na Jelas-polju (kao privatni gosti ljubaznog domaćina Vladimira Letinića), neki posjetili Arhiv obitelji Brlić i Gradsku knjižnicu... U toku poslijepodneva Tadijanović, Parun i Balog posjećuju Osnovnu školu u Sibinju i čitaju đacima pjesme. A uvečer, dvorana Općinskog suda pokazala se premalena za ovu svrhu: nije mogla primiti sve Brođane koji su došli da nas čuju (a možda i vide). Čitali su Cesarić, Tadijanović, Dizdar, Matić-Halle, Slaviček, Mađer, Jelčić, Švagelj, Raos, Barbarić-Fanuko i Rem.

Poslije, nekoliko ugodnih sati kod gđe Nede Brlić, kćerke velike hrvatske književnice Ivane Brlić-Mažuranić, i u kavani hotela »Park«.

Subota, 22. studenoga 1969.

U Vinkovcima. Pridružuje nam se, za danas, Dragan Mucić. Najprije koktel kod direktorice Gradske knjižnice, a zatim odlazimo pred rodnu kuću dra Josipa Bognera (1906—1936), rano preminulog hrvatskoga književnog kritičara, kojemu otkrivamo spomen-ploču. Govori Dionizije Švagelj, a ploču otkriva Dragutin Tadijanović. Posjećujemo Galeriju likovnih umjetnosti, razgledamo stalni postav galerije kao i nedavno otvorenu izložbu Zlatka Šulentića.

Predsjednik Skupštine općine Vinkovci ing. Josip Broz priredio nam je obilni slavonski ručak u Kunjevcima, na Bosutu (ništa nije nedostajalo: ni tradicionalne horvatske gostoljubivosti, ni poslovičnih književničkih zdravica, ni specifičnog đukabegovićevskog štimunga!). A zatim odlazimo, razdijeljeni u tri grupe, u posjetu nekim mjestima u vinkovačkoj okolici. To je nepredviđeni dio u našem putnom programu, ali je želja mještana da ih posjetimo bila tolika da im to nismo mogli otkloniti. Međutim, sad smo više nego zadovoljni da smo tako postupili: pokazalo se da nam je to svima bio jedan od najdražih doživljaja na ovom putu. Tako Đuro Šnajder, Miroslav Vaupotić, Dionizije Švagelj, Marija Barbarić-Fanuko, Zvonimir Balog i Dragan Mucić odlaze u (Khuenov i Šnajderov!) Nuštar, Mirjana Matić-Halle, Tadijanović, Mađer, Slaviček, Cvitan, Fabrio i Jelčić u Ivankovo, a Dizdar, Sabol, Rem, Parun, Manojlović i Pulić u Mikanovce.

Teško je, i nemoguće, u nekoliko kratkih rečenica, opisati kako su nas dočekali mještani ovih sela. Cvijeće, pjesme, nasmijana lica... I opet: obilne, lukulske trpeze. Morali smo

obećati, da nam ovaj susret neće biti posljednji.

Uvečer, u Vinkovcima, književno veče u dvorani Gradskog kazališta (Cesarić, Tadijanović, Matić-Halle, Dizdar, Šnajder, Parun, Slaviček, Mađer, Vaupotić, Jelčić, Fabrio, Švagelj, Barbarić-Fanuko i Mucić). Puna dvorana. Poslije, saznajemo da su neki pojedinci, zna se i po čijem bi to nagovoru moglo biti, obilazili navodno pojedine ustanove i škole, sugerirajući građanstvu i mladeži da bojkotira književno veče. Navodno su čak i plakate derali sa zidova. (Vijest nismo mogli provjeriti, ali je činjenica da smo vidjeli u cijelom gradu samo jedan ili dva plakata, ali je isto tako činjenica i to, da je dvorana večeras bila puna. Ako je, dakle, i bilo pokušaja da se književno veče bojkotira, očito je da ti pokušaji nisu uspjeli.)

Kasno stižemo u Vukovar, u hotel »Lav«. U restoranu hotela upravo se održavala maturalna zabava. Neki su od nas valjda i zaplesali.

Nedjelja, 23. studenoga 1969.

S malim zakašnjenjem polazimo ujutro iz Vukovara u Đakovo. Najprije smo posjetili prodajnu izložbu knjiga Matice hrvatske, a zatim odlazimo prema kino-dvorani, gdje je u 11,30 održana književna matineja. Kao što smo se dogovorili u autobusu, za vrijeme vožnje, nastupili su Cesarić, Tadijanović, Dizdar, Parun, Vaupotić, Mađer, Manojlović i Raos. Oko pola jedan posjetili smo biskupa đakovačkog msgr. Beuerleina, koji nas je u srdačnom razgovoru proveo kroz dijecezanski muzej Đakovačke biskupije.

Bili smo zatim gosti na objedu kod predsjednika Općinske skupštine Đakovo, druga Gabrića, u simpatičnom malom privatnom restoranu »Đakovački vezovi«. Poslije ručka Miroslav S. Mađer oprostio se od svih: zbog svojih radiostaničnih poslova morao se vratiti u Zagreb.

Cijeli dan danas kasnimo, pa smo tako s povećim zakašnjenjem stigli uvečer u Ilok. Dvorana kina već je bila ispunjena, mrak je već odavna pao nad Dunavom, nestrpljiva publika u gradu sv. Ivana Kapistrana i Julija Benešića počela se već pomalo razilaziti. Nije, dakle, bilo vremena da, u skladu s predviđenim itinererom, razgledamo iločki stari grad, dvorac grofova Odescalchi i zavičajni muzej. Žalimo zbog toga, utoliko više što među nama ima i takvih dalmoša — i »dalmoša!« — koji su danas (večeras) prvi put u kitnjastom Srijemu, pa tako i u vinorodnom Iloku. Održali smo književno veče, pretežno mlađoj publici, jer je ona, čini se, bila najstrpljivija i najupornija. Nastupili su Cesarić, Tadijanović, Dizdar, Matić-Halle, Parun, Švagelj, Pulić, Slaviček, Vaupotić, Jelčić i Balog, a Vaupotić, Švagelj i Pulić bili su najprimjereniji: čitali su tekstove koji su motivima vezani uz Ilok i Srijem.

Večerali smo, kao gosti Narodnog sveučilišta, u restoranu na Dunavu, toj golemoj panonskoj biblijskoj ribuštini o kojoj je Krleža u »Zastavama« ispjevao nekoliko zanosnih stranica. Bilo je predviđeno da noćimo u hotelu »Turist« vis-à-vis Iloka, u Bačkoj Palanci, kako bismo ujutro još mogli razgledati prekrasni Ilok, ali smo na žalost morali naglo mijenjati plan: naš autobus, zbog svoje veličine, nije mogao na skelicu koja prevozi vozila na »drugu obalu«, tako da smo se vratili na spavanje u Vukovar, u naš stari hotel »Lav« (blizu dvora grofova Eltz).

Ponedjeljak, 24. studenoga 1969.

Očekujući, pokraj autobusa, da se svi okupimo, neki kupuju novine i na svoje zaprepaštenje čitamo u današnjem »Večernjem listu« (I. izdanje!) vijest od brodskog dopisnika, o našoj turneji, odnosno o brodskoj dionici našeg puta. Ali kakvu vijest! Vrijedno ju je citirati:

Turneja grupe pisaca po Slavoniji zamalo prekinuta

OTKAZAN PRIJEM KNJIŽEVNICIMA

Slavonski Brod — Turneja dvadesetorice članova Društva književnika Hrvatske po Slavoniji počela je neslavno, zbog jednog incidenta koji se dogodio za vrijeme njihovog boravka u Slavonskom Brodu. Prije književne večeri, koja se održavala u petak u 20 sati, istog dana u 12,15 trebao je biti prijem kod predsjednika Općinske skupštine inž. Ive Borevkovića za sve učesnike turneje. Međutim, do prijema nije došlo. Zašto?

Uoči dolaska književnika u Slav. Brod u četvrtak uvečer društveno-politički aktiv slavonskobrodske komune održao je sastanak na kojem je zaključeno da predsjednik Skupštine općine odbije prijem književnika u znak protesta, jer je bio najavljen i dolazak Petra Šegedina, inače predsjednika Društva književnika Hrvatske u čijim se nekim novijim djelima očituju nacionalističke tendencije. U petak uoči predviđenog prijema književnicima je saopćeno da ih predsjednik Skupštine općine ne želi primiti.

Da stvar bude zanimljivija, među književnicima uopće se nije nalazio Petar Šegedin! Književnici ogorčeni stavom predsjednika Skupštine općine i društvenopolitičkog aktiva komune, rekli su:

— Do ovog ipak nije trebalo doći. Prijem se mogao održati, a pri tom se predsjednik Skupštine općine ili netko drugi, jednom rečenicom mogao ograditi od Šegedina i njegovog pisanja. Ovako smo svi omalovaženi i potcijenjeni.

Književnici, među kojima se nalaze i petorica akademika, u prvi mah htjeli su napustili Slav. Brod, ali ih je od toga odvratio tajnik Društva književnika Hrvatske Dalibor Cvitan koji je rekao:

— Organizator književne večeri u Slav. Brodu — Centar za kulturu radničkog sveučilišta, Gradska knjižnica i ogranak Matice hrvatske u Sl. Brodu — nisu krivi za ovakav stav predsjednika Općinske skupštine i društveno-političkog aktiva. Oni su pokazali mnogo razumijevanja i volje da dođe do ovakvog skupa književnika SR Hrvatske, pa im to ne treba uskratiti.

Tako je književna večer ipak održana. Dvorana sudske vijećnice u Končarovoj ulici bila je prepuna. Mnogi posjetioci stajali su i vani, ne mogavši ući u dvoranu. Književna večer na kojoj je nastupilo desetak književnika čitanjem odlomaka iz svojih djela, potpuno je uspjela.

Vesna Parun, Dragutin Tadijanović i Zvonimir Balog posjetili su i selo Sibinj nedaleko od Slav. Broda, gdje su razgovarali s mladim članovima literarne sekcije u osnovnoj školi.

M. PUTRIĆ

Bili smo ogorčeni, jer nitko od nas nije u Slavonskom Brodu razgovarao s bilo kakvim novinarom, pa prema tome nije ni mogao izjaviti bilo što, a najmanje nešto slično onome što je ovdje napisano, i to još u ime svih! Zašto brodski dopisnik »Večernjeg lista« nije napisao tko je to rekao? Poimence, tko? Netko primjećuje da se taj (ili bilo koji drugi) novinar ne bi odvažio da insinuira ovakve izmišljotine bilo kojem funkcioneru svoje općine, ali se ni najmanje ne ustručava da širi klevetničke dezinformacije o dvadesetorici hrvatskih književnika, podmećući im ono što oni nisu rekli i što bi oni, budući da je svaki od njih barem isto toliko pismen kao i potpisani novinar, mogli i sami napisati kad bi tako mislili i kad bi to htjeli. Svi smo bili doista »upaljeni«, pa — izuzetno ovoga puta! — od gnjeva zbog ovih žankoidnih ispada nismo primjećivali ljepote kraja kojim smo prolazili.

Pred Osijekom smo se dogovorili, da odmah danas uputimo zajedničko pismo »Večernjem listu« i opovrgnemo napis njihova brodskog dopisnika u današnjem broju. Dok jedna grupa bude na književnoj matineji u Belom Manastiru, dotle će Dubravko Jelčić napisati odgovor »Večernjem listu« i podnijeti ga u 16 sati na diskusiju i pojedinačni potpis cijeloj ekipi, koja će se zbog toga sastati u restoranu hotela »Turist«, gdje smo odsjeli.

Došavši u Osijek, saznali smo da su predviđeni književni nastupi u Valpovu i Belišću otkazani, jer su iz tih mjesta javili da ne mogu osigurati dvoranu. Zanimljivo je, kako su im dvorane tako neočekivano zauzete! Čini se da je i ovdje u pitanju strah malih, zbunjenih pojedinaca da im se gostoprimstvo »sumnjivih« hrvatskih književnika ne upiše u grijeh.

Književnici su rijetki gosti u mrtvom uglu močvarnog baranjskog orszaga, carstva poljoprivrede, pa je i razgovor u Općinskom komitetu SK s narodnim zastupnicima i nekim političkim funkcionarima bio, prvi put na ovoj turneji, posvećen više privrednoj reformi i poljoprivrednim nedaćama nego kulturi i njenim problemima. Međutim, odanost dječjih srdaca u prepunoj dvorani velikoga kina vratila nas je opet našem prvotnom i glavnom zadatku. Na veoma uspjeloj književnoj priredbi nastupili su, prema dogovoru u autobusu, Cesarić, Tadijanović, Matić-Halle, Parun, Vaupotić, Barbarić-Fanuko, Fabrio, Manojlović i Balog.

Odmah po dolasku iz Belog Manastira Vesna Parun prekinula je turneju (zbog bolesti) i vratila se autobusom u Zagreb. Istodobno nam se pridružio Krsto Špoljar, koji je upravo doputovao iz Zagreba.

U 16 sati sastali smo se, po dogovoru, svi u restoranu hotela »Turist«. Bilo nas je ukupno osamnaest. Pročitali smo tekst pisma »Večernjem listu«, što ga je napisao Dubravko Jelčić, a glasi:

»OTKAZAN PRIJEM KNJIŽEVNICIMA«

U vašem listu od 24. studenoga 1969, na strani 9, izašao je napis M. Putrića pod naslovom »Otkazan prijem književnicima«, protiv kojega moramo odlučno prosvjedovati jer vrvi neistinama i smišljenim insinuacijama. Javljajući o tome kako je predsjednik Općinske skupštine u Slav. Brodu otkazao primanje za učesnike naše turneje, navodno zato jer je očekivao da će s nama, kao što je bilo predviđeno, biti i naš predsjednik Petar Šegedin, vaš brodski dopisnik piše da su književnici rekli, navodno u ogorčenju, kako se predviđeno primanje ipak moralo održati, »a pri tom se predsjednik Skupštine općine ili netko drugi, jednom rečenicom, mogao ograditi od Šegedina i njegovog pisanja«, jer da smo ovako »svi omalovaženi i potcijenjeni«.

Ne osjećajući se ni omalovaženi ni potcijenjeni zbog toga, možda tek uvrijeđeni nimalo taktičnim otkazivanjem razgovora u posljednji trenutak, izjavljujemo da se nitko od nas, učesnika ove turneje i potpisnika ovog pisma, ni pred kime nije ograđivao niti je ikada ikome sugerirao da se ogradi od književnika Petra Šegedina, predsjednika Društva književnika Hrvatske. Štaviše, možemo odmah dodati da bismo se mi bezuvjetno ograđili od takvog ograđivanja, tj. da se pod tim uvjetom mi sami ne bismo odazvali pozivu na primanje.

S tim u vezi, nije se radilo ni o tome da zbog toga prekinemo našu turneju, kako to izvješćuje vaš dopisnik, nego samo o tome da eventualno »preskočimo« Slav. Brod, otkažemo zakazano književno veče i otputujemo dalje, ali to nismo učinili, jer smo vjerovali da nas građani Broda dočekuju srdačnije od njihova predsjednika. To se i potvrdilo na književnoj večeri, kada je dvorana bila premalena da primi sve one koji su nas željeli čuti — što priznaje i vaš dopisnik.

A tako je bilo u svim gradovima koje smo do sada posjetili. Primamo, štaviše, i pozive da dođemo u mjesta koja nismo predvidjeli na ovom putu, dvorane su svugdje pune i mnogi slušaoci izjavljuju da žale što naša ekipa nije krenula na put u punom sastavu, zajedno s onim članovima koji su bili najavljeni ali nisu mogli poći na put.

Prema tome, izmišljena je i uvodna tvrdnja vašeg dopisnika, da je naša *turneja neslavno počela. Ona nije ni počela u Slav. Brodu nego u Pakracu, Daruvaru i Slavonskoj Požegi, gdje su nas veoma srdačno dočekali i pozdravili svi s kojima smo se susreli. U Brodu je bio do sada jedini (a nadamo se da će i ostati jedini) slučaj da je predsjednik grada-domaćina otkazao već dogovoreni razgovor s nama. U drugim gradovima su, naprotiv, ovakvi susreti bili vrlo neposredni i, nadamo se, obostrano zanimljivi i korisni. A »brodska epizoda« ostat će, u dnevniku ove naše turneje, samo jedna tužna epizoda, neugodna — vjerujemo — mnogo više njenim režiserima nego nama. Mi nemamo zašto biti nezadovoljni: susret s brodskom publikom ostavio je u svima nama duboke dojmove.*

*U Osijeku, 24. studenoga 1969.**

Tekst ovog pisma prihvatili smo i potpisali abecednim redom: Zvonimir Balog, Marija Barbarić-Fanuko, Dobriša Cesarić, Dalibor Cvitan, Mak Dizdar, Nedjeljko Fabrio, Dubravko Jelčić, Sonja Manojlović, Mirjana Matić-Halle, Nikola Pulić, Mate Raos, Vladimir Rem, Željko Sabol, Milivoj Slaviček, Đuro Šnajder, Krsto Špoljar, Dragutin Tadijanović i Miroslav Vaupotić.

U 17,30 sati u foyeru Narodnog kazališta otkrivamo spomen-ploču najzaslužnijim pregaocima koji su prije 62 godine utemeljili, u ovom gradu na Dravi, Hrvatsko narodno kazalište: knjižaru i izdavaču Radoslavu Bačiću (1875—1931), inicijatoru i stvarnom organizatoru kazališnog odbora u Osijeku, i dru Nikoli Andriću (1867—1942), književniku i prvom intendantu Hrvatskog narodnog kazališta u Osijeku (1907—1908). Bačićeve i Andrićeve zasluge za razvoj HNK u Osijeku, druge hrvatske profesionalne scene, iznio je u opširnijem referatu Dragan Mucić, a zatim je Dobriša Cesarić, uz nekoliko prigodnih riječi o svom osječkom djetinjstvu i tadašnjim uspomenama na osječku Taliju, otkrio spomen-ploču.

Na književnoj večeri, koja je odmah zatim održana u prepunoj kazališnoj dvorani, nastupili su Cesarić, Tadijanović, Dizdar, Matić-Halle, Slaviček, Špoljar, Vaupotić, Cvitan i Fabrio.

U 20 sati predsjednik Skupštine općine Osijek Jozo Petović priredio je primanje za sve učesnike naše turneje. U srdačnom razgovoru doživjesmo da predsjednik jedne velike općine, koji svoju funkciju obavlja amaterski, ima više smisla i ljubavi za kulturu i život, nekonvencionalnog zanimanja za aktualna književna zbivanja nego brojni referenti i prosvjetari iz raznoraznih narodnih i radničkih sveučilišta, kojima su ovih dana bile zauzete sve raspoložive dvorane.

Večer smo neslužbeno proveli u poznatom Čingilingiju.

Utorak, 25. studenoga 1969.

Najprije, u 9 sati, prisustvujemo koktelu u Gradskoj knjižnici, koja proslavlja dvadesetu godišnjicu postojanja i rada. Razgledamo prigodnu izlo-

* Tekst ovog pisma bio je objavljen u »Večernjem listu« od 27. studenoga 1969, strana 9, ali samo u prvom (pokrajinskom) izdanju, kao i članak brodskog dopisnika tri dana prije toga, na koji se ovo pismo i odnosi. Ovdje istaknute riječi bile su u »Večernjem listu« izostavljene ili pogrešno odštampane.

žbu, prisutni književnici potpisuju svoje knjige koje su se našle na izložbi, a zatim se razilazimo: jedna grupa (Fabrio, Cvitan, Barbarić-Fanuko, Balog) odlazi u Osnovnu školu »Braća Ribar«, a druga (Cesarić, Tadijanović, Dizdar, Vaupotić, Špoljar i Manojlović) u Pedagošku akademiju. Zatim se opet sastajemo i, svi zajedno, skupa s onima koji su danas uživali »slobodni dan« (Matić-Halle, Slaviček, Šnajder, Jelčić...), odlazimo u naš poznati higijensko-parfumerijski gigant, u tvornicu »Saponia«, gdje razgledavamo pogone i posjećujemo generalnog direktora Ivu Martinca. U zanimljivom razgovoru s njim nastao je prijedlog (inicijator je bio Zvonimir Balog!), da tvornica »Saponia« u suradnji s Društvom književnika Hrvatske, kao novi (mecenatski!) oblik svoje ekonomske propagande, organizira i ustanovi jednu književnu nagradu koja bi se dodjeljivala svake godine. Detalji ovog prijedloga razradit će se naknadno, kad se nađu prikladni savezni i republički ključevi i ključići.

Objed u hotelu »Royal«, koji nam je priredila »Saponia«, kratki odmor i ponovno odlazak: jedna grupa (Cesarić, Tadijanović, Matić-Halle, Dizdar, Vaupotić i Špoljar) odlaze na duži put, u Vukovar; druga se uputila u Čepin (Šnajder, Slaviček, Pulić, Jelčić, Fabrio, Manojlović, Mucić, Sabol), a treća u Josipovac (Barbarić-Fanuko, Raos, Balog). U Josipovac je zatim došlo i »osmoro iz Čepina«, pa su se neki od njih (Fabrio, Sabol, Slaviček i Mucić) pojavili i ovdje pred vrlo pažljivom i razdraganom publikom.

U Josipovcu nam je priređena opet jedna prava domaća gozba (prava domaća kobasica, fiš-paprikaš, odojak!), tako da se večera, u srdačnom raspoloženju, protegla do kasno u noć.

Predvečer, u Vukovaru je bilo puno događaja. Započelo je s prijateljskim razgovorom u ugodnom raspoloženju na koktelu kod predsjednika Skupštine općine Miloša Popovića, a nastavilo se na književnoj večeri, u knjižnici koja je smještena u povijesnoj zgradi Vukovarskog kongresa. Večera s vukovarskim kulturnim radnicima (Crlenjakom, Majskim i drugima) u »Lavu«.

Oko ponoći, »šestoro iz Vukovara« stigli su u Josipovac. Veseli domjenak se nastavlja, a cijela ekipa je opet na okupu.

Srijeda, 26. studenoga 1969.

Napustio nas je i Milivoj Slaviček: žuri, jer mora stići na spektakularnu projekciju filma »Bitka na Neretvi« u Sarajevo. Ima nas, dakle, i reprezentativnih (među ovolikim provincijalcima!).

I u Našicama smo ovog sunčanog dopodneva srdačno dočekani. U kino-dvorani održana je književna matineja, pred brojnom publikom (Cesarić, Tadijanović, Matić-Halle, Dizdar, Jelčić, Barbarić-Fanuko, Manojlović, Balog), dok su Špoljar, Vaupotić, Šnajder i Raos šetali engleskim parkom oko dvorca grofova Pejačevića, dvorca koji danas — ruiniran — služi plebejskim potrebama mjesne Poljoprivredne zadruge, a zatim i razgledali barokna zdanja župne crkve i župnog dvora. I u Ekonomskoj školi upriličen nam je susret s učenicima. Predstavili su se Cesarić, Tadijanović, Cvitan, Pulić i Balog.

Zatim srdačni razgovori u zbornici Gimnazije s profesorima, koji su priredili privatnu zakusku za hrvatske književnike, jer su svi službeni kontakti izostali: predsjednik općine bio je na službenom putu u Londonu, a ostali faktori nisu se znali »postaviti na pravilnu platformu« u vezi s dolaskom skupine hrvatskih književnika.

Iz Podravske Slatine, gdje smo trebali nastupiti večeras, telefonski su nam otkazali predviđeno književno veče. Obrazloženje: dvorana Doma JNA je zauzeta. Otprilike znamo šta to znači. Ni ovdje nekome ne ide u glavu, da grupa hrvatskih književnika nastupa u vrijeme kad Miloš Žanko... itd.!

Oko 16 sati polazimo autobusom iz Našica, na posljednju etapu ove turneje. Ravno u Zagreb. Vrijeme, koje nam je cijelim putem nevjerojatno išlo na ruku, obdarujući nas za ovo doba godine neobičnim suncem, počelo se mijenjati. I to kao da je znak, da se naša turneja bliži kraju. Dok smo prolazili kroz Podravsku Slatinu, koja toga dana nije imala slobodnu dvoranu da primi hrvatske književnike, pljuštala je kiša. Žao nam je. Da nije toga, sigurno bismo malo zastali, prošetali, možda i prosvjedno sjeli i prosjedili kakvih pola sata-sat uz kavu, u spomenutom gostoljubivom Domu JNA, kao slučajni putnici-namjernici... Ako za nas nema mjesta u dvorani, bilo bi valjda u buffetu: zaradio bi koju paru na hrvatskim književnicima. Umjesto toga, kratki odmor i večera u bijelom Bjelovaru, i oproštaj sa Sabolom, koji tu ostaje.

Pred ponoć smo bili u Zagrebu. Dočekala su nas okićena novogodišnja drvca na Trgu Republike.

Ljetopisci: Luka Ibrišimović
i Đuka Begović

osvrti i prikazi

PREMA FENOMENOLOGIJI VIDNOG

S nadrealizmom, fenomenologija pjesničkog viđenja postaje prije svega jednom fenomenologijom *vidnog*, unutrašnja vizija što se razvijala među ključnim mjestima idealnog pjesničkog zrenja preobražava se u neposredan čin gledanja s pomoću slika stvorenih »na licu mjesta«, napisanih bez predznanja kao stanovita energija gledanja projicirana u automatsku budućnost teksta. Taj pomak, drugim riječima, od označenog k označitelju, od ekstatične svjesnosti k podsvojnoj inteligibilnosti, nikako ne znači da se narav pjesništva donekle promijenila izabravši vidni aspekt, nego da neposredniji način pjesničkog djelovanja u jeziku — što ga pjesnik pretpostavlja ideološkom predumišljaju — neminovno povlači za sobom silovito prizivanje denotacija vidne naravi. Ta tražena neposrednost pjesničkog iskustva u početku se naime služila gotovo isključivo riječima i slikama iz vidnog pojavnog registra, jer je njihov sraz vodio k najvećoj izražajnosti sinteze nadrealnog.

Kada se povodom pjesništva Igora Zidića* prisjećamo ove činjenice, imamo na umu taj središnji kvalitet nadrealističke sinteze koji je ono ostvarilo na zacijelo najčišći način u cjelokupnom poslijeratnom hrvatskom pjesništvu. Kod malo kojega je pjesnika veza između pjevanja i gledanja tako spontana. I toliko poticajna, jer malo tko tako zazire od pretrpavanja svijeta projiciranim slikama kao i od prepuštanja diktatu viđenog. Kao Breton i Char, Zidić je svjestan da je umjetnost vidnog manje u gledanju nego u projekciji slika, u energiji gledanja riječima u kojima se otkriva neki njihov elementarni poziv. Kao da je u takvoj poetici gledanja riječima, sadržan neki izvorni projekt »mijenjanja svijeta«, uvođenja nekog dramatičnijeg poretka među kategorijama vidnog, osjetljive objektivacije pjesničkog jezika gledaočevom voljom da strogošću riječi nadmaši diktat raskoši vidljivog. To je izvor svojevrsnom zidićevskom moralizmu vidnog što se okreće protiv lakoće i povodljivosti gledanja, pa ma koliko riječ predusretala vidni opažaj. Primjerna strogost ovog pjesništva prema sebi samom, osobito vidljiva u ovoj knjizi gdje Zidić objavljuje niz neobjelodanjenih pjesama starijeg nadnevka, otklonila je povodljivost nekih zanimljivih pjesničkih putova. Nadrealistička pretpostavka Zidićeve poetike postajala je sve svedenijom i istančanijom dok nije postala naoko neprimjetnom, barem sa stanovišta motorike nadrealističke mnoštvenosti. Poput Weberna, Zidić se latio zadatka da ekspresivizira *diferencijalne* vrijednosti pjesničkog rukopisa vidnog: vrijednosti pauze, razmaka, odsutnosti, ne-značenja, bjelina govora. U prostoru, na primjer, između stihova *polegli preko paga: /»Sjena kao i unutra«* nalazi se jednakovrijednost čitavog jednog nenapisanog stiha. Ponekad nam je teško objasniti velik pobudni intenzitet što ga neke Zidićeve pjesme u svoj svojoj svedenosti vrše na prostor potencijalnog smisla: oči-

* Igor Zidić: *Blagdansko lice* »Razlog«, Zagreb, 1969.

gledno je da redukcija nije osiromašila sustav konotacija tog specifičnog pjesničkog čina, već ga je svrstala pod neka elementarnija ponašanja.

Zidićevska *gnijezda /od samog viđenja* mjesta su, napokon, krajnjeg paradoksa njegova pjesništva: ne samo što je viđenje potpuno sebi potčinilo viđeno i njime ovladalo, nego ga je počelo iz sebe uklanjati s perspektivom njegove potpune eliminacije i ustoličenja čiste energije gledanja. Ta čista energija, kojoj najzad svaka predmetnost predstavlja grešku i nesavršenstvo, ukazuje se kao krajnji obzor zidićevskog moralizma gdje se ujedno gube i njezini vlastiti razlozi, jer pjesnika na tome putu jezik više ne može slijediti. Tu je perspektivu Zidić već sagledao u svojoj posljednjoj knjizi »Kruh s grane«, te bi se moglo reći da »Blagdansko lice« odustaje od asimptotskog približavana čistoj energiji. Neobjavljene starije pjesme ove knjige pokazuju kako pjesnik, s jedne strane, nastoji preispitati neke procesualne svojega pjesničkog čina, dok, s druge strane, kao da u nekim pjesmama otvara put nekim asocijacijama suvremenosti, nekom ekspresionističkom poremećaju što zamjenjuje koncentraciju viđenja.

Zvonimir Mrkonjić

RADOVAN VUČKOVIĆ: »PREOBRAŽAJI I PREOBRAŽENJA«

Nedavno se u knjižarama pojavila knjiga o kojoj svakako treba govoriti. To su *Preobražaji i preobraženja** Radovana Vučkovića u izdanju »Svjetlosti«, izdavačkog poduzeća iz Sarajeva. To je opširna studija o hrvatskom pjesniku koji izaziva sve više zanimanja u našim kulturnim krugovima, osobito nakon pojave njegovih sabranih djela, godine 1960. Riječ je o Antunu Branku Šimiću.

Knjiga Radovana Vučkovića dosad je najopširniji i najiscrpniji prikaz ovog istaknutog pjesnika. I dodajmo odmah, svakako spada među najbolje što je napisano o A. B. Šimiću. Tome ne malo pridonosi i Vučkovićev napor kojim je istražio duhovnu klimu u kojoj se pjesnik kretao u svojim različitim razdobljima, odnosno različite utjecaje, uzore, lektiru koja je u toku kratkog života oblikovala našeg pjesnika. Nitko se do sada nije potrudio da prouči npr. njemački ekspresionizam u tančinama i nijansama njegova utjecaja na Šimića, kako je to učinio Vučković. Po tome, kao i po istraživanju drugih izvora Šimićeve duhovnosti autor je obavio jedinstven i nezamjenjiv posao. U tome je možda njegova najveća zasluga, ali ne i jedina. Uz marljivost istraživača autor pokazuje i istančan ukus kritičara koji ne samo što iznalazi činjenice nego ih i uspješno valorizira. Ovo djelo budući istraživači pjesnikova opusa nikako neće moći zaobići. Ono će im biti od nezamjenjive koristi u pogledu istraženog materijala duhovnosti razdoblja u kojem se Šimić kretao.

Vučković je temeljito proučio sve etape pjesnikova razvoja. Tako svoju studiju započinje njegovim ranim periodom, odnosno gričkim razdobljem. Svjestan da u njemu gotovo i nema zrelih i definitivnih ostvarenja autor ga prikazuje na više desetaka stranica kako bi njegov prikaz pjesnika bio kompletan i da nas uvjerljivo uvede u iduće razdoblje.

Razmak između Griča i pojave *Preobraženja* Vučković također iscrpno prikazuje. Ovdje nam uvelike otkriva Šimićeve veze sa suvremenom evropskom literaturom te različitim »izmima« što su se javljali u to vrijeme utječući na našeg pjesnika. Tumači njegov raskid s Gričem te prihvaćanje drugih stajališta i estetikā. U tom razdoblju on asimilira sugestije što mu dolaze od teoretskih djela Kandinskog i časopisa »Sturm«. To nije izričito ekspresionističko razdoblje. Bolje ga je nazvati razdobljem nove umjetnosti u čiji program i ostvarenja ne možemo dublje ulaziti.

Vučković piše: »Svima onima koji su govorili o Šimiću u ovom smislu bilo je jasno da je u njegovoj novoj orijentaciji neku ulogu odigrao ekspresionizam, ali na pitanje kakvu ulogu i u kojoj mjeri je ovaj pokret bio presudan za njegovu literarnu evoluciju, za formiranje fizionomije njegove poezije, ili uopšte nije bio presudan, dosada se nije dao ubedljiv i razložan odgovor.« Ta tvrdnja je istinita i autor je učinio ono što je trebalo uraditi: istražio je duhovnu klimu i utjecaje koje je vrijeme izvršilo na Šimića. U tome je on prvi i ne treba naglašavati kakvu je time zaslugu stekao.

Vučković iscrpno navodi autore i pravce što ih je Šimić apsorbirao. Upoznaje nas do koje je mjere bio originalan, a koliko je preuzimao, te dolazi do općeg zaključka da je teoretske ideje uglavnom nalazio kod drugih. Negira neko dublje utjecanje na Šimićevo pjesničko stvaranje. O svemu će tome biti još riječi, no ipak treba odmah nešto primijetiti u pogledu Šimićevih usvajanja tuđih ideja. Naš ih je pjesnik preuzimao stvaralački, o čemu nam svjedoči izvoran stil nekih njegovih važnih napisa kao što je onaj *O muzici forma*, koji po mojem mišljenju kao »pjesnički esej« (Vučković) ima visoku umjetničku vrijednost i može se, barem u odlomcima, uvrstiti u izbor Šimićevih pjesničkih tekstova. Nije li napokon Matoš, braneći se od prigovora da je običan Barrèsov epigon, ustvrdio da njegovu, Matoševu originalnost sačinjava stil, a ne ideje? To usvajamo, te tako i nekim Šimićevim napisima moramo priznati vlastitost i umjetničku vrijednost.

Ne možemo se dublje upuštati u Vučkovićev rad na spomenutom razdoblju Šimićeva stvaranja. Primijetio bih ipak da je autor, ocjenjujući pjesme ovog Šimićevog perioda, griješio više nego u ocjenjivanju ostalih razdolja. Imam dojam da je ovdje podlegao predrasudi stalne evolucije kvalitete Šimićevih pjesničkih ostvarenja. U tom pogledu imao bi pravo tek s obzirom na manje vrijedan grički period. Već u slobodnim stihovima do *Preobraženja* Šimić je dao antologijskih pjesama. Istina, postoji razlika između antologijskih i antologijskih pjesama. Neke mogu biti bolje od drugih, kao što neki velik pjesnik može biti veći od nekog drugog — velikog pjesnika. Vučković je barem trebao priznati antologijska Šimićeva ostvarenja iz ovog razdoblja.

Prikazujući *Preobraženja* autor nam uvjerljivo demistificira samovoljne (npr. fenomenološke, egzistencijalističke) interpretacije ove Šimićeve knjige počev od uvodne pjesme *Pjesnici*. To mu je neosporna zasluga, tumačenje naime Šimića iz njega samoga, iz njegovih vlastitih uvjerenja i pogleda, što obilno dokumentira pjesnikovim proznim napisima.

Vučković akcentira metafizičko-religiozni moment ove zbirke. Mislim da u tome pretjeruje. Metafizička je spekulacija u *Preobraženjima* doduše vidno zastupana, ali ne u mjeri kako to tvrdi autor studije. Tako npr. pjesme erotskog karaktera nisu neka dedukcija iz općih metafizičkih premisa, nego kreacija iz izvornog erotskog doživljaja. Odatle im uvjerljivost i toplina. Vučković ih tumači pretežno kao rezultat jedne opće metafizičke koncepcije, recimo metafizičkog suprotstavljanja dvaju »svjetova«, npr. zemlje i zvijezda i sl. Nedovoljno uviđa konkretan Šimićev doživljaj dvaju svjetova koji naprosto nisu spekulativnog porijekla, nego su rezultat spontanog, osobnog procesa idealizacije. Slične su slabosti u Vučkovića rijetke i ne umanjuju opću vrijednost studije.

Autor dobro objašnjava Šimićevo napuštanje ekspresionizma i prelazak u — kako on to zove — razdoblje »modernog klasicizma«, posljednje razdoblje pjesnikova stvaranja. S uspjehom tumači zašto je Šimić napustio ekspresionistički izraz i metafiziku priklonivši se izražavanju koje više respektira zbilju i nastoji je iskazati što neposrednije. Što je osobito dragocjeno, paralelno s interpretacijom stihova istražuje i autore koji su utjecali na pjesnika u prijelazu u ovo novo i posljednje razdoblje stvaranja (npr. Kraus, Ehrenstein). Vučković naglašava kako se radi više o poticaju nego o utjecaju, pokazujući kako je Šimić krećući se, doduše, u duhovnoj klimi nekih autora i pokreta, zasjenio ove vlastitošću i većom nadarenošću (npr. Krausa pjesnika). Jedino se ne bih složio s naslovom što ga autor daje označavajući ovo razdoblje pjesnikova stvaranja, a to je: »Rana zrelost«. O tome je na drugi način bilo već riječi, no valja još jednom naglasiti da je Šimić već ranije sazrio u potpuna pjesnika, odmah nakon prekida s Gričem, a da o *Preobraženjima* i ne govorimo. Vučković u neku ruku ima pravo kad tvrdi da je u tom posljednjem razdoblju Šimić najvlastitiji. Međutim, to vrijedi samo generalno. Ako izuzmemo usvojenu metafizičko-reguliranu spekulaciju *Preobraženja* koja ne prevladava u njima u mjeri u kojoj to tvrdi autor studije, toj zbirci ne nedostaje vlastitosti i izvornosti. Osim toga nalazimo u njoj ostvarenja visoke umjetničke antologijske vrijednosti. Takve pjesme nisu »slučajne«, nego su zastupane u impozantnom broju. Da je to Vučkoviću promaklo možemo tumačiti samo utjecajem predrasude o stalnoj Šimićevoj bitnoj evoluciji u pogledu kvalitete ostvarenja. To je malo neobično, jer autor studije pokazuje suveren ukus i kada se radi o vrlo suptilnim stvarima, npr. uspoređivanju francuskog i njemačkog modernizma, te našeg pjesnika sa stranim autorima s kojima je dolazio u doticaj.

* Izdanje: »Svjetlost«, Sarajevo 1969.

Vučković vrlo dokumentirano iznosi odvraćanje ekspresionista od njihova pravca, a isto tako i nov Šimićev preobražaj. U tom pogledu, u tumačenjima prijelaza pjesnika iz jedne duhovnosti u drugu autor je vrlo pronicav i temeljit. Obrada ovog prijelaza svakako mu spada u najjače dijelove knjige. Vučković s pravom naglašava kako je Šimić u tom posljednjem razdoblju u najvećoj mjeri pripustio stvarnost da dođe do riječi. Stoga bi ono uz naziv »moderni klasicizam« moglo nositi i naziv »realizam«. Šimić ovdje napušta ekspresionističku kreaciju iz vlastitog ja, subjekta i sve više respektira činjenice. Iznosi ih bez ekspresionističkih rekvizita i to, kako autor ispravno veli, zbog samog njihovog destojanstva koje bi bilo okrnjeno suvišnom metaforikom.

U pogledu Šimićevih teoretskih radova Vučković kaže: »I time se baš dâ objasniti jedna malo paradoksalna istina kad je u pitanju Šimić i njegova kritika i poezija: on je kao kritičar pozajmljivao mnoge elemente, naročito kad je trebalo fundirati neke estetičke zakone, od drugih, stranih pisaca uglavnom, prema kojima je bio, u tom pogledu, mnogo inferiorniji. Međutim, kao pesnik, u poređenju s njima, on je bio nadmoćniji.«

Mi se u ovom prikazu uglavnom nismo bavili Šimićem kao teoretičarom, no ovo bi mišljenje generalno mogli prihvatiti uz već navedenu primjedbu o izvornoj i nepatvorenoj umjetničkoj vrijednosti nekih pjesnikovih teoretskih napisa.

Prikazujući posljednje razdoblje Šimićeva stvaranja autor pokazuje kako je Šimićeva socijalna poezija dublja i bitnija od poezije njegovih suvremenika, lišena parola i pomodnosti, te kako je zbog toga nadživjela mnoge tematski slične stihove, kojima sva vrijednost ležaše u suvremenosti, a kada je prošla ova prođoše i te pjesme (Šimić). Slično vrijedi za pjesnikovu poeziju erotskog karaktera, te pjesme o bolesti i smrti. Sve ovo vrijedi uvidjeti s obzirom na pojavu brojnih »izama« u današnjoj hrvatskoj poeziji, te u tom pogledu možemo iz knjige *Preobražaji i preobraženja* izvući mnoge korisne zaključke.

Da rezimiramo. Vučkovićevo djelo o A. B. Šimiću dosad je svakako najbolje i najvrednije među svim radovima o ovom pjesniku. Ispunilo je veliku prazninu u literaturi o njemu, ponajprije opširno iznoseći klimu u kojoj se Šimić kretao. Kako ta klima nije karakteristična samo za njega ova nam knjiga pomaže da dublje upoznamo i druge ličnosti naše književnosti. Nakon ovog djela svakako će biti manje samovoljnih tumačenja Šimićeve poezije i uopće modernizma, poglavito ekspresionizma u nas. Autor nije pokazao samo erudiciju i marljivost nego i zamjeran stupanj sposobnosti doživljanja i tumačenja poezije. Dorastao je suptilnom ocjenjivanju vrlo delikatnih književnih i umjetničkih kontroverza. I ondje gdje mu oponiramo moramo mu priznati svu kompetenciju književnog povjesničara i kritičara.

Dubravko Ivančan

POSEBNA IZDANJA »KRITIKE«

1. **HRVATSKI KNJIŽEVNI JEZIK I PITANJE VARIJANATA**

   Raspre i rasprave

   Autori: Stjepan Babić, Juraj Božićević, Ljudevit Jonke, Marijan Kancelarić, Radoslav Katičić, Bratoljub Klaić, Karlo Kosor, Tomislav Ladan, Zdravko Malić, Milan Moguš, Krunoslav Pranjić, Aleksandar Šolc i Igor Zidić.

   Cijena D 45.—

2. Dalibor Brozović: **RJEČNIK JEZIKA, ILI JEZIK RJEČNIKA?**

   Cijena D 28.—

3. **EKSPRESIONIZAM I HRVATSKA KNJIŽEVNOST**

   Rasprave i članci

   Autori: Danilo Pejović, Viktor Žmegač, Marc Alyn, Fran Petrè, Božena Nowak, Gančo Savov, Zoltán Csuka, Ovidiu Cotrus, Zoran Konstantinović, Rupprecht Slavko Baur, Branimir Donat, Mate Lončar, Ivo Vidan, Branislav Choma, Ivan Slamnig, Wolfdietrich Rasch, Draško Ređep i Georgi Stalev.

   Cijena D 30.—

4. **STRUKTURALIZAM**

   Rasprave i eseji, s malim rječnikom strukturalističkog nazivlja.

   Jean Viet, Zvonimir Junković, Jean Pouillon, Michel Foucault, Zvonimir Mrkonjić, Gérard Genette, Branimir Donat, Claude Lévi-Strauss, Radoslav Katičić, Louis Althuser, Roland Barthes, Karl Eimermacher, Lubomir Doležal i Juraj Lotman.

   Cijena D 40.—

U tisku:

ZBORNIK RADOVA O PETRU HEKTOROVIČU

Ante Sekulić:

KNJIŽEVNOST BAČKIH HRVATA

Narudžbe za navedena izdanja šalju se na adresu: Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, žiro-račun broj: 301-1-7097, ili pismom zatražiti da se navedena djela pošalju *pouzećem* na određenu adresu.

Vlatko Pavletić

ZLATNA KNJIGA HRVATSKE POEZIJE OD POČETKA DO DANAS

Nikada dosad nije na jednome mjestu sabrano sve što je vrijedno u hrvatskoj poeziji, od njezinih početaka pa do današnjih najmlađih pjesnika. Objavljivani su antologijski izbori djela vezanih za određena razdoblja, odvajana je dijalektalna poezija od poezije pisane književnim jezikom, posebno su tiskane tisuće i tisuće stihova narodne poezije, djela latinista uopće nisu uklopljena u korpus hrvatske književnosti itd. Zato je autor, naš poznati kritičar i antologičar »krugovaške« generacije, sastavio jedinstvenu antologiju kakva se još nije pojavila kod nas.

Sastavljač je u knjigu unio najstarije naše poznate stihove od »Šibenske molitve« i tekstova na bosanskim stećcima pa do protuturskog potresnog svjedočanstva popa Martinca. Osim toga u ovoj antologiji bit će dostojno reprezentirani i hrvatski pjesnici koji su svojom poezijom na latinskom jeziku zauzeli istaknuto mjesto u sklopu evropske latinske književnosti srednjeg vijeka. Svakako, razvitak hrvatske poezije ne bi bio kompletan kada u antologiji ne bi bili zastupljeni svojim najboljim stihovima i pjesnici iz kruga tzv. aljamiado poezije. Prvi put će u antologiji biti, uz ostale pjesnike, reprezentativno uvrštena i djela nepoznatih autora veoma zanimljive poezije sačuvane u starim kajkavskim pjesmaricama. Dakako, iz današnje perspektive nema nikakvog razloga da i najbolja djela kolektivnog pjesničkog genija našeg naroda, potvrđenog u prekrasnim lirskim narodnim pjesmama, ne nađu svoje mjesto u ZLATNOJ KNJIZI HRVATSKE POEZIJE, koja inače obuhvaća izbor najboljih i najkarakterističnijih stihova niza hrvatskih pjesnika, od začinjavaca do Ivana Mažuranića, od Ivana Bunića Vučevića do Kranjčevića, od Stanka Vraza do Miroslava Krleže, od A. G. Matoša do Jure Kaštelana, od Vesne Parun pa sve do najmlađih pjesnika treće hrvatske poslijeratne književne generacije.

ZLATNA KNJIGA HRVATSKE POEZIJE je trezor izuzetnih vrijednosti hrvatske pjesničke riječi i sadrži gotovo 20.000 stihova.

Knjiga će biti luksuzno opremljena, otisnuta na najfinijem bezdrvnom papiru, uvezana u cijelo platno, s višebojnim ovitkom i razdjelnom vrpcom.

Pretplatna je cijena D 150.— dok će prodajna cijena biti znatno veća kada knjiga izađe iz tiska.

Narudžbe se šalju na adresu: Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, žiro-račun broj: 301-1-7097.

KRITIKA — Časopis za kritiku umjetnosti i kulturno-politička pitanja. Urednici: Dalibor Cvitan, Branimir Donat, Vlatko Pavletić (glavni i odgovorni urednik), Danilo Pejović i Petar Selem.
KRITIKA izlazi šest puta godišnje, a svako godište sačinjava jednu knjigu. Cijena pojedinog primjerka je 10 ND za tuzemstvo. Pretplata za 1970. godinu iznosi ND 50.— za tuzemstvo odnosno 8 USA $ za inozemstvo. Pretplata se šalje Nakladnom zavodu Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2; za tuzemstvo na žiro-račun broj 301-1-7097, a za inozemstvo:
za zapadne zemlje (devize): 301/620-1001-32002-10-149
za istočne zemlje (devize): 301/620-1001-32000-30-149

POZIV NA PRETPLATU

SABRANA DJELA WILLIAMA SHAKESPEAREA

Glavni urednik: prof. dr Josip Torbarina

Prevodioci: Milan Bogdanović, Josip Torbarina, Antun Šoljan, Tomislav Ladan i dr.

Do kraja 1970. godine predviđeno je da će izaći ovih 12 knjiga:

MACBETH	OTELO
KORIOLAN	ANTONIJE I KLEOPATRA
MLETAČKI TRGOVAC	MJERA ZA MJERU
SAN IVANJSKE NOĆI	TROILO I KRESIDA
VESELE ŽENE WINDSORSKE	ROMEO I JULIJA
HAMLET	TIMON ATENJANIN

Pretplatna cijena za 12 knjiga iznosi D. 300.—

Pretplatnicima koji odmah uplate 60,00 D poslat ćemo već izašle dvije knjige, a ostale će primati prema uplaćenoj mjesečnoj pretplati od 40,00 D kako budu izlazile iz tiska.

Prodajna cijena kompleta od 12 knjiga bit će znatno veća nakon izlaska iz tiska.

Pretplata se doznačuje **Nakladnom zavodu Matice hrvatske, Zagreb, Matičina 2,** na žiro-račun broj: 301-1-7097.

U SLIJEDEĆIM BROJEVIMA »KRITIKE«:

Najnoviji sukobi u vezi s predratnim sukobima u našoj književnoj ljevici

Demistificirana Biblija

Polemika o 300-godišnjici Zagrebačkog sveučilišta (Nada Klaić — Vladimir Bazala)

Trpimir Macan: Nastavak raspre o knjizi: »Muslimani srpskohrvatskog jezika«

Vojislav Nikčević: Čiji je Vukov jezik?

Mirko Čanadanović: Politika Radoja Radojevića

10

kritika

D. Brozović: Epitaf Bijafri • *I. Pederin: Kačićeva književna terminologija i narodne pjesme* • *M. Buljan: Tragedija konformizma* • *M. Selaković: Ljubo Wiesner — artistički blijesak hrvatske mlade lirike* • *T. Šegota: Geografija i neki pojmovi iz dodirnih znanosti u »Rječniku h-s književnog jezika«* • *H. Šošić: Za racionalan sustav oporezivanja i reprodukcije znanosti i kulture* • *LJETOPIS (Zgode i nezgode hrvatskih književnika na turneji po Slavoniji)* • *OSVRTI* • *PRIKAZI*

Poštarina plaćena u gotovu • *Cijena: 10 ND*